

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ORTA ASYA’DA ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ, YETİŞTİRİLMESİ VE
BÖLGEYE ÖZGÜ AT IRKLARI

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet ÜNAL

AMASYA
Kasım–2022

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ORTA ASYA’DA ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ, YETİŞTİRİLMESİ VE
BÖLGEYE ÖZGÜ AT IRKLARI

Hazırlayan
Ahmet ÜNAL

Danışman
Doç. Dr. Engin EROĞLU

AMASYA–2022

ETİK BEYAN

Tezimin içerdığı yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye veya unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda kullandığım her türlü kaynağa eksiksiz atıf yaptığımı, bu tezde sunduğum çalışmamın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

24/10/2022

İmza

Ahmet ÜNAL

TEZ ONAY SAYFASI

Ahmet ÜNAL tarafından hazırlanan “Orta Asya’da Atın Ehlîleştirilmesi, Yetiştirilmesi ve Bölgeye Özgü At Irkları” başlıklı bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile 24.10.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman	: Doç. Dr. Engin EROĞLU	
Üye	: Doç. Dr. İbrahim ONAY	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Aykut ÖZBAYRAKTAR	

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. / /

.....

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

ORTA ASYA'DA ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ, YETİŞTİRİLMESİ VE BÖLGEYE ÖZGÜ AT IRKLARI

Ahmet ÜNAL

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Kasım/2022
Danışman: Doç. Dr. Engin EROĞLU

Orta Asya, Hazar Denizi'nin doğusunda ve kuzeyinde büyük çöllerle, otlaklarla çevrili kapalı bir alan içerisinde yer almaktadır. İlk Türk anayurdu olan bu coğrafyanın etrafında yüksek dağlar bulunmaktadır. Orta Asya'da iklim, devletlerin ve toplumların yaşamını belirleyen en temel etkidir. İklimin karasallığı ve kuraklığı; sulamayı kısıtladığı gibi tarım yapılmasına da engel olmuştur. Nitekim tarımın yapılamaması, iklimin kurak oluşu; Orta Asya coğrafyası üzerinde yaşayan toplulukları zorunlu olarak hayvancılık yapmaya itmiştir. Hayvanlarına gür otlaklar bulmak ve yaşamlarını devam ettirebilmek için göçebe bir yaşamı benimseyen Türkler, bu yaşamın vazgeçilmez hayvanı olarak da atı görmüşlerdir.

At, Türklerin yaşamının her alanında var olmuştur. Orta Asya, Türk yaşamına ve karakterine etki ederken, Türklerde atlarına etki etmekteydiler. Kendilerini at ile o kadar içselleştirmişlerdir ki yapılan arkeolojik kazılarda kurganlardan at iskeletleri, at koşum takımları çıkarılmıştır. Kurganlarla sınırlı kalmayan at; sosyal, ekonomik, siyasi, askeri, dini hayatta, edebiyatta, sanatta, kültürde ve mitolojide kendisine yer bulmuştur. Adeta Türk'ün kanadı, sırdaşı, yoldaşı ve dostu haline gelmiştir.

Orta Asya'da at yetiştiriciliğine büyük önem verilmiştir. Türkler tarafından yetiştirilen at ırklarının, üzerinde yaşanan coğrafyanın koşullarına uyum sağlaması için sıkı bir eğitimden geçirilmiştir. Doğumundan ölümüne kadar süren bu eğitimlerde ana tema atların; bozkırın hırçın, hırslı, agresif ve sert yapısına dayanaklı olmasıdır. Nitekim Orta Asya Türk atları istenilen dayanıklılığa sahip olduğu gibi son derece zarif ve güzel atlardır.

At yetiştiriciliğinde diğer önemli bir husus ise atların bakımudur. Türk atları coğrafyayla uyumlu olarak göçebe yaşamda yazlık ve kışlıklarda barındırılmaktaydı. Atların barındırıldıkları yerlerin temiz ve mevsimsel koşullara göre havadar olmasına dikkat edilirdi. Barınmanın yanında temizliği de yapılan atların, bu kapsamda tımarına ve ayaklarının nallanmasına dikkat edilmekteydi. Atlara nal çakımı ayaklarının taştan ve topraktan korunması için yapılmaktaydı.

Güzel bir bakımdan geçirilen atlar ister istemez hastalanıyordu. Bu hastalıklar ya bakımsızlıktan ya da üzerinde yaşanan coğrafyanın koşullarından kaynaklanıyordu. Hastalanan atların büyük bir titizlikle tedavisi yapılır ve eski sağlığına kavuşması beklenirdi.

Tez çalışmamız giriş ve sonuç bölümleri hariç dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Orta Asya’da yaşam şartları ve atın ehlileştirilmesi konusu bulunmaktadır. Bu kapsamda değinilen konular arasında Orta Asya’nın tabiatı, iklimi, yaşamı ve bu coğrafya üzerinde yaşayan Türklerin ilk anayurdu, yayılma sebepleri, Orta Asya’nın Türk yaşamına etkisi ile eski Türk kültürleri, bu kültürlerin ana unsurlarından biri olan at ve at koşum takımları bulunmaktadır.

İkinci bölümde Türk kültüründe ve siyasal yaşamında atın önemine yer verilmiştir. Bu bağlamda sosyo-ekonomik, siyasi, askeri, dini ve edebi açıdan atın yeri ve önemi konuları ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde ikinci bir kısım oluşturularak Türklerde dini, mitolojik, sanat ve edebiyat açısından at unsuru irdelenmiştir.

Üçüncü bölümde Orta Asya Türk tarihi coğrafyasına özgü at ırkları hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kapsamda Sibirya ve Ötüken Atları, Kazak Atları, Kırgız Atları, Özbek Atları, Türkmen Atları, Kafkas Atları, İdil ve Güney Rusya Atları ele alınmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise Orta Asya Türk tarihi coğrafyasına özgü atların bakımı konusu anlatılmıştır. Anlatılanlar arasında Türklerde at yetiştiriciliği, atların eğitimi, bakımı, at hastalıkları ve tedavi şekilleri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türkler, At, At Irkları, At Hastalıkları.

ABSTRACT

HORSE TALE, BREEDING, AND REGION-SPECIAL HORSE BREEDS IN CENTRAL ASIA

Ahmet ÜNAL

Amasya University, Institute of Social Sciences

Department of History, M.A., November/2022

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Engin EROĞLU

Central Asia is located in a closed area surrounded by large deserts and grasslands to the east and north of the Caspian Sea. There are high mountains around this geography, which is the first Turkish homeland. Climate in Central Asia is the most fundamental factor determining the life of states and societies. The continentality and aridity of the climate; It restricted irrigation as well as hindered agriculture. As a matter of fact, agriculture cannot be done, the climate is dry; It forced the communities living on the geography of Central Asia to engage in animal husbandry. The Turks, who adopted a nomadic life in order to find lush pastures for their animals and to continue their lives, saw the horse as the indispensable animal of this life.

The horse has existed in every aspect of the life of the Turks. While Central Asia was affecting the Turkish life and character, the Turks were also affecting their horses. They internalized themselves with the horse so much that during the archaeological excavations, horse skeletons and horse harnesses were unearthed from the kurgans. The horse, not limited to kurgans; It has found its place in social, economic, political, military, religious life, literature, art, culture and mythology. He has almost become the wing, confidant, comrade and friend of the Turk.

Horse breeding was given great importance in Central Asia. The horse breeds bred by the Turks have undergone rigorous training in order to adapt to the conditions of the geography they live on. In these trainings, which lasted from birth to death, the main theme is horses; The fact is that the steppe is resistant to its vicious, ambitious, aggressive and hard structure. As a matter of fact, Central Asian Turkish horses have the desired endurance and are extremely elegant and beautiful.

Another important issue in horse breeding is the care of horses. Turkish horses were kept in summer and winter houses in the nomadic life in accordance with the geography. Care was taken to ensure that the places where the horses were housed were clean and airy according to seasonal conditions. In this context, attention was paid to the grooming and shoeing of the horses, which were cleaned as well as sheltering. Horseshoes were used to protect their feet from stone and soil.

Horses, which had been well cared for, were inevitably sick. These diseases were caused either by neglect or by the conditions of the geography they lived on. Sick horses were treated with great care and expected to regain their former health.

Our thesis consists of four parts, excluding the introduction and conclusion parts. In the first chapter, there is the subject of living conditions in Central Asia and the domestication of the horse. Among the topics covered in this context are the nature, climate, life of Central Asia and the first homeland of the Turks living on this geography, the reasons for its spread, the effect of Central Asia on Turkish life and ancient Turkish cultures, horse and horse harnesses, which are one of the main elements of these cultures.

In the second part, the importance of horse in Turkish culture and political life is given. In this context, the place and importance of the horse in socio-economic, political, military, religious and literary terms are discussed. In addition, in this section, a second part was created and the horse element was examined in terms of religion, mythological, art and literature in Turks.

In the third chapter, information about the horse breeds specific to the Central Asian Turkish historical geography is given. In this context, Siberian and Ötüken Horses, Kazakh Horses, Kyrgyz Horses, Uzbek Horses, Turkmen Horses, Caucasian Horses, İdil and Southern Russian Horses were discussed.

In the fourth and last chapter, the subject of the care of horses specific to the Central Asian Turkish historical geography is explained. Among the stories told are horse breeding, horse training, care, equine diseases and treatment methods among the Turks.

Keywords: Central Asia, Turks, Horse, Horse Breeds, Horse Diseases.

ÖNSÖZ

Orta Asya, bünyesinde birçok devlet ve medeniyete ev sahipliği yapmış olan bir coğrafya durumundadır. Orta Asya iklim koşulları gereği zor bir coğrafyadır. Bu coğrafya üzerinde hayatta kalmak ve içinde bulunulan şartlara uyum sağlamak büyük bir maharettir. Orta Asya’da insan, millet ve devletten başka geçmişten günümüze iz bırakan unsurlardan biri de bu coğrafyaya özgü yetiştirilen Türk atlarıdır. Türk milleti hem bu zorlu coğrafyada ayakta kalmış hem de ayakta kalmanın ötesine geçerek kurdukları devletleri bu coğrafyaya sağlam bir şekilde sığdırmışlardır. Bu coğrafyada bozkırlılar, atlarla yaşamları arasında güçlü bir bağ kurmuşlardır. Bu bağ kapsamında atlar, Türklerin yaşamında merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Bu ve benzeri durumlar bizleri Orta Asya Türk tarihi coğrafyasına özgü at ırklarını araştırmaya itmiştir. Bu doğrultuda yola çıkarak, çalışmamızda Orta Asya’nın tabiatına, iklimine, yaşam koşullarına ve bu coğrafyaya özgü yetişen Türk atlarına, onların bakımına; atların bu coğrafyada bulunan Türklerin yaşantısındaki yeri ve önemine değindik.

Çalışmamız boyunca bizlerde var olan at sevgisi daha güçlü bir hal aldı. Özellikle Türklerin atlarına olan düşkünlükleri bu durumun ortaya çıkmasında etkin bir rol oynadı. Türkler, atlarını binek aracı olmasının yanında onları sırdaş, yoldaş ve dost olarak görmekteydiler. At, Türk’ün kanadı, umudu ve yaşamından ayrılmaz bir parça konumundadır.

Tez çalışmam boyunca yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Engin EROĞLU’na, katkılarından dolayı Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Ali TORAMAN’a, desteklerinden ve yardımlarından ötürü Hitit Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Araştırma Görevlisi Furkan ÇAMIÇI’ne, Çorum Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü çalışanı Enes KAYABAŞI’na ve varlığıyla huzur bulduğum aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Ahmet ÜNAL

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

1. ORTA ASYA'DA YAŞAM ŞARTLARI VE ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ	8
1.1. Orta Asya'da Tabiat, İklim ve Yaşam	8
1.2. Türklerin İlk Anayurdu ve Yayılma Sebepleri	10
1.3. Orta Asya Coğrafyasının Eski Türk Yaşam Tarzına Etkisi	12
1.4. Orta Asya'nın Eski Kültürlerinde At ve Koşum Takımları	15
1.4.1. Anav Kültürü'nde At	15
1.4.2. Kelteminar Kültürü'nde At	16
1.4.3. Afanesyevo Kültürü'nde At	17
1.4.4. Andronovo Kültürü'nde At ve Koşum Takımları	19
1.4.5. Karasuk Kültürü'nde At ve Koşum Takımları	22
1.4.6. Tagar ve Taştık Kültürü'nde At ve Koşum Takımları	23
1.4.6.1. Eyer	24
1.4.6.2. Gem	27
1.4.6.2.1. Bronz Gemler	27
1.4.6.2.2. Demir Gemler	28
1.4.6.3. Dizgin	29
1.4.6.4. Üzengi	31
1.4.6.5. Kamçı	31

II. BÖLÜM

2. TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE SİYASAL YAŞAMINDA ATIN ÖNEMİ	34
2.1. Sosyal Hayatta At	34
2.2. Ekonomik Hayatta At	40
2.3. Siyasi Bakımdan Atın Önemi	44

2.4. Askeri Bakımdan Atın Önemi	48
2.5. Türklerde Dini, Mitolojik ve Edebi Açıdan At.....	54
2.5.1. Dini Bakımdan Atın Önemi	54
2.5.2. Mitolojik Bir Unsur Olarak At	59
2.5.3. Eski Türk Destanlarında At Motifi	62
2.5.4. Eski Türk Sanatında At Motifi.....	64
2.5.5. At İle İlgili Türk Atasözleri ve Deyimleri	65

III. BÖLÜM

3. ORTA ASYA TÜRK TARİHİ COĞRAFYASINA ÖZGÜ AT IRKLARI.....	70
3.1. Türk At Irklarının Ortak Özellikleri	70
3.2. Sibiry ve Ötüken Atları	75
3.2.1. Bozkır Atı (Prezewalski)	75
3.2.2. Altay Atı	77
3.2.3. Yakut Atı.....	78
3.3. Kazak Atları.....	79
3.3.1. Jabe (Dzhabe) ve Adaev Atları.....	79
3.4. Kırgız Atları.....	80
3.4.1. Kırgız Atı	81
3.4.2. Yorga Atı	81
3.5. Özbek Atları.....	83
3.5.1. Lokai Atı	83
3.5.2. Karabayır Atı	83
3.6. Türkmen Atları	84
3.6.1. Akhal-Teke Atı	85
3.6.2. Yomud Atı	86
3.7. Kafkas Atları.....	87
3.7.1. Karaçay Atı	87
3.7.2. Kabardin Atı	90
3.7.3. Terek Atı.....	93
3.7.4. Kabartay Atı	94
3.7.5. Karabağ Atı.....	95
3.7.6. Hazar Atı.....	96
3.7.7. Deliboş Atı.....	97

3.8. İdil ve Güney Rusya Atları	98
3.8.1. Don Atı	98
3.8.2. Başkırt Atı.....	99

IV. BÖLÜM

4. ORTA ASYA TÜRK TARİHİ COĞRAFYASINA ÖZGÜ ATLARIN BAKIMI	101
4.1. Türklerde At Yetiştiriciliği	101
4.2. At Eğitimi	105
4.3. At Bakımı.....	105
4.3.1. Atların Barındırılması	107
4.3.2. Atların Beslenmesi.....	108
4.3.3. At Tımarı.....	109
4.3.4. Atların Nallanması.....	111
4.4. At Hastalıkları ve Tedavi Şekilleri	112
4.4.1. Çıban Çıkması.....	113
4.4.2. Yağır	113
4.4.3. Sakavu.....	113
4.4.4. Etilgen ve Çildek	114
SONUÇ.....	116
KAYNAKÇA	121
EKLER	138
Ek 1.....	139
Ek 2.....	140
Ek 3.....	141
Ek 4.....	142
Ek 5.....	143
Ek 6.....	144
Ek 7.....	145
Ek 8.....	146
Ek 9.....	147
Ek 10.....	148
Ek 11.....	149
Ek 12.....	150
Ek 13.....	151

Ek 14.....	152
Ek 15.....	153
Ek 16.....	154
Ek 17.....	155
Ek 18.....	156
Ek 19.....	157
Ek 20.....	158
Ek 21.....	159
Ek 22.....	160
Ek 23.....	161
Ek 24.....	162

KISALTMALAR DİZİNİ

C: Cilt

Cm: Santimetre

Çev: Çeviren

Dk: Dakika

Der: Derleyen

G: Gram

Kg: Kilogram

M: Metre

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

Mm: Milimetre

M.Ö: Milattan Önce

M.S: Milattan Sonra

Sn: Saniye

Km: Kilometre

T.C. Türkiye Cumhuriyeti

TDK: Türk Dil Kurumu

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vb: Ve Benzeri

Yay: Yayınevi

GİRİŞ

At, tek tırnaklı memeli bir hayvandır. Birçok bilim insanı atın anavatanının Orta Asya olduğu konusunda hemfikirdir. Atlar tarihsel süreç içerisinde sosyal, kültürel, siyasi ve askeri bakımdan birçok vazife görmüşlerdir. Özellikle de Türk insanının Orta Asya steplerinde en yakın arkadaşı, dostu, sırdaşı ve yoldaşı konumundadır.

Atın, M.Ö. 3000 yıllarında Orta Asya'da ehlîleştirildiği birçok bilim insanı tarafından kabul edilmiştir. Orta Asya'da, Kafkaslardan Çin'e kadar uzanan geniş bir bölgede hem Tarpan hem de Prezewalski yabani at örneklerinden ehlîleştirmeler vuku bulmuştur. Daha sonraları ise Kuzey Avrupa'da ehlîleştirilen at türleri vardır. İnsanların önceki zamanlarda atı bir et üretim hayvanı olarak gördükleri için onu avladıkları ve sütünden de faydalandıkları bilinmektedir. Çünkü tarihi kaynaklar, atın bir iş hayvanı ve savaş aracı olarak kullanılmasının sonraki dönemlerde rastlanıldığını ortaya koymaktadır (MEB, 2017: 4).

Ehlîleştirme işleminden sonra atlar birbirleriyle karışmışlar ve insanların göçleriyle dünyanın dört bir tarafına yayılmışlardır. Yayıldıkları yerlerde insanların kendi ihtiyaçları ve zevkleri doğrultusunda at nesillerine yapılan müdahaleler neticesinde çok sayıda at ırkı ortaya çıkmıştır.

Atın, M.Ö. 2. binde yük ve binek hayvanı olarak kullanıldığı ve etinden de yararlanıldığı (Ögel, 2014: 24-25) düşünülmektedir. Bu konuda Hint-Avrupalılar veya Fin-Ugor topluluklara dayalı birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler olsa da M.Ö. 4. binin ortalarında Ural dağları yöresindeki bozkır bölgesinde görülen kavimlerin, buraya Asya'dan atlarla birlikte gelen Türkler olduğu bilinmektedir (Tarhan, 1979: 360). Türk anayurdundaki Afanesyevo ve Andronovo kültürü ekseninde yapılan kazı çalışmaları sonucunda M.Ö. 3. binlere ait kurganlarda, ağızlarında demir gem izlerine rastlanılan at iskeletleri görülmüştür. Bu at iskeletlerinden atın ıslahında öncelikli olarak Türk topluluklarının emeği olduğu anlaşılmıştır (Ögel, 2014: 66). Bundan dolayı en eski çağlardan günümüze dek dünyanın en çok at yetiştirilen bölgesi olan Orta Asya'nın bozkır ve steplerinde eskiden yabani olarak yaşayan iki tür at ırkı olan "*Taki*" ve "*Tarpan*" atları, Türkler aracılığıyla eğitimi yapılmıştır. İç Asya atı olan Takiler, kısa boylu, kalın kafalı, hantal halde bulunan gövdesi vardır. Takilerin, savaş aracı olarak kullanılmasının uygun olmadığından dolayı daha çok yük aracı olarak kullanılması tercih edilmekteydi. "*Tarkan*" ismi verilen bozkır tipi atlar ise uzun boylu, ince bacaklı, küçük dik bakışlı, sert bir tırnak

yapısına sahip ve çok hızlı olup savaşlarda seri manevra yapabilecek beden kabiliyetine sahip atlardı (Radloff, 1956: 287).

Atın ehlîleştirilmesi insanlık için önemli bir gelişme olarak görülmüştür. Orta Asya bozkırlarının ve steplerinin iklim şartlarına dayalı bir yaşam sürdüren Türkler, günlük yaşamlarında kendilerine kolaylık sağlayacak yeni araçlar aramaya yönelmişlerdir. Bu bakımdan hız ve dayanıklılıklarından dolayı diğer hayvanlara göre daha üstün niteliklere sahip olan ata çok önem vermişlerdir. Ayrıca yaşanan göçlerle yeni coğrafyalara düzenlenen akınlar da bir hız unsuru olan atın varlığını zorunlu kılmıştır (Esin, 2017: 1319).

Dünyanın en eski kıtası olma niteliğine sahip olan Asya, coğrafi ve tarihi şartlar gereği beş kısma ayrıldığını söylemek mümkündür. Bunlar: Kuzey Asya, Doğu Asya, Güney Asya, Ön Asya ve Orta Asya'dır (Ligeti, 2002: 129; Koca, 2017: 2603). Orta Asya'nın kuzeyinde Sibiryâ, doğusunda Büyük Kingan Dağları, güneyinde Hindikuş sıradağları ve Himalaya, batısında ise Hazar Denizi ve Yayık (Ural) Nehri bulunmaktadır (Koca, 2017: 2603). Böylesine geniş bir coğrafya sahip olan Orta Asya'nın iklimi yer yer değişiklik gösterse de karasal iklim kendisini güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Karasal iklimde, klasik tabirle kışların soğuk ve sert; yazların ise sıcak ve kurak geçtiği bilinmektedir. Bunun sonucunda su yetersiz olduğundan dolayı suya ulaşmada ciddi sıkıntılar çekilmekteydi. Orta Asya'da Türkler, yaşamlarını sürdürebilmek, suya ulaşmak ve hayvanlarına otlaklar bulmak için sürekli bir göç halindeydiler (Sayılır, 2012: 566). Yani yıllık yağış miktarının yetersiz olduğu, kıtlığın görüldüğü, çöl ve bozkır arazisinin bulunduğu bölgelerde bir ekonomik faaliyet tarzı olarak göçebelik, kendisini Türk toplulukları başta olmak üzere bozkırlı toplumların tamamında göstermekteydi.

Konar-göçerliğin temelinde hayvanların ehlîleştirilmesi bulunduğu konar-göçerliğe hangi coğrafyada geçildiğine ilişkin tartışmalar hâlihazırda bulunmaktadır. Bazı bilim adamları konar-göçerliğe geçişin batı bozkırlarında ilk olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Bazıları ise Güney Sibiryâ ile Mançurya arasında ortaya çıktığını ileri sürmektedirler (Gökçe ve Eroğlu, 2018: 12).

Ehlîleştirilen atlar, tam manasıyla bir besin kaynağıydı. Konar-göçer yaşamın öncüleri, M.Ö. 3000'lerden evvel ata binmeye ve onu taptıkları tanrıları için kurban etmeye başladılar. İlk zamanlarda at yetiştiriciliği çiftçilik ve çeşitli hayvanlar ile birlikte devam etmekteydi.

At karma iktisadi bir yaşamın ana parçasıydı. Bu dönemde kavimler su kenarlarında, kalıcı yerleşim alanlarında yaşıyorlardı. İlk dönemlerde bozkırda at, arabalarla beraber kullanılmaktaydı. Daha sonraları ise at, binek aracı olarak kullanılmıştır (Golden, 2014: 29).

Atın ehlîleştirilip konar-göçer yaşamda kullanımı bazı teknolojik gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bunların başında at arabaları gelmektedir. Mezopotamya'dan tekerlekli at arabasının bozkır coğrafyasına gittiğine dair görüşler kimi çevreler tarafından dile getirilse de at arabası ilk olarak bozkır steplerinde görülmüştür. Bozkır coğrafyasından sonra Çin'de de at arabasının kullanıldığı bilinmektedir (Gökçe ve Eroğlu, 2018: 13). Mevsimsel şartlara göre sürekli hareket halinde olan konar-göçer topluluklar, uzun mesafeli yolculuklarda evini de göç ettiği yere götürmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum onları at arabasını kullanmaya itmiştir (Yıldız, 2016: 45).

At, aynı zamanda bozkır steplerinde çobanlığı da kolaylaştırmıştır. At üzerindeki bir çoban yaya olan çobana göre daha kalabalık halde olan sürüleri daha geniş alanlarda rahatlıkla otlatabiliyordu. Yaya surette bulunan bir çoban iyi bir köpekle 200 civarında koyunu kontrol edebiliyorken atlı çoban ise yaklaşık olarak 500 koyunu idare edebilme maharetine sahip oluyordu. Bu da bozkır coğrafyasında hayvancılığın gelişiminde at ve köpeğin ehlîleştirilmesinin ne denli önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Atın ehlîleştirilmesiyle beraber hayvan sürülerindeki koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların sayısı da artmaya başlamıştır. Bu sebeple M.Ö. 3. bin yılın başında bozkırda hayvan yetiştiricilerinin sayısı devamlı artarken, 2. bin yılın başında atlı çobanlar da görülmeye başlanmıştır. Konar-göçerler sürüleriyle bir otlaktan diğer bir otlağa göç ederken at ve öküz gibi hayvanlar yardımıyla oluşturulmuş arabaların üzerinde bulunan menkul evleri de taşıyorlardı (Gömeç, 2013: 4).

Atın Türkler tarafından ehlîleştirilmesi ve konar-göçer yaşamda kullanılmasında önemli olan diğer bir gelişme de demirin işlenmesidir (Belek, 2015: 118). Öyle ki daha önce altın, bronz ve bakır madenlerinin işlemeciliği yapılmaktaydı. Daha sonraları ise madencilikte son aşama olarak kabul edilen demirin işlenmeye başlanması, dünyanın en geniş, en kabiliyetli imparatorluklarını kuran bozkır Türklerine, bulunduğu döneme göre yüksek bir savaş sanayisi kazandırmıştır. Kuzey Altaylardaki demir eritme ocaklarında ele geçirilen demirden yapılan alet ve silahlar nereden, nasıl ve ne zaman geleceği kestirilemeyen düşman tehlikesine karşı insanların can ve mal güvenliğinin temininde

kullanılmıştır. Ayrıca hızlı manevra yapabilme özelliğine sahip olan atlarla devamlı savaşa hazır birlikler oluşturulmuştur.

At, göçebe yaşamda daima kahramanlığı tanımlayan bir unsur olarak görülmüştür. Dört nala giden at üzerinde dört tarafa da isabetli bir şekilde ok atan kahraman, bu hünerini ata borçludur (Kafesoğlu, 2011: 268-269). Bozkır atının kısa sürede yorulmayışında da binicisinin ustalığı büyük bir etkidir. Küçük yaştan itibaren ata binmeye başlayan Türklerin, binicilik sanatında ve ahenginde Hunlara kadar giden köklü gelenekleri vardır (Sümer, 1983: 13).

Yaşamları askerlik tarzında geçen bozkır Türk ahalisinin başarılarında kuşkusuz, bir savaş hazırlığını andıran spor hareketlerinin de rolü bulunmaktadır. Bozkırda Nisan ve Mayıs aylarında gök gürlemesiyle başlayan bahar bayramlarında yapılan at yarışları; cirit atma, gülle kullanımı ve güreş gibi sporlar, Türk ordusuna zindelik, dirayet ve çevikliğin yanında muharebe gücü de katmıştır (Kafesoğlu, 2011: 214).

Eski Türklerin, sanat alanında vücuda getirdikleri bazı eserler takdire şayan görülmüştür. Sanat eserlerinde öne çıkan “*hayvan üslubu*” bozkır insanının ruh inceliğini, zarıflığını, zevkini ve eser ortaya koyma gücünü yansıtmaktadır. At, geyik, pars, kurt, kaplan, aslan gibi hayvanlar, Şaman kültüründe kutsal bir obje ve Türk mitolojisinde gücün varlığını temsil eden varlıklar olarak yerini almışlardır. Pazırık Bölgesi’nde Hunlar dönemine ait sayıları 4 bini bulan altın levhalar vardır. Bu levhalar üzerine ve Hun duvar resimlerine işlenmiş at figürlerinin (Vural, 2016: 57, 65) yanında Kotanda Kurganlarında ele geçen ahşap eserler arasında natüralist yani doğal anlayışa uygun, tırnakları altınla kaplanmış vaziyette olan at heykelleri (Çoruhlu, 2007: 223) bozkır sanatının ana konusunu oluşturmuştur (Esin, 2017: 1318).

Türklerin konar-göçer yaşamında at, merkezi bir rol oynamaktaydı. Yukarıda anlattığımız üzere göçebelik şeklinde seyreden Türk yaşamının her alanında atın izine rastlanılmaktadır. Adeta at, Türksüz Türk’te atsız yapamıyordu.

At, kendisine Göktürk Yazıtlarında da yer bulmuştur. Göktürk Yazıtları; Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Bilge Tonyukuk Yazıtı olarak üç önemli devlet adamı adına dikilmiştir. Yazıtlar, Göktürklerin, II. dönemde vücuda getirilmiş mezar taşlarıdır (Alyılmaz, 2010: 155).

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarının hepsinde Türk hakan ve komutanlarının hem kendilerinden evveline hem de kendi zamanlarına ait tarihi gerçekleri olumlu ve olumsuz yönleriyle inceledikleri, değerlendirdikleri, analiz ettikleri

görülmektedir. Ayrıca bu gerçekleri taşlara kazdırmak suretiyle geçmişten haber vererek geleceği parlak kılma amacı taşıdıkları görülmektedir. Atlar, yazıtlarda daha çok "*savaş aracı*" olarak nitelendirilmiştir. Savaşın şiddeti, zorluğu, stresi ve çetinliği; kahramanların cesareti, hüneri, yiğitliği, başarısı gibi vb. ifadelerin tümü atlarla birlikte dile getirilmiştir. Yazıtlarda atların birçoğu tıpkı Dede Korkut Hikâyelerinde, Köroğlu Destanı'nda, Gazavatnamelerde, Manas Destanı'nda olduğu gibi genellikle üstün niteliklere sahiptirler. Bu nedenle bu atlar biraz önce saydığımız eserlerde sahiplerinin adları, ırkları, renkleri gibi nitelikleriyle beraber belirtilmişlerdir (Alyılmaz, 2010: 159).

Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lügat'it-Türk'ünde de kendisine yer bulan at, eserde renklerinden, vasıflarından, boy tasvirlerinden, geçirdiği hastalıklardan ve tedavi şekillerinden, yaşlarından, onlar için kullanılan koşum takımlarından, onlardan elde edilen ürünlerden ve onlara için kullanılan eylem adları (Çelik, 2012: 24-25) olmak üzere çok boyutlu olarak ele alınmıştır. Eserde 70'e yakın atla ilgili kelimeler bulunmakta ve açıklamaları yapılmaktadır. Ayrıca Kaşgarlı'nın eserinde "*At, Türk'ün kanadı*" (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/48-49) ifadesiyle Türklerin yaşamında atın önemi kısa, öz ve net bir şekilde açıklanmıştır. Eser, atlarla birlikte Türk kültürü ve Türk devlet yapısı ile ilgili çok zengin bilgiler vermektedir. Geçiş dönemi ilk İslami eserler sınıfında olan eser, Türkçenin ilk sözlük çalışmasıdır. Araplara Türkçe öğretmek için yazılmıştır.

Türklerin ata verdikleri önem ve ona olan sevgisi eserlerle sınırlı kalmamış ve öldüklerinde defnedildikleri mezarlara atlarını yanlarına gömmüşlerdir. Kurganlardan çıkan at ve at iskeletleri bu durumu kanıtlar niteliktedir. Atlar sahibinin sırdaşı, yoldaşı ve dostu olarak görüldüğünden; öldüğünde sahibinin yanına defnediliyordu. Şüphesiz ki bunda ahiret inancının rolü büyüktür. Yapılan araştırmalar ve kazılar neticesinde at iskeletleri yanında at koşum takımlarına da rastlanılmıştır. Orta Asya'nın eski kültürlerinin yoğun olarak görüldüğü Altay bölgesinde at koşum takımları, eyer örtüleri ve süslemeler arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilmiştir.

Türklerde ata verilen önem kendisini at yetiştiriciliğinde de göstermektedir. Daha önce de söylediğimiz üzere Orta Asya, kışları sert ve soğuk yazları ise sıcak ve kurak geçen bir iklime sahiptir. Karasal iklim tipinin hâkim olduğu bu coğrafyada tarım sınırlı olarak yapılmaktadır. Sulama olanakları gelişmediğinden hayvancılık ve hayvancılığa bağlı olarak göçebe yaşam bu coğrafyanın kaderi olmuştur. Hayvanlarına gür otlak bulmak için Türkler, yaşamlarını at üstünde farklı coğrafyalar gezerek göçebe bir halde sürdürmüşlerdir. At, bozkırın hırçın, hırslı ve agresif yapısına uygun olarak

yetiştirilmekteydi. Türk'ün sırdaşı, yoldaşı ve dostu olan at, bir Türk eri gibi her koşula uyum sağlamalı ve dayanıklı olmalıydı (Güleç, 2006: 14).

At, Türklerin siyasi yaşamında çok büyük bir önemi olduğundan bozkır toplulukları kendilerini yöneten hakanlarına “*Atın Efendisi*” unvanını vermekteydiler (Esin, 1965: 168). Türkler tarafından beslenen at, bütün Türk kültürüne yön veren önemli bir faktördür. Eğer at ehlileştirilmemiş olsaydı, büyük ihtimalle Kavimler Göçü yaşanmayacaktı (Rasonyi, 1971: 51). W.Koppers'a göre, atın ehlileştirilmesiyle kazanılan başarı, toplumların ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur (Kafesoğlu, 1987: 208). Avrupa'nın günümüz modern yapısına kavuşmasında Kavimler Göçü'nün başkahramanı olan Hunların çok büyük bir payı olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Türklerde at, askeri gücün temelini oluşturduğundan çok fazla sayıda at yetiştirilmekteydi. En iyi at ırkları, Orta Asya olarak bilinen Yenisey ile Tanrı Dağları'na kadar uzanan ve gür otlak bakımından çok zengin olan geniş ovalarda özellikle de Fergana bölgesinde yetiştirilmekteydi (Ögel, 2014: 80). Çin kaynakları Fergana'da bulunan bu asil Türk atlarından bahsetmektedir. Nitekim Fergana dolaylarında taşlar üzerine çizilmiş at figürleri, Çin kroniklerinin bu konuda verdikleri bilgileri doğrular niteliktedir (Ögel, 2014: 81).

Yetiştirilen Türk at ırklarından Orta Asya'da; Sibiry ve Ötüken atları, Kazak atları, Kırgız atları, Özbek atları, Türkmen atları, Kafkas atları, İdil ve Güney Rusya atları bulunmaktadır. Bu yörelerde yetiştirilen Türk atları bozkır coğrafyasının her koşuluna uygun olduğu gibi Türk'ün en yakın sırdaşı, dostu ve yoldaşıdır.

Türklerde atın eğitime, atın doğumundan sonra başlamaktadır. At yavrusu doğduktan sonra ilk eğitiminin ve terbiyesinin verilmeden önce bulunduğu bölgede otlanabilmesi için otun bol olduğu yerde olması sağlanıyordu. Genellikle at yavrusu, 1-1,5 aya kadar annesinin yanında kalırdı. Sonra yular başına geçirilmek suretiyle bağlanır. Böylece yavaş yavaş sahibine alışmaya başlaması sağlanırdı. Yaşı ve gelişimi ilerledikçe eğitimler artıyor, sahibi ile arasındaki bağ kuvvetleniyordu. En sonunda da sahibi ile ayrılmaz bir bütün oluyorlardı. Çalışmamızın ilerleyen safhasında at eğitimi konusuna ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

Türklerde at yetiştiriciliğinde önemli olan diğer bir husus ise atların beslenilmesidir. Atlara her gün üç öğün olacak şekilde temiz ve ılık su verilmekteydi. Su yemlemeden önce veriliyordu (Güleç, 2006: 87). Atların en büyük besin kaynağı gür

otlaklardı. Atlar, otlaklarda otlayarak bakıcısına et ve süt sağlıyordu. Otlaklardan başka atların besin kaynağı, onlara verilen buğday, arpa ve yoncadır.

Türklerde at yetiştiriciliği kadar atların bakımına da büyük önem veriliyordu. Atların barındırılması, tımar edilmesi ve nallanması büyük bir özveri ile yapılmaktaydı. Türk atları, Orta Asya'nın tabiat, iklim ve yaşam koşullarına göre yetiştirilmekte ve bakımı yapılmaktaydı. Özellikle çetin geçen göçebe yaşamın vazgeçilmez unsuru olan atın, bu yaşama uygun olması için her türlü imkân sağlanıyordu. Atların bakımında atın bulunduğu yerin kuru ve temiz olmasına dikkat ediliyordu. At, her zaman ve her koşulda hazır olmak durumundaydı. Bu bakımdan bakımını binicisi ve binicisinin ailesi üstlenmekteydi. Türk hükümdarlarının özel olarak atlarıyla ilgilenmesi ve bakımını yapması için görevlileri de bulunmaktaydı.

Her ne kadar bakımlarına önem verilse de atların hastalandıkları da oluyordu. Atların geçirdiği hastalıklar, bulunduğu coğrafyaya ve barındırıldıkları yere göre değişiklik göstermekteydi. Hastalanan atlar titizlikle tedavi edilir ve eski sağlığına kavuşması beklenirdi.

I. BÖLÜM

1. ORTA ASYA'DA YAŞAM ŞARTLARI VE ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ

Dünyanın en eski kıtası olma niteliğine sahip olan Asya, coğrafi ve tarihi şartlar gereği beş kısma ayrıldığını söylemek mümkündür. Bunlar; Kuzey Asya, Doğu Asya, Güney Asya, Ön Asya ve Orta Asya'dır (Ligeti, 2002: 1029; Koca, 2017: 2603). Orta Asya'nın kuzeyinde Sibirya, doğusunda Büyük Kingan Dağları, güneyinde Hindikuş sıradağları ve Himalaya, batısında ise Hazar Denizi ve Yayık (Ural) Nehri bulunmaktadır (Koca, 2017: 2603). Böylesine geniş bir coğrafya sahip olan Orta Asya'nın iklimi yer yer değişiklik gösterse de genel olarak karasal iklim kendisini güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Bu iklimde Türkler, yaşamlarını sürdürebilmek ve hayvanlarına gür otlaklar bulabilmek için sürekli bir göç halindeydiler. Bundan dolayı Türkler, Orta Asya coğrafyasına etki ettikleri gibi bu coğrafyadan da etkilenmişlerdir. Biz bu etkiyi Türk yaşamında, kültüründe ve karakterinde görmekteyiz. Çalışmamızın ilerleyen safhalarında bu konulara ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

1.1. Orta Asya'da Tabiat, İklim ve Yaşam

Orta Asya; doğudan batıya, güneyden kuzeye doğru geniş bir coğrafyada bulunmaktadır. Kuzeyinde yer alan Sibirya'da bitki türlerine rastlanması zordur (Roux, 2008: 50). Bu bölgede tundralar sıklıkla görülmektedir. Güneyinde ise iğne yapraklı ağaçlar ve orman şeklindeki bataklıklar bulunmaktadır. Bu ormanlar iğne yapraklı ağaçlardan oluşan Tayga ormanlarıdır. Yakut Türkleri hariç, diğer Türk boyları bu ormanlara hiç girmemiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında ormanların hayvan besiciliğine uygun olmaması temel etkendi (Koca, 2017: 2604). Türkler, hayvanlarına uygun olmayan ormanlar yerine Orta Asya bozkırlarının özgür havasını tercih ediyorlardı.

Tayga ormanlarında kayın, sedir, sarıçam, lâdin ve köknar ağaçları ve bozayı, dağ parısı, kurt, tavşan, geyik, gelincik, orman tavuğu, kunduz, ağaçkakan, çaprazgaga, iskete ve köknar kargası gibi çeşitli hayvan türleri yaşamaktaydı. Türkler, bu hayvanların etinden yararlanmaktaydılar (Koca 2017: 2603).

Orta Asya, genel olarak verimsiz düzlükler, geniş otlaklar ve çöllerden oluşmaktadır. Bitki örtüsü iklime dayalı olarak değişiklik göstermekle birlikte karasallık bu coğrafya için bir kaderdir. Bu denli zor bir iklim insan yaşamını çok derinden etkilemekteydi. Bu coğrafyanın toprakları kışın yağın kar ile donar ve sertleşirdi. İlkbahar mevsiminin girmesiyle buzlar çözölür, karlar erir ve otlaklar gür bir şekilde çıkmaya başladılar (Atalay, 2002: 323). Yağışın az olduğu Orta Asya’da bitki örtüsü cılız ve çok az değişiklik gösteren bir yapıya sahiptir. Düz bir araziye kaplayan çiçekler, bir araya toplanmış haldedir. Ormanların olmadığı bu yerde çukurlar ve çatlakların arasında oluşan çalılıklar görölmektedir (Radloff, 1976: 156).

Orta Asya’nın bozkırlarında bulunan ovalarda arazinin karakteri de bitki örtüsünde olduğu gibi pek fazla çeşitlilik göstermemektedir. Toprağın verimsiz oluşu tarımı engellemektedir. Bu coğrafyada sadece hayvanlar için belirli ölçüde otlak imkânı bulunmaktadır. Bozkır yaylalarında sıklıkla otlatılabilen hayvan ise koyundur. Ayrıca çift hörgüçlü devenin ve atın hayat sahası yine bozkır ovalarıdır (Roux, 2001: 78). Bu ovalarda bıldırcın, ibibik, sungur, doğan, arıkuşu, gök karga, üveyik ve çulluk gibi çeşitli kuşlar görölmektedir (Koca, 2017: 2605).

Karasal iklimin hüküm sürdüğu Orta Asya’da kış ve yaz mevsimlerinde sıcaklık farkları fazladır (Atalay, 2002: 323). Kışın çok çetin ve sert geçer. Yazları ise sıcak ve kuraktır. Kışları, dondurucu soğğun etkisiyle göller ve denizler donar. Toprak sertleşir. Sıcaklık -50°C kadar düşmektedir (Roux, 2008: 118). Bu denli soğuk bir havada insan yaşamı durma noktasına geldiği gibi hayvanlar içerisinde de donarak ölümlere rastlanılmıştır. Yaz mevsimi geldiğinde ise donan göller ve denizlerdeki buzlar çözölür. Toprak yumuşar ve karların erimesiyle gür otlaklar ortaya çıkar (Koca, 2017: 2606).

Sıcak ve kuraklığın hâkim olmasıyla suya duyulan ihtiyaç daha da artmaktadır. Yağışın yetersiz olması nedeniyle tarım yapılamadığı gibi insanların ihtiyaç duyduğu suya ulaşmaları da zorlaşmaktadır. Orta Asya tamamen çöl iklimine sahip değildir (Kafesoğlu, 2010: 205). Zaman zaman yaz mevsiminde yağış olsa da bu yağışlar, suya duyulan ihtiyacı tam olarak karşılayamamaktadır. Bundan dolayı hayvanlarda salgın hastalıklara ve toplu ölümlere rastlanılmıştır (Koca, 2017: 2606).

Bu denli zor bir tabiat ve iklim koşullarına sahip olan Orta Asya’nın Türk yaşam tarzını etkilememesini düşünemeyiz. Daha önce de belirttiğimiz üzere Orta Asya’nın ikliminin tarıma elverişli olmaması, yağışların az olması, kuraklık ve karasallığın görülmesi Türkleri göçebe yaşama itmiştir. Türkler hayvanlarına gür otlaklar bulmak ve

suya olan ihtiyaçlarını gidermek için zorunlu olarak bir g hareketine girişmişlerdir. Çünkü hayatta kalmaları buna bağlıdır. Bundan dolaydır ki Türkler gbe bir yaşamı benimseyerek, planlı ve sistemli bir şekilde kışın kışlaklara yazın ise yazlıklara g etmişlerdir. Yaşamlarının tamamını sürekli bir g içerisinde gerçekleştiren Türkler, hayvancılığın yanı sıra demir madenini de kullanarak araç ve gereç yapmışlardır. Ayrıca diğer milletlerle olan ilişkileri de ihmal etmeyen Türkler, Çin ve Bizans başta olmak üzere birçok devletle siyasi, sosyal ve ekonomik ilişki içerisine girmişlerdir.

1.2. Türklerin İlk Anayurdu ve Yayılma Sebepleri

Türk kültürünün ilk mayalandığı yer Güney Sibirya coğrafyasıdır. Güney Sibirya Orta Asya’da bulunmaktadır. Orta Asya, Hazar Denizi’nin doğusunda ve kuzeyinde büyük çöller ve kurak otlaklarla kaplı bir alan içerisinde yer alan, doğu ve güneydoğu yamaçları yüksek dağlarla çevrili bir bölgedir. Bu coğrafyanın batısında Hazar Denizi, doğusunda Büyük Kingan Dağları, güneyinde Himalaya ile Hindikuş sıradağları, kuzeyinde ise Sibirya bulunmaktadır (Koca, 2017: 2603). Orta Asya’da mevsimsel olarak yağışlar azdır. Kuraklık güçlü bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Bozkır ikliminin hâkim olduğu bu coğrafyada tarım kısıtlıdır. Hayvancılık ise etkin olarak yapılmaktadır (Kafesoğlu, 2011: 304).

İklim koşullarının elverişsiz olduğu bu coğrafyada Türklerin yayılması tek bir nedene bağlı olarak açıklanamayacağı bir gerçektir. Türk yayılmaları, birden fazla neden bağlı olarak coğrafi, siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik etkenler etrafında şekillenmiştir. Türk yayılmalarını sağlayan en önemli unsur ise attır. Türk, at sayesinde ulaşılması güç olan yerlere ulaşmıştır. Kendisini, ailesini, boyunu ve devletini at yardımıyla farklı coğrafyalara taşımıştır. Bu yayılmalarda atın; hızı, evikliği ve dinamik yapısı başroldedir.

Neolitik dönemin ilk yıllarından itibaren Altaylar ve Sayan dağlarının güney ve batı bölgelerinde yaşayan Türkler, Andronovo ve Afanasyevo kültürüne ait olarak gbelik faaliyetleri çerçevesinde M.Ö. 1700’den itibaren yaşamaya ve yayılmaya başlamışlardır. Zamanla Kazakistan’dan Mverunnehir’e kadar yayılarak Akdeniz bölgesindeki ırklar ve Ural kavimleriyle ilişki içinde olmuşlardır. Türkler, yayıldıkça genişlemiş ve farklı milletler, devletler ile temaslar kurarak kltrleşmeler meydana getirmişlerdir. Hatta o devirlerde konuşulan dilde Türklerin etkisi görülmektedir. Örneğin Türklerin İran Bölgesi’ne yayılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çünkü ilk medeni kavmi kuran olarak

bilenen Sümerlerin konuştıkları dil, Hint-Avrupaî ve Sâmî dil grubu ailesine mensup değildir. Türkçenin de dâhil olduğu Ural-Altay dil ailesi grubuna aittir (Kafesoğlu, 2010: 50-51). Bundan dolayı Türklerin farklı kültürleri etkisi altına aldıkları görülmektedir.

Milattan sonra Türk göçlerinin yoğun bir şekilde yapıldığına şahit olmaktayız. Türk göçlerini meydana getiren boylar ve göçlerin tarihi hakkında ise kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hunların, Orhun'dan Güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan Bölgesi'ne ve Avrupa'ya; Ogurlar, Batı ve Güney Sibirya'dan Güney Rusya'ya; Oğuzların, öncelikle Orhun'dan Seyhun Nehri'ne daha sonra ise Mâverâünnehir'den İran ve Anadolu coğrafyasına; Bulgarların, Volga Nehri kenarlarına ve Karadeniz'in kuzey kesiminden Balkanlara; Avarların, Batı Türkistan Bölgesi'nden Orta Avrupa'ya; Sabarların, Aral Bölgesi'nin kuzeyinden Kafkaslara; Uygurların, Orhun Nehri'nden İç Asya'ya; Peçeneklerin, Uzlar ve Kumanların (Kıpçak), Hazar Denizi'nin kuzeyinde Doğu Avrupa ile Balkanlar'a göç ettikleri bilinmektedir (Kafesoğlu, 2011: 53). Saydığımız bu göçlerden Oğuz ve Hun göçleri tarihi sonuçları bakımından en önemli olanlarıdır. Uzun mesafeler arasında cereyan ettiğini söylemek mümkündür.

Türklerin göçlerinde büyük bir paya sahip olan ekonomik etkenlerdir. Yaşanan geçim sıkıntısı, coğrafyanın kuraklığı, nüfus fazlalığı, otlakların yetersizliği Türk göçlerini hızlandırdığı gibi zorunlu bir hâl almasına da sebebiyet vermiştir. Özellikle yaşanan coğrafyada tarımın sınırlı oluşu ve sulama imkânlarının yetersizliği gibi nedenlerden dolayı hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu bilinmektedir. Yaşamın bu denli zorluğu Türk boylarını çözüm olarak, hayvanlarına gür otlak bulmak ve yaşamlarına devam edebilmek için göç etmeye götürmüştür (Kafesoğlu, 2011: 55). Göçün diğer önemli sebepleri ise Çin ile olan mücadelelerde Türk devletlerinin zayıflaması ve bu zayıflık sonucunda baskı ile karşılaşmalarıdır. Türkler, bu baskıyı kırmak ve hayatta kalmak için göç etmeye mecbur hâle gelmişlerdir.

Ayrıca Türk boylarının kendi aralarındaki sosyal, ekonomik ve siyasi üstünlük mücadelelerinde, mücadelede yenik düşen Türk boyu göç etmek zorunda kalıyordu. Bunun sonucunda da Türklerin yayılmaları hız kazandığı gibi siyasi olarak da yapılar değişmeye ve yeniden şekillenmeye başlıyordu.

Bunların yanı sıra Türklerin yayılmalarını sağlayan diğer bir unsur ise “sızma” olarak adlandırabileceğimiz bir yoldur. Ekonomik sıkıntıların yaşanmasıyla nüfusun fazla olduğu Türk boylarında sağlam bir fiziki yapıya sahip olan genç erkeklerin yabancı devletlerde görev almasıyla bu yol gerçekleşmekteydi. Görevlerinde üstün başarı gösteren

Türk gençleri, askeri ve siyasi hayata yön verdikleri gibi bu yol ile devlet dahi kurdukları bilinmektedir (Kafesoğlu, 2011: 54).

Öte yandan Türk göçleri gelişigüzel değil, bir plan ve sistem dâhilinde yapılmaktaydı. Göç yerleri önceden belirlenirdi (Golden, 2007: 4). Yerlerin belirlenmesinde otlak alanları ve mevsimler temel etkendi. Yazın ve kışın göç edilen yerler farklılık arz etmekteydi. Bunu belirleyen en önemli unsur ise iklimdir.

Göçlerin idare edilmesinde sıkı bir disiplin uygulanmaktaydı. Göçleri sevk ve idare edenler hanedan mensuplarıydı. Onlara duyulan saygı ve bağlılıktan dolayı göç esnasında taşkınlıklar ve aksamalar çok az yaşanmaktaydı. İyi disipline edilen Türk boyları, göçebe yaşamlarında hedeflerine kolaylıkla ulaşabilmekteydiler. Bunun sonucu olarak da Türklerin teşkilatçı yapısının geliştiğini söylemek mümkündür (Yılmaz ve Telci, 2010: 24).

1.3. Orta Asya Coğrafyasının Eski Türk Yaşam Tarzına Etkisi

Daha önce de belirttiğimiz üzere Orta Asya coğrafyasının kışlar soğuk, yazlar ise sıcak ve kurak geçmekteydi. Sıcaklık farklarının çok fazla olduğu Orta Asya'da, bozkır iklimi hâkimdi. Karasallık, kendisini şiddetli bir şekilde göstermekteydi. Yağışın azlığı sulama imkânlarını sınırlandırdığı gibi yaşamı da zora sokmaktaydı. Kuraklığın en çetin şekilde görülmesiyle Türkler başta olmak üzere Orta Asya bozkırlarında yaşayan topluluklar için en çıkar yol, yaşamlarını sürdürmek ve hayvanlarına gür otlak bulmak için göç etmektir. Bu sebeplerden dolayı iklimin temel rol oynadığı göçebe yaşam tarzı eski Türk yaşamında ortaya çıkıyordu (Koca, 2017: 2605).

Atlı göçebe ya da konar-göçer yaşam olarak adlandırılan bu hayatta temel ilkeler; hayatta kalmak, hayvanlara gür otlak bulmak ve boyların devamını sağlamaktır. Ancak göçebe ya da konar-göçer yaşam gelişigüzel değil bir plan dâhilinde yapılmaktaydı. Göç edilecek yerler öncesinden belirlenirdi. Göç yerlerinin belirlenmesinde iklim temel koşuldu. Kışın kışlaklara göç edilirdi. Kışlaklar, dağ eteklerinde ve kuytu-kenar olarak tabir edilen yerlerde bulunurdu. Türkler bahara kadar kışı buralarda geçirdikten sonra baharın gelmesiyle yaylaklara göç ederlerdi. Yaz mevsiminin geçirildiği bu yerler, kışlaklara göre daha yüksek yerlerde yer almaktaydı. Kış mevsiminin geçirileceğinden dolayı kışlak yerlerini belirlenmesinde çok titiz davranılırken; yazların geçirileceği yerlerde yani yaylaklarda, gür otlakların bulunması yeterliydi. (Sayılır, 2012: 566-567).

Atı ilk ehlîleştiren ve kullanan kavmin Türkler olduğu bilinmektedir (İlgen, 2010: 830). Türkler ehlîleştirdikleri atı, sadece ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmıyorlardı. Yabancı ülkelere ihracını da yapıyorlardı. Ayrıca Türkler atın yanında sığır, koyun, keçi ve deve de besledikleri bilinmektedir. Bu hayvanlar içerisinde at ve koyun Türklerin ekonomik hayatının temelini oluşturmaktaydı. Her iki hayvan da sürüler halinde besleniyordu (Koca, 2017: 2615). Özellikle koyun sürüleri at üzerindeki Türk çobanının kontrolünde sevk ve idare ediliyordu. At, ulaşımda da önemli bir işlevi görmekteydi. At üzerinde yolcular yapılarak mesafeler kısaltılmakta idi. O dönemin teknik şartları düşünüldüğünde at arabalarının yardımıyla da eşyalar kolaylıkla taşınabilmekteydi.

Hayvancılığın yanında Türklerin Orta Asya coğrafyasında etkin bir rol oynamasını sağlayan diğer bir unsur ise demirdir. Demir Orta Asya'da yaşayan her kavim gibi Türklerinde hayatına yön veren bir maden olma özelliği taşımaktadır. Demir; atın gemi ile tokaların, bıçakların, at arabalarının, hançerlerin, baltaların, miğferlerin yapımında kullanılmaktaydı. Demirin işlenmesi Türklerin diğer kavimlere üstünlük kurmasını da sağlamaktaydı (İlgen, 2010: 831-832).

Türkler, bu denli zor bir coğrafyada zorunlu da olsa atlı göçebe ya da konar-göçer yaşamı güçlü bir enerji, sağlam bir ruh ve beden yapısı ile geçirmiştir. Yetenek ve becerileri sayesinde her işin hemen hemen üstesinden gelerek tarihe derin izler bırakan nadir milletlerden biri olmuştur. Üzerinde yaşanan coğrafyanın etkileri Türkleri, teşkilatçı yapılarını ve birbirlerine olan bağlılıklarını kuvvetlendirmiştir. Birlikte hareket etme psikolojisini üzerlerine aşlamıştır. Böylelikle yılmaz ve yıkılmaz, yıkılsa da küllerinden yeniden doğan bir millet şuuruna erişmişlerdir.

Yaşanılan bozkır coğrafyası Türklerin sosyal yapıları üzerinde etkisini en derin şekilde göstermekteydi. İlk sosyal yapı olarak aileyi (Oguş) görmekteyiz (Kafesoğlu, 2011: 219). Aile, Türkler için çok büyük bir öneme sahiptir. Türklerin devletleri yıkılsa da büyük mücadelelerden ve sıkıntılardan geçse de dünya üzerinde hâlen söz sahibi olmalarını aileye verdikleri öneme borçludurlar.

Türk aileleri genel olarak çekirdek aile şeklinde görülmekteydi. Ancak geniş aile tiplerine de Türkler arasında rastlanılmıştır. Aile de erkek; evin reisi, geçimi sağlamakla görevli olan kişi, devletin yanında bir savaşçı ve teşkilatçı bir birey olması gibi birçok görevi bulunmaktaydı. Kısacası aile reisi, bozkır coğrafyasının özelliklerini üzerinde en derin şekilde hisseden bir insandı.

Ailelerin bir araya gelmesiyle de aileler birliği (Urug) oluşmaktaydı. Uruglar ise Boyları (Bod) yani Türk boylarını meydana getiriyordu. Boyların bir araya gelmesiyle oluşan boylar birliği (Bodun), boylar birliğinin birleşiminden ise devlet (İl) oluşmaktaydı. (Kafesoğlu, 2011: 219). Türkler zor bir coğrafyada yaşasalar da güçlü bir sosyal yapıyı kurmayı başarmışlardır.

Orta Asya’da kayda değer bir önemli husus ise “*akıncılık*” faaliyetleridir. Her ne kadar hayvancılık yapılsa da bazen hayvancılık tek başına geçim sağlamada yetersiz kalmaktaydı. Bu durumda Türkler, çareyi savaşlarda, akıncılık yapmada ve ilişki içerisinde oldukları devletlerle olan ticareti geliştirmede buluyorlardı. Düşmandan kalan ganimetler Türklerin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi savaşmayı ve akın yapmayı daha da cazip hale getirmekteydi. Bunların yanında ganimetler, Türk devlet başkanlarına da güçlü bir siyasi iktidar sağlamaktaydı. Türk kağanları ganimetler aracılığıyla halk kitlelerini bir arada tuttuğu gibi onları kolaylıkla da yönlendirebiliyordu. Akınlar, hasadın alınacağı ve hayvanların besili bir duruma geldiği zamanlarda yapılmaktaydı. Akınların büyük bir kısmının hedefinde Kuzey Çin vardı. Çin’de tarım ürünü zenginliğinin yanında çeşitli eşyaların varlığı Türkleri cezbetmiştir. Ayrıca gür otlakların ve suyun varlığı dikkat çeken diğer bir husustur. Durum böyle olunca akınların Kuzey Çin’e yönelmesi kaçınılmazdı. Ancak bu durum Çin ile Türkler arasında siyasi mücadeleleri genişlettiği gibi Türkler açısından Çin baskısını da oluşturmaktaydı. Nitekim bu baskıya dayanamayan kimi Türk boyları göç etmek zorunda kalıyordu (Koca, 2017: 2617).

Orta Asya coğrafyası, Türk yaşam tarzının yanında Türk karakterini de etkilemekteydi. Her şeyden önce Orta Asya’da yaşayan her Türk, coğrafyanın tabiatına ve iklimine uygun bir karakter sergilemek zorundaydı. Bu durum sürekli bir mücadeleyi de beraberinde getirmekteydi. Orta Asya’da yaşamak demek, adeta iklim ve tabiat şartlarıyla mücadele etmek demektir. Mücadeleci bir karakterde olan Türkler, iklimin veya tabiatın çıkardığı zorluklar karşısında ya göç ediyorlar ya da tabiatın şartlarına boyun eğip, yer değiştirmiyorlardı. Ancak her iki durumda da Türkler, iklim ve tabiat ile mücadele içerisinde oluyorlardı (Koca, 2017: 2610). Türklerin vermiş olduğu bu mücadeleler, onları asla zayıflatmadığı gibi daha güçlü ve sağlam bir karakterde olmalarını sağlıyordu. Ayrıca Türkler her türlü yokluğa, zorluğa ve sıkıntıya karşı birbirlerine kenetlenerek azim ve kararlılık sergilemişlerdir.

Bunların yanında siyasi olarak da coğrafyanın etkisini üzerlerinde hisseden Türkler, teşkilatçı bir yapı geliştirmişlerdir. Sosyal hayatlarında birlikte hareket etme, fedakârlık, yardımlaşma ve paylaşma duygularını en üst seviyeye çıkarmışlardır. Özgürlük ve bağımsızlık düşünleri onların karakterlerinin temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Türklerin saymış olduğumuz nitelikleri onları yüzyıllarca üstün bir millet yapmaya yetmiştir. Ayrıca bu nitelikler onlara harikulade bir cesaret ve bitmek tükenmez bir maneviyat aşılamıştır. Bu maneviyat sayesinde savaş meydanlarında sayılarının azlığına rağmen üstün performanslar sergilemişlerdir. Dünya, Türklerin Orta Asya'nın olumsuz iklim koşulları karşısında, geliştirdikleri yaşam tarzına ve adalet üzerine kurulu güçlü yapılarına hayran kalmıştır.

1.4. Orta Asya'nın Eski Kültürlerinde At ve Koşum Takımları

Orta Asya'nın yukarıda anlattığımız üzere gelişen tabiat ve iklim şartları, Orta Asya'ya coğrafyasında görülen kültürleri beraberinde getirmiştir. Bu kültürler içerisinde en etkin rolü Türk milleti üstlenmiştir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Yontma Taş Devri'ne kadar uzanan kültürler tarih sahnesine çıkarılmıştır (Koca, 2017: 2607). Özellikle kazılar sonucunda ortaya çıkarılan mezar odaları ve bu odalarda bulunanlarda, M.Ö. 4000 yıllardan itibaren Türkistan'da vücuda getirilen kültürlerin etkilerini görmekteyiz. Kazılar neticesinde elde edilenler içerisinde at koşum takımları, eyer örtüleri, süslemeler çalışmamızın alanı gereği ayrı bir öneme sahiptir. Şimdi biz kazılar neticesinde ortaya çıkarılan kültürleri tanıyalım. Kültürler içerisinde atın önemine ve kurganlarda bulunan at koşum takımlarına değinelim.

1.4.1. Anav Kültürü'nde At

Türkistan'ın en eski yerleşim yeri Anav Bölgesi'dir. Yaklaşık olarak M.Ö. 4000-100 yıllarını kapsayan bu kültürün çıkış yeri Anav ve Aşkabad yakınlarındadır (Bilgili, 2020: 33). Anav Bölgesi'nde yapılan kazılar sonucunda gelişmiş bir yerleşik kültürle karşılaşıldığı gibi insanların güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan evlerde oturdukları, koyun, sığır hayvanlarını besledikleri, tarım ve çiftçilik yaptıkları görülmüştür. Yine bu kültür içerisinde insanların bakırdan ve topraktan eşyalar yaptıkları bilinmektedir. Anav kültürünün bir benzeri de Namazgâhtepe'de arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuştur. M.Ö. 2500 yıllarına kadar uzandığı sanılan kültürde, buğday, arpa öğütüldüğü; bakır

bu kültürün içerisinde yerini almış (Karcıoğlu, 2018: 26) ve tarih bilimi açısından önemli bir rol üstlenmiştir (Yıldırım, 2020: 5). Hayvancılık olarak karaca, at, domuz ve alageyik yetiştiriciliğinin görüldüğü Kelteminar kültürünün, en belirgin özelliğini kaliteli çakmak taşından yapılan tek kanatlı ok uçları oluşturmaktadır. Bu ok uçlarının en belirgin özelliği ise uzun saplı oluşlarıdır (Koca, 2017: 2606).

Bu kültürün insanı arpayı ve buğdayı öğütmeyi başarmış, un ve ekmek yapmıştır. Bununla da yetinmeyen Kelteminar insanı, bakır madenini işlemeyi öğrenmiştir. Bu kültürün önemli sayılacak diğer bir yönü ise Tümülüslerdir. Tümülüsler, 12 m çapında ve 3 m yüksekliğinde tepe biçiminde bulunmaktadır. Tümülüsler üzerine mezarlar da inşa edilmekteydi. Mezarlara Şamanlar ve kabile reisleri gömülmekteydi (Eroğlu, 2021: 2).

Atın Kelteminar kültüründe yetiştiriciliğinin yapılmasıyla farklı bir aşamaya geçilmiştir. At, artık Türk yaşamının her alanında kendini hissettirmeye başlamıştır. Türkler, at yetiştiriciliğiyle at konusunda tecrübeler kazanmasının yanında atın bakımı, eğitimi, hastalıkları ve tedavisi konusunda önemli bilgiler elde etmişlerdir.

1.4.3. Afanesyevo Kültürü'nde At

Afanesyevo kültürü M.Ö. 3000-1700 yılları arasında görülmüştür (Toraman, 2018: 247). Türklerin anayurdu içinde yer alan Abakan bölgesinde Afanesyevo kültürü ortaya çıkmıştır. Abakan Bölgesi içerisinde olan Minusinsk'in Bateney Bölgesi'nde bulunan ve 80 adet mezar ve dört litrelik toprak kaplar Afanesyevo kültürünün başlıca bulunan eserleridir. Ayrıca bakır bizler, kemik iğneler, bakır telden yapılmış küpeler, bıçaklar ve çakmak taşından yapılan ok uçları bu kültürün önemli birer parçalarıdır (Ögel, 1984: 18). Bu kültürün insanları koyun ve at besiciliğinin yanı sıra avcılık da yapmıştır. (Alaca, 2016: 3). Atlar, bu kültürle beraber eski Ren geyiklerinin yerini almışlardır. (Ögel, 1984: 18-19). Yemeğin de önemli bir yer tuttuğu Afanesyevo kültürüne ait mezarlarda yemek kalıntılarına rastlanılmıştır.

Afanesyevo kültürü çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Yayılım alanlarından olan ve Baykal Gölü'nün batısında bulunan İrkutsk ve Kitoy şehirleri civarındaki Glaskovo bu kültürün belirgin niteliklerini sergilemekteydi. Ayrıca güney kısımda kalan Selanga Bölgesi ile kuzeyde yer alan Angara'nın geniş coğrafyalarının bu kültür içerisinde yer aldığı söylenebilir. Ayrıca her ne kadar güney ve kuzey yönlerinde Afanesyevo kültürü

yayılım gösterse de güney kısmının bu kültüre olan etkisi şüphesiz daha fazladır (Ögel, 1984: 19).

Bu kültürün önemli bir parçasını da kurganlar oluşturmaktadır. Kurganlar, genel olarak taş kabinlerden meydana getirilmekteydi. Kurganların duvarları ve tavanları büyük taş plakalarla kaplanırdı. Dış kısım ise büyük taşların daire şeklinde dizilmesiyle yapılırdı (Toraman, 2018: 7). Kurganlara ekseriyetiyle bir ya da iki kişi gömülmeekteydi. Kurganlara, gömülen kişinin yanına iğne ve küpe gibi kullandığı eşyaları da konulmaktaydı. Ancak bu durum her kurgan için geçerli değildir.

Kurganlarda dikkat çeken başka bir husus ise cesetlerin tamamında toprak boyası bulunmasıdır. Boyalar iskeletlerin üzerine serpilmiş halde bulunmuştur (Toraman, 2018: 7). İskeletlerin gömülme pozisyonlarında farklılıklar göze çarpmaktadır. Birçoğu dizleri bükük ve sırtüstü yatırılmış durumdayken; bir kısmı da sağ tarafa yatırılarak bacakları bükülmüş durumda olabiliyordu. İskeletlerin duruş pozisyonlarında farklılıklar görülse de bütün iskeletlerin bacakları bükülmüş vaziyette bulunması dikkat çekicidir. Ayrıca kadınların bulunduğu kurganlar incelendiğinde kadın iskeletlerinin yanında çocuk iskeletleri de bulunmuştur. Bulunan çocuk iskeletlerinin kadınların sağ tarafında yer aldığı tespit edilmiştir. Bu konuda dikkat çeken başka bir konu ise erkek veya kız, çocuk iskeletlerinin sayısının fazlalığıdır. Bu durum akla Afanesyevo kültüründe çocuk ölümlerinin fazla olduğunu getirmiştir.

Afanesyevo kültüründe üretim faaliyetleri bir hayli dikkat çekmektedir. Özellikle at ve koyun hayvanları kullanılarak tarıma başlanmıştır (Karcıoğlu, 2018: 28). Yerleşim yerleri ve kurgan kazılarında ziyadesiyle at ve koyun kemiklerine rastlanılmıştır. At yetiştiriciliğine ait de çok sayıda bulgu kazılarda ele geçirilmiştir. Bu kültür içerisinde Altay Bölgesi'nde ilk kez at yetiştiriciliği yapılmıştır. Ayrıca at ve koyunun yanında geyik ve inek yetiştiriciliğine de rastlanılmıştır (Memiş, 2009: 309-310). Ancak ilk sırayı at ve koyun hiçbir zaman bırakmamıştır.

At, beslenmesi ve yetiştirilmesiyle Afanesyevo kültürünün önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurganlarda ve yerleşim yerlerinde bol miktarda at kalıntılarına rastlanılmıştır. Örneğin Güney Sibirya'da atın ehlî olarak beslenmesi Afanesyevo kültürü ile başlamıştır. Yapılan kazılarda bu kültüre ait çok sayıda at kemiği bulunmuştur. Altay Bölgesi'ne baktığımızda bu bölgede at kemiği bulunma oranı % 60'lara kadar çıktığı görülmüştür. Bu oranda kemikler Altay'daki Kara-Teneş, Aşağı Sooru, Küçük Dugan ve Balıktuyul bölgelerinde de görülmüştür (Koca, 2017: 2606).

Yine Altay coğrafyasında bulunan Novailinka III ismindeki yerleşim yerinde 2004 ve 2010 yıllarında yapılan kazılar neticesinde % 96'ya varan oranla bulunan kemiklerin at kemiği olduğu sonucuna varılmıştır (Yılmaz, Toraman, 2020: 747). Bu sonuçlar bizi Afanesyevo kültüründe atın önemli bir besi ve ekonomi kaynağı olduğunu göstermektedir. Ayrıca yapılan araştırmalar Afanesyevo kültürü ile at etinin önemli bir tüketim malzemesi olduğunu göstermektedir (Eroğlu, 2021: 2; Koca, 2017: 2606).

Yerleşim yerlerinden elde edilen bulgular neticesinde atların birçoğunun genç yaşta olduğu tespit edilmiştir. Bu durum atların daha çok yeme ve içme için kullanıldığını göstermektedir. Ancak atların binek amaçlı kullanıldığı da inkâr edilemez bir gerçektir. Yerleşim yerlerinin yanı sıra kurganlardan çıkarılan at kemikleri incelendiğinde yeme ve içme konusunda atların kullanıldığını desteklemektedir.

Arkeolojik çalışmalar bizlere Afanesyevo atının tipi hakkında da bilgiler elde etmemize olanak vermektedir. At tiplerine bakıldığında genel olarak küçük tipli atların beslenildiği göze çarpmaktadır. Yine bu döneme ait at figürleri incelendiğinde Afanesyevo atının Moğol ve Yakut atlarıyla benzer olduğunu düşündürmektedir. Yapılan çalışmalar bizlere yukarıda bahsettiğimiz bilgileri sunsa da at koşum takımlarına ait bilgileri verememektedir. Şuana kadar yapılan çalışmalarda at koşum takımlarına ait bir bilgi veya bulguya rastlanılmamıştır.

1.4.4. Andronovo Kültürü'nde At ve Koşum Takımları

M.Ö. 1700-1200 yılları arasında görülen Andronovo kültürü, Afanesyevo kültürünün ortaya çıktığı Minusinsk Bölgesi'nde görülmüştür. Hatta Andronovo kültürünü, Afanesyevo kültürünün devamı ve gelişmiş şekli olarak görülebilir (Ögel, 1984: 23). Nitekim bu kültürde çanak ve çömlek şekillerinde Afanesyevo kültürünün etkisi açıkça görülmektedir. Andronovo kültürünü oluşturan beyazı brakisefal (yuvarlak kafalı) yapıda bulunan insanların, savaşçı bir kavim olan Türklerin ataları olduğu düşünülmektedir (Kafesoğlu, 2011: 30). Kulpsuz ve süslü çömlekler, taş kaşıklar, iğneler, saplı baltalar, inci ve küpe benzeri süs eşyaları ve kabızalı hançerler bu kültüre ait önemli bulgulardır (Ögel, 1984: 25).

Andronovo kültürünün asıl önemli olan meselesi metalin işlenmesindeki gelişmedir. En çok kullanılan maden ise metal oksit cevheridir. Bu cevher, Altay ve Kuzey Kazakistan'daki Kalbin sıradağlarında mevcut olan sıg ve açık şekilde bulunan maden

ocaklarından alınmıştır. Ayrıca maden işlemeciliğiyle bakır ve bronz eserlerin bir kısmı altın plakalar ile kaplanmıştı (Ögel, 1984: 23). Bu eserler ekseriyetle şekil olarak Kazakistan yapımı şekillere motif olarak da Yenisey yapımı motiflere benzemektedir. Yine maden sayesinde zengin bronz eşyalar ile silahlar yapılmaya başlanmıştır.

Bu kültüre ait olan insanlar, Afanesyevo kültüründen sonra Altay ve çevresinde var olan bir ırk olup Türk ırkının prototipini oluşturmaktadır (Yıldırım, 2020: 182). Bu kültür insanı madeni silah dökümleri için taştan ve balçıktan kalıplar kullanmıştır. Altından ve gümüşten yapılmış süs eşyalarının ilk örneklerini Andronovo kültürünün insanı vermiştir. Ayrıca Çinliler tunç yapmayı Türklerden öğrenmişlerdir (Koca, 2017: 2609).

Andronovo kültürü döneminde yarı göçebe bir vaziyette hayvancılık yapıldığı görülmüştür. Bu kültürde at ve koyun hayvanının yanı sıra sığır ve deve hayvanı da beslenmeye başlanmıştır. Kurganlarda ve yerleşim yerlerinde en çok koyun kemikleri çıkarılmıştır. Bu durum koyun besiciliğinin yaygın olduğunu göstermektedir. At ve koyun yetiştiriciliği Andronovo döneminde beraber yürütülmüştür. At daha çok yük, binek ve savaş aracı olarak kullanılırken; koyun ise sadece yemek için eti kullanılmaktaydı (Yıldırım, 2020: 286).

Andronovo kültüründe kurganlar diğer kültürlerde olduğu gibi önemli bir yer tutmaktadır. Aslında bütün kurganlar oluşturulduğu dönemin kültürünü, siyasetini, sosyo-ekonomik yapısını yansıtmaktadır. Andronovo kültürüne ait ilk kurgan 1914 senesinde A.Y. Tugarinov tarafından bulunmuştur. Kurgan, Andronovo köyünde bulunduğu için kültüre de Andronovo kültürü ismi verilmiştir (Toraman, 2018: 8).

İlk ve sonraki bulunan kurganlar incelendiğinde kurganlardan ilk göze çarpanlar topraktan yapılmış kaplardır. Genel itibarıyla kurganlardan süs eşyaları, toprak kaplar ve az sayıda silahlar çıkarılmıştır. Özellikle Altay bölgesinde silahlar çok az sayıda bulunmuştur. Andronovo kültürü, Altay bölgesinin kuzey dağ eteklerinde ve bozkır coğrafyasında yayılmış olması; kültürün hareket sahasını kısıtladığı gibi az sayıda kurgan ve yerleşim yeri oluşmasına da sebebiyet vermiştir. Bu durum Andronovo kültürü için bulunacak kalıntıların sayısının az olması demektir (Toraman, 2018: 9).

At, Andronovo kültürü için ikinci planda iken koyun ise daha ön plana çıkmaktaydı. Yerleşim yerlerindeki arkeolojik kazılardan çıkarılan kemiklerin %25-35'ini at kemikleri oluşturmaktadır. Kurganlar ve yerleşim yerlerinden başka kaya resimleri de Andronovo atı hakkında bilgiler vermektedir. Altay Bölgesi'nin tamamında bulunan süs eşyalarında ve kaya resimlerinde at figürü temsil edilmiştir. Ayrıca Moğolistan

Altaylarındaki Mortun'da bulunan kaya resimlerinde Andronovo dönemine ait at arabalarının oval ve dikdörtgen şeklinde oldukları görülmüştür. Bu kültüre ait diğer bir kaya resminde ise oval ve dikdörtgen şeklinde iki at ile koşulan atlı savaş arabası bulunmaktadır. Bütün bunlar bizlere Andronovo kültüründe atın, binek ve yük hayvanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca atın savaş arabalarında kullanılıyor olması da bu kültürde atın, savaş aracı olarak görülmeye başlandığını göstermektedir (Kosarev, 1981: 120-123).

At arabaları kaya resmi üzerindeki figürlerden başka arkeolojik kazılarda da görülmüştür. Atların yapılarıyla ilgili bilgilerde mevcut olup, at arabaları için özel olarak seçilmiş uzun boylu atlar bulunmaktadır. Bu atların boyları 160 cm ve üstü olduğu bilinmektedir (Kuzmina, 1994: 820). Ayrıca Andronovo kültürü için atları kısa, orta ve uzun boylu olarak üçe ayırmak mümkündür. Atların ağırlıkları ise 350 kg civarında olduğu düşünülmektedir (Kuzmina, 1994: 256).

Atların binek ve yük dışında yemek amaçlı kullanıldığına da rastlanılmıştır. Bu kültür çevresi içerisinde at eti tüketimi azımsanmayacak kadar bulunmaktaydı. İlk başlarda süt üretimine dayalı bir hayvancılık görülürken daha sonraları ise at eti, başta olmak üzere et üretimine dayalı bir hayvancılık görülmüştür. Kazakistan yöresinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Andronovo kültürü döneminde insanların daha çok at ve koyundan elde edilen süt ile üretim yaptıkları anlaşılmıştır. Ayrıca bulgular Altay'daki Kazakistan'da atın, binek ve yük hayvanı olarak kullanıldığını da göstermektedir (Toraman, 2018: 225).

Kurganlardaki bulgulara baktığımızda ise atın; kaburgası, boyunu, kafatası, kalça kemiği vb. bazı kısımları yer almıştır. Genel olarak bu kültür çevresine ait kurganlarda at, parçalar halinde gömülmekteydi. Kısım de olsa bütün olarak gömüldüğü de olmuştur. Bunlardan başka at, dini bir motif olarak da kullanılmaktaydı. Andronovo atı, kült olarak dini bir obje olarak kullanılmakta ve derisinden yararlanılmaktaydı. Kurganlara ise dini törenden sonra atın, derisi ve kafatası gömülmekteydi (Toraman, 2018: 226; Yıldırım, 2020: 231-232).

Andronovo kültürü için yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde kurganlardan ve yerleşim yerlerinden elde edilen bulgular her ne kadar atın bu kültür çevresindeki yerini ve önemini ortaya koysa da at ile beraber kullanılan araçların ve gereçlerin yerini dolduramamıştır. Dolayısıyla Andronovo kültürü dönemi at koşum takımlarının neler olduğu konusu hâlen muallaktır. Yapılan arkeolojik çalışmalar bu konuda hâlen bir sonuca ulaşmamıştır.

1.4.5. Karasuk Kültürü'nde At ve Koşum Takımları

Karasuk kültürü için M.Ö. 1300-700 yıllarında görüldüğünü söylemek mümkündür (Karcıoğlu, 2018: 30). Karasuk Irmak'ı başta olmak üzere, Uluğ Kem, Kemçik, Abakan, Kögmen Dağları, Yenisey Nehri bölgesinde ortaya çıkan Karasuk kültürü, İrtiş ve Yedisu bölgelerinde tesirini şiddetli bir şekilde hissettirmektedir. Baykal Gölü daha çok Moğol etkisinde idi. Burada bulunan sapları koçbaşı figürüyle süslü bıçaklarda Karasuk etkisi görülmektedir (Ögel, 1984: 30).

Ordos Bölgesi, tarihsel süreç içerisinde oldukça büyük öneme sahipti. Türk ve Moğol halklarına ev sahipliği yapan bölge, bu halkların bıraktığı eserler ile donatılmıştı. Donatılan eserlerde Karasuk kültürünün etkisini görmek mümkündür. Özellikle çanak ve çömleklerde bu durum sıklıkla görülmüştür. Karasuk kültürü, çeşitli bölgeleri etkilediği gibi kendisinin de bu bölgelerden etkilendiği olmuştur. Örneğin Çin'deki Ang-yang kültürü, Karasuk kültürüne etki etmiştir (Ögel, 1984: 30).

Güney Sibirya'daki Karasuk kültürü, büyük bir öneme sahiptir. Buradaki kurganların üstüne taş veya benzeri şeyler koyulduktan sonra daire ya da dört köşe şeklinde taşlar yerleştirilmekteydi. Kurganlara bir kişi gömülmekle beraber birden fazla kişinin de gömüldüğü oluyordu (Ögel, 1984: 31).

Karasuk kültürü ile Andronovo kültürü arasında benzerlikler görülmektedir (Günal, 2006: 10). Karasuk kültürüne ait süslemeli kaplarda Andronovo kültürünün etkisi bulunmaktadır. Yine bulunan eserlerden elbise süsleri, kemikten yapılmış iğneler, küpeler, bilezikler, düğmeler üzerindeki işlemlerde Karasuk kültürü etkisi bulunmaktadır (Ögel, 1984: 31).

Ayrıca Karasuk kültüründe bakıra, kalay ve arsenik karıştırılmıştır. Böylelikle metalin kalitesi yükseltilmiştir (Kurat, 1972: 3). Bu kültürün başka bir yenilikleri ise; mezarlara yiyecek ve içecek konulması, keçeden çadır yapımı ve dört tekerlekli arabaların icadı olmuştur (Alaca, 2016: 4). Ayrıca Karasuk kültürü insanı koyun yapağını dokumayı başarak elbise yapmıştır (Koca, 2017: 2609).

Karasuk kültüründe koyun ve at besiciliği yapılmaktadır. Atlar diğer kültürlerle benzer olarak yük ve binek hayvanı olarak kullanılmaktadır. Koyunun ise etinden, sütünden yararlanılmaktadır. Hayvancılığın göçebe bir şekilde sürdüğü Karasuk kültüründe at, yerini ve önemini korumuştur. Ancak at koşumları ile alakalı bulgulara ulaşılamadığından at koşum takımları ile ilgili bilgiler veremeyeceğiz.

1.4.6. Tagar ve Taştık Kültürü'nde At ve Koşum Takımları

M.Ö. 700-100 yıllarında görülen Tagar ve Taştık kültürleri, Karasuk kültürünün benzeri öğeleri içerisinde barındırdığını söyleyebiliriz. Abakan ve Minusinsk bölgelerinde Tagar kültürü görülmüştür. Bu bölgelerde Tagar kültürünün buluntuları olan hançerler, ok uçları, süslemeli altın ve tunç tokalar, bilezikler, taraklar, küpeler, tunçtan yapılmış iki yanı keskin olan bıçaklar ve saplı şekilde yapılmış aynalar bulunmuştur (Esin, 1978: 14). Ayrıca saydığımız eşyaların bazılarının üzerinde hayvan motiflerinin işlendiği görülmüştür.

Tagar kültürü, M.Ö. 300 yıllardan sonra yeni bir gelişmeyi Taştık bölgesinde göstermiştir. Bunun sonucunda da Taştık isimli kültür de ortaya çıkmıştır (Esin, 1978: 11). Hem Tagar hem de Taştık kültürüne mensup insanlar, otağ görünümüne ağaçtan sabit evler yapmışlardır. Evler, ağaç kütüklerini silindir ve dört köşeli olacak biçimde üst üste yığılmasıyla yapılmıştır. Evin tavanları eğilmiş ağaç dallarıyla kubbe gibi yapılarak, kapatılmıştır. Evlerin, ocağı ve üst tavanlarında dumanın çıkması için yapılmış duman delikleri bulunmaktadır. Bu evlerin bulundukları yerlere oba adı verilmekteydi. Obaların etrafı da ağaçların dalları ve kütükleri ile çevrili vaziyetteydi. Dallar ve kütüklerle çevrili duvarlara ise eski Türkçede “çit” denilmektedir. Bu çitlerde balçıkla sıvanmaktaydı (Eroğlu: 2021: 3; Esin, 1978: 12).

Bunlardan başka Tagar ve Taştık kültürüne ait kaya resimlerinin varlığı da dikkat çekicidir. Bu resimler ve tunçtan yapılmış küçük hayvan heykelleri, kurt, boğa, kaplan vb. hayvan tasvirleri, eski dönemlerdeki Türk sanatının özelliklerini bütün yönleriyle yansıtmaktadır (Koca, 2017: 2609).

Ayrıca Tagar ve Taştık kültürünün hayvanı olarak at ve koşum takımları ile ilgili bilgileri İskitler dönemine ait olan kurganlardan elde etmekteyiz. İskit kurganlarında atlar, tek başına ya da insanlarla beraber gömülmekteydi. Yine İskit dönemine ait kurganlardan, özellikle Pazırık Kurganlarından çıkan kalıntılar incelenerek atların koşum takımları ve bu takımların şekilleri ile ilgili bir takım bilgiler elde edilmiştir. Pazırık Kurganlarından hariç, Başadar, Arcan, Tuekta, Katanda, Ak-Alaha, Elekmanar, Talduar, Ayrıdaş, Boytıgem, Tıtkesken, Kızıl-Car, Kok-Su, Şibe, Karban, Ulandırık, Lokot, Berel, Çesnokovo ve Barburgazi önemli kalıntıların bulunduğu kurganlardır (Toraman, 2018: 227).

1.4.6.1. Eyer

Yukarıda bahsettiğimiz kurganlardan ele geçirilen at koşum takımlarından ilk olarak eyeri inceleyeceğiz. Eyerler hakkındaki bilgileri, bütün koşum takımları ile gömülmüş olan atlardan, dönemine ait figürlerden ve Pazırık Kurganlarında bulunan halılar üzerine işlenmiş resimlerden öğrenmekteyiz. Bu kültür çevresine ait atlar, genel olarak eyerlenmiş halde bulunmaktaydı (Rudenko, 1961: 24). Ancak eyerlerden birçoğu zamanla çürümüştür. Bu eyerlerden Altay Bölgesi'nin yüksek kesiminde bulunan kurganlardan çıkanlar, kendisini koruyabilmiştir. Fakat Pazırık Kurganları başta olmak üzere birçok kurgan, define hırsızlarının gazabına uğrayarak içerisindeki eşyalar çalınmıştır. Bu durum arkeolojik çalışmaları sekteye uğratmıştır (Arık, 2008: 13; Toraman, 2018: 227-228).

İskitler döneminde eyerler, ziyadesiyle süslü ve işlemeliydi. Genel olarak deri ve keçeden yapılırdı (Arık, 2008: 40). Üzerindeki işçilik günümüz modern işleme sanatını aratmamaktaydı. Pazırık Kurganlarındaki eyerlerin yapımında şekilleri fasulye gibi olan 2 adet olmak üzere deri yastık kullanılmıştır. İçleri geyik kılı ya da otla doldurulurdu. Her yastık için dört parça deri kullanılırdı. Arka ve ön kısma kenarlara gelecek şekilde 1 adet ince deri; yan kısımlara, 2 adet olacak şekilde büyük deriler dikilirdi. Yastık hazırlama işlemi sonlandıktan sonra üstüne eyerin iskeleti ve kaşları yerleştirilirdi. Yastıkların alt uçlarına gelecek şekilde atlara bağlamak için kemerler takılırdı. Eyer kaşları iç, ön ve arka kısımlardan kalın kemerler kullanılmak suretiyle yastıklara sağlam bir şekilde bağlanırdı. Yastığın üst orta kısmına gelecek şekilde deri kemer takılır, altta kalan kısmına ise yastıklarla bir bütün oluşturmak üzere keçe yerleştirilirdi (Kutlu ve Kutlu, 2020: 187; Toraman, 2018: 229).

At cesetlerine ve deriden yapılmış eyerlere, ikinci ve üçüncü Pazırık Kurganlarında da rastlanılmıştır. Bu kurganlardan çıkan eyerler daha sağlamdı. Bazı eyerler gibi de zamanla çürümemişti. Pazırık Kurganlarında bulunan eyerler, diğer eyerler gibi içlerine geyik kılı ve ot konularak deri yastıklarla yapılmıştı. Pazırık Kurganları eyerlerinin kaşları genel olarak keçe veya deriden yapıldığından pekte dayanıklı olduğunu söylemek mümkün değildir. Keçe veya deriden yapılan eyerlerin ön ve arka kısmına keçe ve benzeri bir malzeme ile yükleme yapılırdı. Yapılan bu yüklemeler eyer kaşı görevini görmekteydi. Kaş görevini üstlenen malzemeler yarım daire şeklinde olurdu. İkişer tane olmak suretiyle deriden yapılan yastıkların ucuna sabitlenirdi (Rudenko, 1952: 125-128).

Eyerler için bir diğer işlem ise keçe ile kaplama işlemidir. Eyerlerin altına serilip, üzerine örtülen keçe, yastıkların boyunu geçmemek kaydıyla yapılmaktaydı. Genel olarak eyerler, atın üzerine 4 adet ve farklı olan kemerler ile sabitlenmekteydi. Bu 4 farklı kemerlerden ilki atın karnının altından dolandırılmış kalın kemer, ikincisi birinci kemeri eyere sabitleyen kemer, üçüncüsü eyeri ön tarafa doğru sabitleyen kemer, dördüncüsü ise eyeri arkaya doğru sabitleme görevi gören ve atın kuyruk altından dolaşan kemerdur (Stepanova, 2012: 446-454).

III. Pazırık Kurganında 10 adet eyere ait parçalar bulunmuştur (Kutlu ve Kutlu, 2020: 187). Bulunan eyerlerin tamamı oyma yöntemi ya da çeşitli aplikeler kullanılmak suretiyle yapılmış süslemelere sahipti. Hatta bazılarında altın folyolardan yapılmış süslemeler bulunmaktaydı. Eyere takılan kemerlerin üzerinde bir takım figürlere rastlanılmıştır. Eyerlerin çevresi püsküllerle ya da sarkan kordonlar ile süslenmiştir (Toraman, 2018: 230).

Farklı kurganlarda bulunan eyerlerde kemer yapısının tamamen aynı olduğu görülmektedir. Ön kemer genel olarak 2 adet olmak üzere birbirlerine paralel uzanmaktaydı. Arka kemerler ise kalın derilerden yapılmış şekilde boyları kısa idi (Ek. 1).

Dizgin takımlarında da görülen süslemeler ön kemerde de görülmektedir. Bu süslemeler çeşitli motif ve boncuklarla yapılmaktaydı. Bazen ön kemerin tam ortasına gelecek şekilde göğüs kısmına bir grifon kafası da asılmaktaydı. Ayrıca bu grifon kafasına Beşinci Pazırık Kurganında ele geçirilen halının üzerindeki resimde de görülmüştür. Ancak bu halının üzerine çizilen resim, sade şekilde çizilmiştir. Aynı kurgan içerisinde bulunan orijinali çok fazla süslü, gösterişli ve kenarları püsküllüdür. Bu tarz eyerlere başka kurganlarda da rastlanılmıştır. Örneğin, 9 at gömülü olan Ak-Alaha mezarlığı I numaralı kurgan, İskit dönemine ait Gilevo 10 mezarlığındaki 16 numaralı kurgan, Maşenke I ve Kondratevke 21 numaralı kurganlarda bahsedilen benzer eyerlere rastlanılmıştır (Polosmak, 1994: 24-25).

Yukarıda zikrettiğimiz kurganlardan çıkan eyerlerin arka ve ön kaşları çok süslü ve gösterişliydi. Eyerlere takılan kemer tokaları hayvan figürleri süslemeleriyle kaplı idi. Ancak süsler ve figürler birbirinden farklılık göstermekteydi. Süslemeler, elinden çıktığı ustanın sanat zevkini taşımaktaydı. Tagar ve Taştık kültürünün yerel değerlerini yansıtmaktaydı (Toraman, 2018: 231). Eyerlerin üzerindeki motifler veya figürler yabancı hayvanlardan oluşmaktaydı. Daha çok tercih edilen hayvan figürleri; geyik ve dağ keçisi

boynuzları, leopardların geyiklere yaptığı saldırı sahneleri ve dağlarda yer alan horozlardır (Rudenko, 1952: 128-129).

Özellikle Ak-Alaha Kurganında boyutları 62x56 cm olan, keçeden yapılmış süslü, gösterişli eyer örtüleri göze çarpmaktadır. Eyer kaşları keçeden yapılmıştır. Boyutu yaklaşık 21x15 cm olan ve grifon şekillerinden oluşan figürlerle süslenmiş durumdadır (Toraman, 2018: 232). Eyerlerde keçeden yapılmış olan ve asılı olarak bulunan figürler oldukça dikkat çekici bir boyuttadır. Eyerlere asılan figürler balıktan ve bozkurttan oluşmaktaydı. Bu figürlerden her bir eyer için 4 adet asılmaktaydı. Figürlerin ikisi ön kaşın iki tarafına diğer ikisi ise arka kaşın iki tarafına asılmaktaydı. Yere degecek kadar uzun olan bu figürler, benzeri II. Başadar Kurganında da bulunmuştur. Balık figürünün sırtı renkli aplikelerle kapatılmış, ikiye ayrılan kuyruğu parantez ve virgül şeklindeki bezeklerle doldurulmuştur. Gövdesine de her bir tarafta 3 adet olmak üzere yelken yapılmıştır. Bozkurt figürü ise balıkta olduğu gibi figürlerin ikisi ön kaşın iki tarafına diğer ikisi ise arka kaşın iki tarafına asılmaktaydı. Bozkurt ve balık figürünü kıyasladığımızda bozkurt figürü balık figürüne göre daha büyüktü. Uzunluğu 85 cm'yi bulan figürün eni ise 25 cm idi (Toraman, 2018: 232). Bozkurt figüründe çeşitli süslemeler bulunmaktaydı (Ek. 2). Tagar ve Taştık kültüründe balık ve bozkurt süslemeli eyer örtülere yaygındır.

Kazakistan Altaylarında İskit dönemine ait olan Berel Kurganlarında eyer kaplamalarına rastlanılmıştır. Rastlanılan eyerlerde kırmızı ve sarı renginin ağır bastığı görülmektedir. Çeşitli figürlerle süslü halde bulunan eyer kaplamalarının varlığı bilinmekle beraber, eyerlerin üzerinde bulunan süslemeler genel olarak grifon figürlerinden oluşmaktadır. Bu figürlerin sayısı ise her bir tarafa 4 adet olmak üzere toplam 8 adet idi. Genel olarak eyerleri süslemek için başta grifon figürleri olmak üzere dağ keçisi, balık, domuz ve geyik figürleri kullanılmaktaydı (Samaşev, 2013: 616-625).

Eyer türlerine bakacak olursak İskit dönemini temel aldığımızda eyerleri ikiye ayırabiliriz: Birincisi eyer kaşı geniş olan eyerler, ikincisi ise eyer kaşı yüksek olan büyük yapıdaki eyerlerdir. Birinci gruptaki eyerlere örnek olarak Pazırık Kurganlarında bulunanları gösterebiliriz. Bu eyerler sade ve çok fazla süsü olmayan eyerlerdir. İkinci gruptaki eyerler ise çok yaygın olup birçok kurganda bulunmuştur. Bu eyerler de süslemeler, figürler ve işlemeler ziyadesiyle bulunmaktadır. Birinci gruptaki eyerlerin eski dönemlerde yaygın iken ikinci gruptaki eyerler ise İskit dönemi sonrası yaygın olarak görülmeye başlanmıştır. Ayrıca her iki gruptaki eyerlerin Altayların kuzey kısmında yaygın olarak görüldüğü tespit edilmiştir (Toraman, 2018: 234).

1.4.6.2. Gem

Gem, atın hareketlerini kontrol etmek amacıyla kullanılan önemli bir at koşum takımıdır. Atın dili üzerinde ve alt çenesinin dış olmayan kısmında bulunmaktadır. Özellikle Altay bölgesindeki kurganlardan, at ile birlikte gemlerde çıkarılmıştır. Gemleri bronz, demir ve bakır olmak üzere üçe ayırmak mümkündür.

1.4.6.2.1. Bronz Gemler

Kültürlerin yoğun olarak görüldüğü Altay Bölgesi dikkate alındığında bronz gemler, M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllarda görülmüştür. Kara Anuy, Kok-Su, Karban, Tıtkesken, Arcan, Pazırık, Boytıgem ve İzmaylovsk bronz gemlerin bulunduğu önemli kurganlardır. Kurganlardan çıkarılan bronz gemler, genellikle uçlarında halkalar ve ortasında mafsallar bulunmaktadır. Bulunan halkaların yapıları farklılık göstermektedir. Bazı halkalar yuvarlak olmakla beraber geniştir. Bazı halkalar ise boyut olarak küçüktür. Bazıları da oval ve köşelidir. Bu gemler Altay Bölgesi başta olmak üzere Doğu Kazakistan ve Tuva bölgelerinde de görülmüştür (Toraman, 2018: 234).

Örneğin, Tıtkesken Kurganlarında koşum takımlarıyla gömülen atın ağzında bronz geme rastlanmıştır. Bulunan gemler iki parça olup, ortadan mafsallı ve uçlarında halka bulunmaktadır. Bu kurganlarda çıkan gemlerin uzunluğu yaklaşık 19,5 cm'dir. Uç kısımdaki halkaların çapı ise 3,6 cm'dir. Bir başka kurgan olan Arcan Kurganlarında da bronz gemlere rastlanılmıştır. Başadar Kurganlarından da elde edilen bronz gemlerin uç kısımlarında bulunan halkalar tam olarak yuvarlak değildir. Daha çok oval şeklindedir. Aynı dönem içerisinde Kazakistan'da bulunan Altay Bölgesi'nde tek halkalı bronz gemler bulunmuştur. Ayrıca tek halkalı olan bronz heykellerin demirden yapılmış olanı da bulunmaktadır. Yine gemlerin yanında çatal veya ucu eğri şekilde miller de ele geçirilmiştir. Tuekta ve Boytıgem gibi kurganlarda gemlerin yanında delikli, bir ucu eğri olan bronz miller de tespit edilmiştir. Bu miller, ortasından geme takılmakta ve uç kısımlarında dizgin kemerleri bulunmaktadır (Marsadolov, 1998: 5-24).

Altay Bölgesi'nde Çarış Nehri civarında bulunan kurganlardan 80 adet bronz gem çıkarılmıştır. Ortası mafsallı ve uçlarında halka bulunan bu gemler, üzengi şeklinde olan halkalarına dizgin kemerlerinin bağlanması için "Y" şeklinde miller kullanılmaktaydı. Gemlerde bulunan halkaların uzunlukları 9,2-9,4 cm, "Y" şeklindeki gem millerinin uzunluğu ise 12,3 – 12,5 cm'dir (Toraman, 2018: 236). Diğer bir bronz gem milleri ise

“T” şeklinde olanlardır. “T” ve “Y” şeklinde olan gem milleri aynı dönemde kullanılmıştır. “T” şeklinde olan millere, Kok-Su I, Vakuliha I ve Gerasimovko kurganlarında rastlanılmıştır. Bu kurganlardan Gerasimovko ve Kok-Su’da bulunan “T” şeklindeki millerin (Ek. 3) uzunlukları 12 cm civarındadır (Toraman, 2018: 236).

1.4.6.2.2. Demir Gemler

Bronz gemlerin yanında demir gemlerde Tagar ve Taştık kültüründe at koşum takımları arasında yerini almıştır. M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren demir gemlerde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak demir gemler hemen bronz gemlerin yerini alamamıştır. Bronz ve demir gemler birkaç yüzyıl daha birlikte kullanılmıştır. Pazırık Kurganlarından demir ve bronz gemlerin birlikte çıkarılması bunun apaçık bir örneğidir. Çıkarılan demir ve bronz gemlerin ortası mafsallı ve uçlarında halkalar bulunmaktaydı (Rudenko, 1960: 126-127). M.Ö. III. yüzyıla gelindiğinde ise sadece demir gemler kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin bu yüzyıla ait I. Tuekta Kurganında bulunan gemlerin tamamı demirdir. Demir gemlerin uçlarında bulunan halkalar bronz gemlere göre daha büyüktür. Yine bu kurgandan çıkan demir gemler ortadan mafsallı şekilde iki parçadan oluşmaktaydı (Rudenko, 1960: 126-127).

Altay Bölgesi’nde Tagar ve Taştık kültürü çerçevesinde İskit dönemine ait olan Ak-Alaha I Kurganından demir gemler bulunmuştur. Bu kurgandan 9 adet at iskeleti çıkarılmıştır. Atların çoğunun ağzında demirden yapılmış gemler ve uçlarında “S” şekline benzer uçları kıvrık olan ve dizgin bağlanabilen milleri bulunmaktaydı. Boyu uzun bir halde bulunan bu millerin uçlarında grifon kafasından yapılmış ya da çiçek şeklini andıran figürler yer almaktaydı. Hemen hemen hepsi aynı tip ve şekilde bulunan gem milleri Kazakistan coğrafyasında Altay Bölgesi’ndeki Berel Kurganlarından çıkarılmıştır (Toraman, 2018: 238).

Demir, bronz ya da bakırdan yapılan ortadan mafsallı olan gemler, şekil bakımından üç tipte bulunmaktadır. Tipler, gemin ucunda bulunan halkaların şekline göre değişiklik göstermekteydi. Bu gemler, yuvarlak, oval ve “D” şeklindeydi. İskit hükümdarlarının kurganlarından çıkarılan gemler, genellikle yuvarlak şeklindeydi (Rudenko, 1952: 121-122). Gemlere takılan miller de yapı ve şekil bakımından üç tipe ayrılmıştır. Bronz gem milleri “Y” şeklinde, kemikten yapılan gem milleri düz veya hafif

kavisli olarak “(” parantez işareti şeklinde, demirden gemler ise “S” şeklini andıran tiptedir. Ayrıca demir gem milleri daha düzdür (Toraman, 2018: 238).

Genel olarak İskit dönemine ait kurganlardan çıkarılan gemler bronzdan yapılmıştır. Bu gemlere takılan miller ise bronz ve kemikten yapılmıştır. Bronz veya kemik malzemesi kullanılarak yapılan gem takımları Çesnokovo I, Biyke I ve Karban I mezarlıklarında çokça görülmüştür. M.Ö. VI. yüzyıllarda bronz ve demir gem takımları birlikte kullanılmıştır. Kemik miller ise yine bu dönemde azımsanamayacak ölçüde varlığını sürdürmüştür. İskitlerin son döneminde daha çok demir gemler görülmüştür (Toraman, 2018: 238-239).

1.4.6.3. Dizgin

Dizginler, Taştık ve Tagar kültüründe dönmelere göre göre farklılık göstermektedir. M.Ö. VII. yüzyılda Altay Bölgesi’nde ve Tuva’daki dizgin kemerlerinin tamamı aynı idi. Doğu Kazakistan’da da kullanılan bu dizginlere, Altay tipi denilmektedir. Dizginlerin yapımında deri kemerler kullanılmaktadır. Kemerler, atların başı üstünde dolaşarak kafasının her iki yanından geçirilmektedir. Gemlere takılan demir ya da bronz, millerle bağlanmaktadır. Atın çenesinin altından ve burnunun üstünden dolaşan kemerler tokalar ile kafasının üzerinden dolaşan uzun kemere tutturulmaktaydı (Toraman, 2018: 239).

Dizginlerin bir parçası olan tokalara birçok kurganda rastlanılmıştır. At kalıntılarının yanında dizgin kemerlerini birleştirmek veya dağılımını yapmak amacıyla bronz, kemik ve demirden yapılmış ve küre şeklinde, kenarları biraz düzleştirilmiş olan tokaların, Tıtkesken, Ayrıdaş, Solneçny-Belok, Elekmanar kurganlarında bronzlarına rastlanılmıştır. Kok-Su, Kızıl-Car, Pazırık ve Talduar kurganlarında ise kemikten örneklerine rastlanılmıştır (Rudenko, 1960: 126). Özellikle Erken İskit döneminde bu tokalardan çeneyle göz arasında ve ağzın arka tarafında bulunmaktadır. Çenenin arkasında bulunan toka kafanın üzerinde dolaşan ve çenenin altında bulunmaktadır. Gemi doğru yanaklardan geçen kemerleri birleştirme görevini görmektedir. Ağzın arka bölümünde bulunan tokalar ise gem milinden gelen kemerleriyle yanaklardan uzanmak suretiyle gelen kemeleri birleştirmektedir. Bu yapılardaki dizginlere Pazırık, Maşenka, Gilevo kurganlarında rastlanılmıştır. Bu dizginler, genel olarak başı saran, burun üzerinden köprü oluşturan, çene altından kıvrılan ve uçlarını ikiye ayırmak suretiyle ağaç çatallarla gеме tutturulan kemerlerden oluşmaktadır (Toraman, 2018: 239-240).

Anlatılan dizgin ve yular tipi İskit döneminde Altay Bölgesi'nde görülmüştür. Bu dizgin ve yular tipi takımların yanında atın alnından ve ağzının alt bölgesinden dolanan kemerler bulunmamaktadır. Atın alnından ve ağzının alt bölgesinden dolaşan kemerler ise daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Fakat Pazırık Kurganlarında her iki tip dizgin ve yular takımı bulunmuştur. Atın alnına gelecek olan yere de kemer takılan dizgin takımı, İskit dönemine ait önemli kurganlardan olan Ak-Alaha I (Ek. 4) mezarlığındaki I numaralı kurganda da bulunmuştur (Polosmak, 1994: 125).

Bu kurgandan çıkan at koşum takımı sonraki dönemi yansıtmaktadır. Alındaki kemer de grifon ve kaz gibi çeşitli hayvan figürleriyle süslenmiş olup, sade bir yapıya sahiptir. Ak-Alaha'daki dizginlerin alın kemerinin ortasında bulunan, üzerinde grifon başı olan büyükçe bir toka takılmıştır. Kuzey Altay'daki Pokrovskiy IV mezarlığındaki atın alnına takılan bronz toka ise desensiz sade bir yapıya sahip olmakla beraber oldukça da büyüktü. Alın kemerine toka takılması Kazakistan Altay Bölgesi'ndeki Berel Kurganlarında da görülmektedir. 11 numaralı Berel Kurganında dizginin alın kemerinde bulunan yuvarlak ve ortası kabarık bir halde toka bulunmuştur. Ancak bu toka Ak-Alaha'daki gibi grifon figürlü değildir (Samaşev, 2013: 259).

Dizgin ve yular yapmak amacıyla kullanılan kemerler kalın şekilde bulunan derilerden yapılmaktaydı. Kemerler kimi zaman sinirle dikilen iki kat deriden oluşturulurdu. Kimi zaman da üzerine ince halde bulunan deri kaplamak suretiyle birleştirilen ve iki kat olan deriden meydana getirilmekteydi. Dizgin kemerleri atın geminden itibaren 25-30 cm arası uzunlukta bulunmaktaydı. Özellikle Pazırık kurganlarındaki dizgin ve yulara ait kemerlerin hepsi boynuzdan yapılmış boncuk ve figürlerle, bakır halde bulunan levhalarla, ağaçtan vücuda getirilmiş süsle süslenirdi. Ancak zaman zaman altın folyolarla da süslendiği görülmüştür. Başadar Kurganlarında domuz dişiyle süslenmiş halde olan dizgin ve yular parçaları bulunmuştur. Bu süsler genellikle kemerlerin birleştiği tokalar üzerinde veya atın burnu üzerine takılan kemerde bulunmaktaydı. Bazen ise Beşinci Pazırık Kurganında görülen dizgin ve yular takımında olduğu gibi dizgin ve yuların tamamı süslerle kaplanmaktaydı (Rudenko, 1960: 121-125).

Dizgin kemerlerinin üzerlerinde “B, D, oval ve yuvarlak” şekillerde olmak üzere bronzdan yapılmış halde bulunan boncuğa benzer parçalar yer almaktaydı. “B” şeklindekiler ise genel olarak kemikten yapılmaktaydı (Toraman, 2018: 242).

1.4.6.4. Üzengi

Üzengi, at koşum takımları içerisinde kurganlardan en az çıkarılan at koşum takımıdır. Birçok kurganda üzengiye ait bulgulara rastlanılmamıştır. Bazı arkeologlar üzengilerin varlığının M.S. IV.-VI. yüzyıllarda ortaya çıktığını söyleseler de (Maksud, 2020: 289) araştırmalar üzenginin Hun döneminde kullanıldığına dair kanıtları ortaya koymaktadır. Hatta çok az sayıda olmasına rağmen İskit dönemine ait kurganlarda da örnekleri vardır. Ancak araştırmalar, üzenginin çok fazla tercih edilmeyen at koşum takımlarından olduğunu ortaya koymaktadır.

Altay Bölgesi'ndeki Lokot köyü civarında Aley Nehri kıyısındaki kurganda elde edilen demir üzengi, Altay Bölgesi'ndeki en eski demir üzengi niteliğini taşımaktadır. Yuvarlak halka şeklinde olan ve bir tarafında kemer takmak için çıkıntısı bulunan üzenginin uzunluğu 18 cm, en geniş kısmı 14,5 cm idi. Bunun gibi aynı tipte üzengi Atay Bölgesi'ndeki Kara-Kobı I mezarlığında, benzeri ise Ust-Karasu I mezarlığında bulunmuştur (Toraman, 2018: 242).

Hun dönemi açısından Bike III mezarlığındaki 15 numaralı kurganda Hun dönemine ait demir üzengi bulunmuştur. Yuvarlak şekilde olan ve yukarı tarafında eyere asmak üzere bir kulpu bulunan bu üzenginin toplam uzunluğu 13,4 cm, en geniş kısmı 11,6 cm'dir. Kulp kısmının genişliği 3,2 cm, yüksekliği de 2,7 cm'dir. Üzengi demirinin şekli ayak basılacak alt tarafta yassı, yukarı tarafta da yuvarlak olarak bulunmaktadır. Bu tipteki üzengiler Güney Sibirya'da ve Orta Asya'da Erken Demir Devri'nde kullanılmıştır (Neverov, 1998: 146).

1.4.6.5. Kamçı

Kamçı, Tagar ve Taştık kültüründe önemli bir at koşum takımı olarak yerini almıştır. Altay Bölgesi'nde kamçıya ait bulgular M.Ö. V.-IV. yüzyıllara ait kurganlardan çıkarılmıştır. Daha önceki dönemlere ait kurganlarda kamçılara ait bulgulara henüz rastlanılmamıştır. I. II. ve IV. Pazırık Kurganları ile II. Başadar Kurganında kamçılara ait buluntular bulunmuştur (Rudenko, 196: 227-229). Ulandırık ve Ukok Kurganlarında sadece ağaç ve sopa kalıntılarına rastlanmıştır (Ek. 5). Altay'daki Ob Nehri etrafında da kamçı kalıntıları az sayıda bulunmuştur (Kabadayı, 2020: 28). Karban I Kurganında kamçıya ait silindir şeklinde olan kemik sapa rastlanılmıştır. Maşenka I Kurganında bir at eyerinin sol kısmında 30 cm uzunluğunda olan, 1,5 cm çapında ağaç sopa bulunmuştur.

Gilevo 10 mezarlığındaki 31 numaralı kurganda da at iskeletinin yanına uzatılmış şekilde kamçı kalıntısı bulunmuştur. Kamçının deri kısmı çürümüş haldeydi. Ağaç kısmının genişliği 36 cm civarındaydı. Deriden yapılan kısmını ağaç sapa birleştirmek maksadıyla 3,5 cm civarında bronzdan yapılmış boru şeklinde bir toka kullanılmaktaydı (Toraman, 2018: 243). Kamçının üzerinde süslemeler dikkat çekicidir. Ağaç kısmı da ince surette olan deriyle kaplanmıştı. I. Pazırık Kurganında bulunan kamçı ise sopanın ucuna deri sıırım sarılmak suretiyle meydana getirilmiştir (Ögel, 1984: 66).

Altay Bölgesi'nde İskit dönemine ait kurganlarda en az rastlanan at koşum takımlarından birisi de kamçıdır. Çok az sayıda kamçı kalıntısına rastlanılmış ve bunlar da genellikle çürümüş haldedir. Bulunan kalıntılarda kamçıya ait deri kısımları tamamen çürümüş vaziyettedir. Ağaçtan yapılan sapların bazıları ise çürümeden günümüze kadar ulaşmıştır. Bundan dolayı kurganlarda İskit dönemi kamçısına ait ayrıntılı bilgilere sahip olunamamaktadır. Sadece genel olarak yapısı ve yapımında kullanılan malzemesi hakkında bilgiler elde edilebilmektedir (Toraman, 2018: 242-244).

Buraya kadar anlattığımız eyer, gem, dizgin, üzengi ve kamçı Tagar ve Taştık kültürü çevresinde gelişen ve daha çok İskit döneminde kullanılan at koşum takımlarıdır. Ancak bunların dışında kurganlardan elde edilen atlarla ilgili başka koşum takımları da yer almaktadır. Geyik ve at maskeleri, geyik boynuzları ve kaplan maskesi dikkat çeken diğer at koşum takımlarındandır (Toraman, 2018: 244). Bazı figür ve desenlerle süslenen maskeler ve geyik boynuzları atların kafasına takılarak kurganlara konulmaktaydı. Bu maskelerin atın yüzüne ve geyik boynuzlarının da atın kafasına neden takıldığı hakkında şimdiye kadar bir sonuca varılamamıştır. Dini bir uygulama olduğu düşünülmektedir. Ancak uygulamanın hangi gayeyle yapıldığı hakkında henüz kesin bir bilgi yoktur.

Öte yandan Tagar ve Taştık kültüründe at koşum takımları bu kadar önemliyken, koşum takımlarının takıldığı hayvan yani at ise daha çok önem arz etmekteydi. Bu kültürde atlar genel olarak İç Asya atlarıydı. Uzun yeleleri ve kuyrukları bulunmaktaydı. Bu atlar, üzerlerindeki damgalar vasıtasıyla belli olmaktaydı. (Esin, 1978: 19).

Göktürk Yazıtlarında da at koşum takımlarına rastlamak mümkündür. Yazıtlardan; Tonyukuk yazıtının ikinci taşının doğu cephesinde geçen “*Üçünç Yigen Silig beging kedimlig torug at binip tepdi.*” (Tekin, 1998: 92) cümlesinde “*kedimlig*” kelimesiyle zırh ifade edilmektedir. Bu zırh, savaşlarda atları korumak için onlara giydirilen bir at koşum takımıdır (Karçıga, 2016: 383). Kül Tigin yazıtının doğu cephesinde geçen; “*Yarıkinda yalmasında yüz artuk okın urtı.*” (Tekin, 1998: 46-48) cümlesindeki “*yarık*” zırhı,

“*yalma*” ise kaftanı (Karçığa, 2016: 383) ifade eder. Her ikisi de kedimligde olduğu gibi savaşlarda atları korumak için onlara giydirilirdi.

Bunlardan başka Türk tarihinin eşsiz eserlerinden biri olan Divanu Lügati't-Türk'te at koşum takımlarına ait kelimelerin varlığına da şahit olunmuştur. Eserde “*Edherlendi*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/300) kelimesi ile atın eyerlendiği bildirilmektedir. Nitekim aynı eserde bununla ilgili “*er at, edherledi*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/300) ifadesi geçmektedir. Divanda; “*Tizgin*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/339) kelimesi ile dizgin ve yular anlamına gelen at koşum takımından, “*Berke*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/427) kelimesi ile at kamçısından, “*Çikten*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/435) kelimesi ile eyer örtüsünden, “*Kümüldürük*” kelimesi ile (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/530) at göğüslüğünden, “*Yıp*” kelimesi ile *kendisi ile ata bağlanan uzunca örk(ip)*den (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/3), “*Yüğün*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/144) kelimesiyle de at geminden bahsedilmektedir. Ayrıca eserde at koşum takımlarında yardımcı olarak kullanılan malzemeleri içeren kelimeler de bulunmaktadır.

Netice itibariyle çalışmamızın bu bölümünde Orta Asya'daki tabiat, iklim ve yaşamı ele aldık. Bu yaşamın Türk yaşam tarzına ve Türk karakterine olan etkisini değerlendirdik. Ayrıca yaşam tarzı ile bağlantılı olarak ortaya çıkan Orta Asya'daki kültürler çerçevesinde gelişen, Türk yaşamında atın önemine ve at koşum takımlarına değindik. Atın Türkler için vazgeçilmez bir unsur olduğu ve yaşamlarının her alanında var olduğu hususuna şahit olduk. At Türkler ile o kadar iç içe geçmiştir ki kurganlardan çıkarılan buluntular arasında at koşum takımlarına ve at iskeletlerine sıklıkla rastlanılmıştır. Çalışmamızın bu bölümünden sonra Türk kültürüne ve siyasal yaşamında atın önemine değineceğiz.

II. BÖLÜM

2. TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE SİYASAL YAŞAMINDA ATIN ÖNEMİ

At, dinamik niteliklere sahip bir hayvandır. Türkçe; “at” kökünden türeme atım, atılmak atmak, atlamak, vb. gibi birçok kelime vardır (Doğan, 2006: 17). Çin kaynakları Türklerin ehlileştirdiği at kelimesinin anlamını “*Daima bir güç ile sıçramaya istekli*” olarak dile getirmişlerdir (Çınar, 1993: 13). Atın dinamik yapısı göz önüne bulundurulduğunda at kökünden türetilen kelimelerin anlam olarak birbirini tamamlayıcı unsur oldukları görülecektir (Kafesoğlu, 1984: 209).

Türkler, atı hayatlarında o kadar çok içselleştirmişlerdir ki at, onların yaşamlarının her alanına etki etmiştir. Bu bağlamda atsız bir Türk yaşamı düşünülemez. At, kimi zaman şan şöhret aracı kimi zaman da etinden, sütünden ve derisinden yararlanılan bir maddi unsurdur. Ayrıca Türkler, yaşadıkları bozkır coğrafyasının iklim şartlarına özgü at ırkları yetiştirdikleri bilinmektedir.

2.1. Sosyal Hayatta At

Orta Asya’nın bir hayli zor, sert, hırçın ve agresif yapısı düşünüldüğünde Türk’ün bu coğrafyada sırdaşı, yol arkadaşı ve dostu at olmuştur. At, sayesinde mesafeler kısalmış, yaşam kolaylaşmış ve zorlukların üstesinden gelinmiştir. Başka bir deyişle Atın hızlı oluşu; gücü, asaleti ve çevikliği göçebe kavimlerin tarihi ve kültüründe ona ayrı bir değer kazandırmıştır. At, sadece bir ulaşım ya da savaş aracı olarak değil, aynı zamanda toplum içerisinde saygı gören bir hayvan konumundadır (Esin, 2017: 1327).

Bozkır insanı, binek atlarına büyük bir önemle bakmaktaydı. Bu atların tören takımları giydirilmiş durumda görüşleri gerçekten çok etkileyici bir halde idi. Atın başına süslü bir maske geçirilirdi. Yuların atın yanakları üstüne gelen kısımları tahta oymalardan yapılmaktaydı. Keçeden yapılan eyer minderleri ve “*çaprak*” ismi verilen eyer kılıfının kenarları birtakım renklerde olan aplike ile süslenir. Atın kuyruğuna ve yelesine ise deriden yapılan kılıflar ve örtüler geçirilirdi (Doğan, 2006: 34).

Tükler, hayatlarını at sırtında geçirdiklerini söylemek mümkündür. Örneğin İskitlerin yaylak ve kışlak olarak seyreden göçebe yaşamlarında at, ulaşım görevini yerine getirmekteydi. Gidilecek yerlerin mesafesi at sayesinde kısalıyordu. At İskitlerin hayatına dinamizm ile hızı da katmıştı. Hareketli bir yaşam tarzı olan göçebe yaşama bir de sürekli yer değiştirmeye dayalı bir anlayış eklenmesi ister istemez İskitlerin sosyal hayatını etkiliyordu. İskitler, yerleşik bir hayat sürmedikleri için bozkırın tamamı onlar için bir vatandı. Geniş bozkır coğrafyasında sürekli yer değiştirmektedirler. Bu hızlı yer değiştirmeler at sayesinde gerçekleşiyordu (Doğan, 2006: 27).

İskitlerin sosyal hayatlarının şekillenmesinde İskitlerin yaşadıkları coğrafyanın etkisi çok büyüktür. Herodotos tarihinde İskit coğrafyası hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “*İskitlerin ülkesinde normal mevsimde bir damla yağmur dahi düşmez, sekiz ay kadar süren şiddetli kış dışında kalan dört ay ise soğuktur. Burası ile dünyanın diğer ülkeleri arasındaki ayrım çok bellidir. Yaz mevsimi de aralıksız yağın yağmur bir an bile kesilmez. Atlar kışa dayanıklı hayvanlardır. Ancak eşeklerle katırlar soğuktan etkilenebilen canlılardır. Diğer yerlerde ise bunun tersi olur ve eşeklerle katırlar soğuğa dayanabilirken; atların ise soğuktan ayakları donmaktadır*” (Herodotos, IV/172). Bu ifadelerden İskit atının dayanıklılığına ve devamlılığına vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bozkırda çobanlık M.Ö. 2 bin yılın başlarından sonra da varlığını korumaktaydı. Bu coğrafyanın genişliğine göre büyük sürülerin oluşması at üzerinde binicilik ve iklim şartlarına bağlı olarak devam etmiştir. Bu etkenler bozkır kavimleri arasında büyük bir gelişimi zorunlu kılmıştır. Tarımı ve yerleşik olarak hayvan beslemeyi bırakan insanlar, mevsimin durumuna göre otlak aramak üzere göç hareketlerine başlamışlar ve at üzerinde tam bir bozkır çoban hayatına geçmişlerdir. Bozkır yaşamında hayvan sürülerinin varlığı, çevreyi genişletme eğilimini ortaya çıkarmıştır. Bu duruma sosyal etkenlerin neden olduğunu söylemek mümkündür. Düzenli bir şekilde sürülerin otlatılması, çok sayıda hayvana bakılmasını ve geniş sahadan yararlanmayı zorunlu kılmıştır. Atın kullanılması sayesinde hareketli yaşam sürdürülmüştür. Bu da Türkleri çabuk yayılım alanı bulmaya itmiştir. (Durmuş, 1997: 14).

İskitlerde, Hunlarda ve Göktürklerde; kadınların ata binmeleri, ok atmaları ve at üzerinde kargı savurmaları meşhurdur. Ayrıca kadınlar, üç düşman öldürmeden evlenmezlerdi (Demirağ, 2003: 62). Kısacası Türk kadını sosyal hayatın her alanında var olduğu gibi atı kullanmada da varlığını göstermiştir. Sosyal hayatın vazgeçilemez olgusundan birisi de evliliğidir. İskitler başta olmak üzere sonraki Türk kavimlerinde

evlenme, erkek ve kızın ortak kararı sonucu ve alilerin karşılıklı anlaşmalarıyla gerçekleşebiliyordu. Ortak alınan evlenme kararından sonra erkeğin babası kızın ailesine başlık ödemek zorundaydı. Kızın ailesi de çeyiz hazırlamak durumundaydı (Koca, 2003: 106). Erkek tarafının ödediği başlık genellikle at ve koyun gibi hayvanlardan oluşmaktaydı (Koca, 2003: 107). Verilen başlığın miktarının belirlenmesinde ailenin maddi durumu da önemli bir ölçüttü. Bazı durumlarda başlık yüzlerce hatta binlerce at ve koyundan oluşabiliyordu (Eberhard, 1996: 62). Evlilik merasimi düğün töreni ile sonlanıyordu.

Türklerde her boyun kendine özgü bir damgası bulunmaktaydı. Damgalar; doğru, düz ve keskin çizgilerden oluşmaktaydı (Doğan, 2006: 29). Damgalar, kullanılan hayvanların üzerlerine de vurulmaktaydı. Türk boylarına mensup aileler, genelde atlarını, koyunlarını ve develerini damgalıyorlardı. Bu damgalar aracılığıyla hayvan sürülerinin birbirilerine karışması engellenmiş oluyordu.

Türklerin sosyal yaşantısında atın önemini anlatan diğer bir durum ise arabalarıdır. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre atlı araba M.Ö. 2000 yılında Türkler tarafından kullanılmaktaydı (Şahin, 2005: 166). Bu kaynaklarda geçen, “*Hunlarda araba yapan ustalar bulunmamakta, çünkü Hunlarda herkes araba yapabilir*” ifadesi arabanın Türklerde kullanıldığına kanıttır. Bunun haricinde Türklerde bir de “*oturma arabası*” bulunmaktadır. Bu araba Çin kaynaklarında “*keçe arabası*” olarak adlandırılmıştır. Bir Türk kabilesi olan Tobalar’da ilahi bir arabadan da söz edilmekteydi. Bu söz edilişe göre bazı Türk kabilelerinde arabanın dini bir önemi bulunmaktaydı (Şahin, 2005: 166).

Hunlar; at yetiştirmişler, öküzleri ehlileştirmişler ve M.Ö. III. yüzyılda şahinle avlanmayı bile başarmışlardır. Kulübeler yani tekerlekli arabalar yapmışlardır. Tekerlekli çadırları da yapan Hunlar, çadırlar sayesinde rüzgâr ve soğuğa karşı korunmaktaydılar. Ayrıca otağı sökerek daha sıcak bir yere taşıma olanağı da at sayesinde olmaktaydı. Bunun yanında tekerlekli kulübeler, insanların mal varlığını düşmana karşı korumasında önemli bir görevi üstleniyordu (Doğan, 2006: 72).

Hunların göçebe hayvancılığı çok fazla gelişmiş olduğundan bu hayvanlar onların yüklerini de taşımaktaydılar. Nitekim kayalar üzerine çizilmiş resimlerde Hunların geçtikleri denizleri, geçiş esnasında tasvir ettikleri görülmektedir. Tasvir, atlar tarafından çekilen kapalı ve tekerlekli bir araba resmidir. Resmin beygir suretinin yapılması bu şekildeki bir arabanın binek atları için ağır olduğunu göstermektedir.

Asya atlarının uzunca büyük gövdeleri ve düz sırtları ile araba atlarına benzediği bilinmektedir. Hun araba atları çok ünlüdür (Esin, 2002: 140). Nitekim Çin kaynaklarında Mete Han'ın, bir mektubunda Çinlilere dostluk sembolü olarak 1 adet deve ve 2 adet binek atı ile 8 adet de atlı araba gönderdiği belirtilmektedir (Şahin, 2005: 168). Öyle ki, araba atları binek atlarından farklı olmaktadır. Bu da arabanın Türkler tarafından kullanıldığını göstermektedir.

Yazılı kaynaklara ve arkeolojik bulgulara bakıldığında at arabasının Hunların askeri ve günlük yaşamlarında önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Hunlarda, at arabasının askeri amaçlı kullanılması yaygındı. At arabası günlük hayatta ise daha çok nakliye ve ulaşım işlerinde kullanılmaktaydı. Hunlar sadece araba yapmak ve kullanmakla kalmamışlardır. Ok, yay, ev, çadır, tabut ve tahta çit yapma işlerinde de ustalaşmışlardır (Şahin, 2005: 167).

At arabası, Çin ve Orta Asya'da çok eski çağlardan beri bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Kimilerine göre de Çinliler, at arabasını Mezopotamya ve Ön Asya'daki topluluklardan öğrenmişti. Hz. İsa'dan önceki 1450-1050 yılları arasında Çin'de Şang sülalesi döneminde, savaş arabaları çok yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Bu yaygın kullanım Çin derebeyliklerinde de görülmüştür. (Ögel 1978: 391).

Çinlilerin kullandıkları savaş arabaları zamanla değerini kaybetmiştir. Çünkü Moğol ve Türk kavimlerinin hızlı atlı birliklerinin savaş taktikleri karşısında zor duruma düşmüşlerdir. Bu durum karşısına Çinliler, çareyi bu savaş taktiklerini öğrenmede bulmuşlardır. Bu nedenle de savaş arabalarının kullanımında azalma olmuştur.

Askeri amaçlı kullanılan savaş arabalarına zamanla çiftçilerin ve köylülerin kullandığı ve askeri bir amaç taşımayan at arabaları eşlik etmiştir. Bu durum Büyük Hun İmparatorluğu'ndan itibaren daha da ilerleyerek “*ev ve araba*” düzeni şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu düzen, araba üzerine kurulmuş keçeden yapma bir ev halini almış çadırıdır. Nitekim bu şekilde olan çadırlarla istenilen yere göç etmek mümkün olabiliyordu. Bu nedenle Çin kaynakları, Göktürklerin ev yerine kullandıkları keçe arabalarından söz etmektedir (Ögel 1978: 391-393). Bununla birlikte Göktürk Yazıtlarında ismi geçen bir Türk kavmi olan Kurikan kavminde de üzerleri kapalı, iki tekerlekli ve atlar tarafından çekilen arabaların kullanıldığı görülmektedir. Bu iki tekerlekli arabalar, Uygurların ataları, Kao-ch'e'ları yani yüksek tekerlekli arabaları olan kavmi anımsatmaktadır. Ayrıca Kurikan yapımı resimlerde köpekler ve atlar ile çekilen kızak kabileleri de görülmektedir. Kızakların üzeri arabalarda olduğu gibi keçelerle örtülmekteydi (Ögel 1988: 202,204). Uygurlar, kullandıkları yüksek tekerlekli arabalarından ötürü Çinliler tarafından

kendilerine “Kao-ch’e” yani yüksek arabalılar ismi verilmiştir. Göç ya da savaş sırasında Uygurlar, bu arabalarına çok güvenmişler ve barış zamanında da bu arabalarını ev şeklinde kullanmışlardır (İzgi 2011: 14; Ögel 1988: 6/38, 174). Kao-ch’e’lar, Doğu Türkistan’daki Altay Dağları ile Tanrı Dağları gibi mühim bölgelerde yaşıyorlardı. Dolayısıyla bu bölge sınırları dâhilinde bulunan kaya resimlerinde muhakkak kendilerine ait araba ile ilgili izleri geride bırakmışlardır.

Çinli tarihçiler ve arkeologlar Tanrı Dağları’nın kuzeyi ve güneyi İç Moğolistan ve Ningxia eyaletlerinde çok sayıda at arabasıyla ilgili kaya resimlerine rastlamışlardır. Doğu Türkistan ile İç Moğolistan’daki Yinshan Dağları, Ningxia’da bulunan Helan Dağları, Moğolistan Cumhuriyeti’ndeki bölgede olan Hangai Dağları ve Altay Dağları’nda arabalarla ilgili kaya resimleri bulunmuştur. Bu kaya resimlerinde genel olarak, geyik, sığır koyun, yılan, keçi ve kurt resimleri vardır. Çift halinde tasvir edilmiş halde bulunan bu hayvanlar, Hun kültürünün karakteristik niteliklerini taşımaktadır (Beihai, 1994: 524, 530, 531).

Türk topluluklarında sosyal hayatlarında göze çarpan unsurlardan birisi de bayramlarıdır. Bayramlardan da dört unsur göze çarpmaktadır: 1. Ritüel unsur taşıyan davranışlar, 2. Sosyal hayatlarında rol oynayan nesneler, 3. Eğlence ile ilgili durumlar, 4. Giyim, süslenme ve süslenme ile ilgili durumlar (Koca, 2002: 54).

Ritüel unsur taşıyan davranışlar, dini inanç sisteminde ve törenlerde görülen davranışlardır. Bunların en başında kurban sunma töreni gelmektedir. Bunun için Türkler, önce tanrıları için kurban kesiyorlardı. Kurban edilecek hayvan olarak da atı tercih ediyorlardı. Sosyal hayatlarında rol oynayan nesneler ise Türklerin Orta Asya’da hâkimiyet kurmalarını sağlayan, at ve demirdir. Eğlence ile ilgili durumlara değindiğimizde ise Türk milletinin hayatı seven, güler yüzlü, sevecen, son derece dinamik ve hareketli yapısı bayram eğlencelerinde karşımıza çıkmaktadır. Son olarak giyim, süslenme ve süslenme ile ilgili durumlara baktığımızda ise bayramların ruhuna göre kıyafetlerin tercih edildiği görülmektedir. Kıyafetlerde de genel olarak sarı, yeşil ve kırmızı renkler hâkimdi (Ögel, 1984: 143).

At merkezli sosyal hayatta festivaller ve eğlenceler de düzenlenmekteydi. Binlerce insanın katıldığı bu festivaller ve eğlenceler Türklerin birbirlerine bağlı bir kavim oluşturmalarında ve dayanışmalarında sosyal hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır. Türkler bu eğlencelerde tanrıları için hayvanlarını özellikle de atı kurban etmekteydiler. Sonra ise festivalin ve bayramın eğlence kısmına geçmekteydiler. Bu kısımda Türklerin genel olarak

en çok sevdikleri bir spor türü olan at ve ok atma yarışları yapılmaktaydı (Doğan, 2006: 30). Yarışların yanında günümüz futboluna yakın oyun oynanmakta ve fazla miktarda kımız içilmekteydi (Koca, 2002: 55). Ayrıca eğlencelerde ava çıkıldığı da olmaktaydı. Türkler, önemli misafirlerine yemek olarak haşlanmış at eti ikram etmişlerdir (İbn Batuta, 1971: 97). Ekşitilmiş kısrak sütünden meydana getirilen kımız da en az at eti kadar değerli kabul edilmiştir. 11 adet kısrak ve süt beyaz atı olan Kubilay Han, süt beyaz kısrak sütünden vücuda getirilmiş olan kımızı kutsal saymaktadır. O, bu kımızı sadece şahsı, ailesi ve akrabalarının içmesine müsaade ederdi. Ayrıca herkes, bu süt beyaz atlara saygı duymaktaydı (Markopolo, 77).

Kımız, bir içki türü olmanın yanı sıra besleyici ve doyurucu bir gıda maddesidir. Açlığı ve susuzluğu gideren bir niteliği de bulunmaktadır (Rubruck, 2012: 35). Tedavi ilacı olarak da kullanılmıştır (Aksoy, 1998: 43). Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslami hükümlere bağlı kalarak kımız içme, at eti yeme gibi geleneklerini bırakmışlardır.

Türkler binicilikteki ustalıklarına, at üzerinde oynanan sportif oyunlar ve yarışmalarla ulaşmaya çalışırlardı. Atlı sporlar daha çok doğum, evlenme düğün vb. etkinliklerde yapıldığı düşünülmektedir. Eski Türkler bayramlarda sıklıkla at yarışları düzenlemişlerdir. Dayanıklı bozkır atları ile uzun mesafeli koşular düzenlendiğine kaynaklarda şahit olmaktayız. Çin kaynaklarının söylediğine göre Türkler, sonbaharda uygun bir alanda at üzerinde belirli sayıda turlar atmakta; Göktanrı'ya şükür ve nimet borçlarını ödedikleri bir atlı yarışma düzenlemekteydiler (Doğan, 2006: 37, 120, 121).

Cirit, bütün atlı sporlarda olduğu gibi, Orta Asya Türk kültüründe de kendisine yer bulan bir oyundur. İnsan ve at arasında gelişen cirit oyunu Türk folklorunun niteliklerinden ayrı düşünmek mümkün değildir (Babüroğlu, 1974: 10). Cirit, oyuncusuna sağlamlık ve çeviklik kazandırmasının yanında eski Türklerin savaşa hazırlanmalarında da önemli bir rol oynamaktaydı. Türklerin sosyal hayatında da önemli bir yere sahip olan cirit oyunu, yas ve toy törenlerinde kullanıldığı görülmektedir (Doğan, 2006: 37).

Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lügati't-Türk'te "*At, Türk'ün kanadıdır*" demektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/48-49). Buradan da anlaşılacağı üzere at, Türk'ün yaşam alanlarının tümüne tesir etmiştir. Sadece tesir etmekle kalmamış hayatının merkezinde bir rol almıştır. Yine Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lügati't Türk'te "*Kuş kanadın, er atın*" (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/34) ifadesine yer vermiş, kuş amacına kanadı ile ulaştığı gibi insan da hedefine atı sayesinde erişeceğini belirtmiştir. Bu açıklamalardan Türklerin, ata ne kadar çok değer verdikleri sonucuna varılabilir. Türklerin ata verdikleri önemin başka bir

sebebi de etinin makbul kabul edilmesi ve sütünden de kımız yapılabilmesidir. Kaşgarlı Mahmud, “*Yunt eti yıpar*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/7) yani At eti misk gibidir demektedir. Türklerde, at eti pişirildikten sonra soğumaya terk edilirdi. Soğudukça da etten güzel bir koku çıkardı. Kaşgarlının eserinde söylediği at etinin misk gibi olmasının buradan geldiği düşünülmektedir. Ayrıca bu söz bizlere Türkler arasında at etinin çok sevildiğini ve tüketiminin fazla olduğunu göstermektedir (Esin, 2017: 1327).

Netice itibariyle at, Türklerin sosyal hayatında vazgeçilme bir unsur olarak yerini almıştır. At, kimi zaman arkadaş, dost ve sırdaş kimi zaman da spor, savaş ve barış aracı olmuştur. At, en önemli görevi Orta Asya bozkırının hırçın, hırslı ve agresif yapısına karşı koymada görmüştür. Bu coğrafyada Türkler at sayesinde yaşamlarını sürdürmüşler ve hayvanlarını otlatabilmişlerdir.

2.2. Ekonomik Hayatta At

Bozkır kavimlerinin ekonomileri genel hatlarıyla hayvancılığa dayanmaktaydı. Türklerin göçebe yaşam tarzı ekonomiyi derinden etkilemiştir. Bozkır coğrafyasının iklimi bu tür bir gelişmeyi de zorunlu kıldığını söylemek mümkündür. Bozkır insanının bütün ruhunu ve hayata karşı takındıkları tavrını atları, büyükbaş hayvanları ve koyun sürüleri belirlemekteydi (Durmuş, 1997: 14). Bozkır insanının birinci hedefi hayvanları ehlileştirmek ve hayvan sayılarını arttırmak; onların yetiştirmelerini ve korunmalarını sağlamaktır. Hayvanlar, etinden ve sütünden yararlanılması için beslenilmekteydi. Ancak bozkır coğrafyasının güney bölgesinde bulunan medeniyetlerde sığır ve at, etinden ve sütünden yararlanılmasından başka yük hayvanı olarak kullanılması ön plana çıkmaktaydı.

Bozkırın yüksek kesimlerde sığır, çöl ve benzeri bölgelerde keçi ve koyun; ova ve platolarda da at ve koyun yetiştirilmekteydi (Roux, 2001: 48). Yetiştirilen hayvanlardan at en büyük öneme sahip hayvandı. Sağlam ve dayanıklı olan at, beslenmesini hemen hemen her yerde yapabilmekteydi. Hatta kar altında bile yiyebileceği otu bulabiliyordu. Dağlara kolay tırmanabilirdi. Günde 100 km kadar yol gidebilme potansiyeline sahipti (Roux, 2001: 50). At sahibi olmak aynı zamanda fakirliğin ve zenginliğinde bir göstergesi olarak görülmekteydi. Yalnız 1 atı olanlar çok fakir, 5, 15 veya 55 atı olanlar orta halli; bu sayılardan daha çok ata sahip olanlar ise zengin kabul edilmekteydi (Roux, 2001: 50). Tarihi yaklaşık M.Ö. 2500’lerde başlatılan Afanesyova kültürü ile M.Ö. 5000-3000 yılları arasında görülen Kelteminar kültüründe at kemiklerine rastlanılmıştır (Doğan, 2006: 38).

Ayrıca Tuva’da bulunan Arzhan Kurganından 360 adet at iskeleti çıkarılmıştır. Bu durum Türklerin ekonomik hayatında atın önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir.

Türkler, atı ticari bir kazanç sağlayan mal olarak da görmüşler ve değerlendirmişlerdir. Türkler, komşu ülkelere özellikle de Hindistan ve Çin’e çok miktarda at satıyorlardı. Bunun karşılığında da temel gıda maddelerini ve ipeği takas yolu ile almaktaydılar (Radloff 1976: 290). Uygurlar ve Göktürkler devrinde Çin ile yapılan ticarete en önemli ihraç malzemesi at hayvanıydı. Hatta Uygurlar, Tang Hanedanı’nı Çin ipeği ile Uygur atlarını takas etmek için zorladıkları bilinmektedir (Tekinoğlu, 2015: 104). Bazen Çinlilerin ata karşılık ipek vermek yerine altın ve gümüş verdikleri de olmuştur. M.S. VII. yüzyılın başlarında yapılan bir alışverişte, Çinliler Türklere 3000 adet at için 13.000 top ya da parça ipek vermiştir. Bir Türk atı 4-5 top ipeğe denk gelmekteydi (Sümer, 1983: 10). Suriye, İran ve diğer bölgelerden toplanan birçok cins at da satılmak için Hürmüzlü tacirler aracılığıyla deniz yolu kullanılarak Hindistan’a götürülmekteydi (Markopolo, 37).

Eski Türk devletlerinin genelinde at sayısal olarak deveden önce ve koyundan sonra gelmekteydi (Doğan, 2006: 38). Bozkır kavimlerinin at sürülerine sahip olmaları onlara büyük bir itibar sağlamasının yanı sıra maddi gücün de sembolü sayılmaktaydı. Sağlıklı at sürüleri hiçbir zaman geri plana atılmazdı. At sürülerinin otlağın bol olduğu yerlerde otlatılmak istenmesi sürekli bir savaşı ve mücadeleyi de beraberinde getirmekteydi. Düşmanla yapılan savaşların büyük çoğunluğu bu ekonomik nedenlere dayanmaktaydı. Yine iç karışıklıkların ortaya çıkmasında rol oynayan etkenlerin başında atların otlanacağı mekânların paylaşılabilmesi gelmekteydi. At sürülerine ve iyi otlaklara sahip olan kavimler; ekonomik, siyasi ve askeri güce de sahip olmuş sayılıyorlardı (Doğan, 2006: 38-39).

Karadeniz’in kuzeyinde bulunan bozkırlarda gelişmiş bir ticaret ağı bulunmaktaydı (Durmuş, 1996: 173-191). Bu ticaret İskit İmparatorluğu’nun kuruluş döneminde de bulunmaktaydı. Atın ekonomik anlamda önemi İskitlerden sonraki Türk devlet ve topluluklarında da devam etmiştir. Bunların en bariz örneklerini Hun ve Göktürk dönemlerinde görmekteyiz.

Hun ekonomisi üç temel üzerine kuruluydu. Birinci temel, hâkimiyet altına aldıkları yerlerdeki insanlardan aldıkları paralar, ikinci temel, dost kavimler ve ülkelere gelen maddi değeri yüksek hediyeler, üçüncü temel ise yabancı ülkelere olan ticari ilişkilerdir (İzgi, 1978: 91).

Hunların ticaret şekilleri askeri temele dayanmaktaydı. Çinliler hediye olarak Hunlara ipek veriyorlar, karşılığında ise at alıyorlardı. Çin'den Hunlara para, altın, çeşitli ipekli mamul, pirinç ve elbise verilirken karşılığında ise yine at alınmaktaydı (İzgi, 1978: 93). Hun Türkleri, M.S. 52'de Çin sarayına at takdim etmişler ve karşılığında ise ipek almışlardır (İzgi, 1978: 87). Ayrıca Hun Türklerinde ekonominin temeli hayvancılıktır. Değiş-tokuş yöntemi ile ticari hayata dinamizm kazandırılmıştır (Doğan, 2006: 73).

Avrupa Hun İmparatorluğu'nda Atilla devrinde serbest ticaret pazarları önem kazanmıştır. Atilla, Bizans ile yaptığı bir antlaşma metnine “*İki ülke arasında yapılan ticarete önceden belirlenmiş sınır kasabalarında yapılacaktır*” şeklinde bir hüküm getirmiştir (Kafesoğlu, 1987: 51). Bu nedenledir ki Türklerin at alışverişini Bizans'la da yapmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Hun toplulukları ve devletlerinde at daha çok bir ticari meta olarak görülmüştür.

Hunlar, Çinliler tarafından sürekli hücumlara maruz bırakılmışlardır. Bu hücumlar sonucunda Gobi Çölü'nün kuzey kısmına itilmişlerdir. Çinliler ve Hunlar arasında yaşanan en büyük sorun, ipek yoluna hâkimiyet kurma düşüncesidir. İpek yolu Orta Asya coğrafyası için ticaretin merkezini oluşturmaktadır. Ekonomik açıdan son derece önemli bir ticaret yoludur. Ayrıca Hunlar ile Çinliler arasında meydana gelen savaşların temelini oluşturmuştur. Çinliler, askeri harekâtın ana temelini at olduğunu ileri sürmeleri ve bunun sonucunda da sınır boylarında kurulmuş olan pazarlardan Hun atı satın almaları Hun ekonomisinin gelir kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir (Kalkan, 1997: 1141).

Göktürk ekonomisinin temeli de Hun ekonomisi gibi hayvancılığa dayanmaktaydı. At ve koyun bu ekonominin iki ana temelini teşkil ediyordu. Her iki hayvan da sürüler halinde otlatılmaktaydı. Besicilik faaliyetleri, hayvanların etinden çok sütünden faydalanmak amacı taşımaktaydı. At sürüsü sahibine manevi anlamda itibar sağlarken, koyun sürüsü ise maddi anlamda güç sağlamaktaydı. Kısacası maddi gücün ve zenginliğin ölçüsünü at ve koyun sayıları belirliyordu (Koca, 2002: 21). Göktürkler, Hunlar gibi yetiştirdikleri atları Çin'e ihraç ediyorlar ve karşılığında da ipek alıyorlardı (T'ang, 1968: 175). Göktürk ve Hun ekonomisi atın ticari bir malzeme olarak kullanılması bakımından benzerlikler göstermektedir.

Göktürkler, Bilge Kağan devrinde serbest ticaret pazarlarına önem veriyorlardı. Çin imparatoru, Ordos bölgesinin kuzeyindeki bir Çin şehrinde serbestçe ticaret yapmaları için Göktürlere izin vermiş bu antlaşmadan her iki tarafta faydalanmıştır. (Koca, 1997: 146). Çin, ordularının iâşesi olan at bu vesileyle Göktürklerden kolayca temin edilmiştir.

Göktürkler de sattıkları at karşılığında fazla miktarda gümüş ve ipeğe kavuşmuşlardır (Doğan, 2006: 102).

Göktürk hükümdarlarından Bumin Kağan 551 yılında Çin imparatoru öldüğü için taziyelerini bildirmek üzere 200 adet atı Çin sarayına hediye olarak göndermiştir. 560 yılına gelindiğinde ise Çin sarayından Göktürlere ipek ve para hediye olarak gönderilmiştir (İzgi, 1978: 98). İkili devlet ilişkilerinin daha çok yardımlaşma ve sosyal ilişkiler etrafında gerçekleştiği görülmektedir. İlerleyen yıllarda aynı şekilde yardımlaşma faaliyetleri olduğu görülmektedir.

Göktürkler, Çin'e sadece at satmamaktaydılar. Bunun yanı sıra Altay Dağları'nın eteklerinde silah ve demir üretiyorlardı. Çin ile ipek veya birtakım eşyaların ticaretini yaparak, güçlü bir devlet haline gelmişlerdir (Koca, 2003: 145).

Göktürkler, atın birçok uzvundan yararlanıyorlardı. Ayak derisinden de tulum yapmışlar, bunun içerisine de kımız ve süt gibi ürünler koyup, saklamışlardır (Çınar, 1993: 30). At etini çok sevildikleri için günlük hayatta etinden sıklıkla yararlanıyorlardı (Ögel, 1985: 1-2).

Kuzey Türk illeri yani Deşt-i Kıpçak'da, Türkler arasında yerleşmiş olan bir gelenek vardır. Kadınların bindikleri arabaların bir köşesine bir arşın boyunda olan ince bir değnek asılır. Ucuna bir karış uzunlukta bulunan keçe parçası bağlanır. Her 1000 at için de bir karış uzunlukta olan keçe parçası eklenirdi. Bazı arabalara asılan keçe sayısı 10'u bulduğu bilinmektedir. Her at kervanı 6000 attan ibaret olup her tüccarın 200'ün üstünde atı vardır. Bu sayı bazen 200'ün altına da düştüğü olmuştur. Tüccarlar, bu atların bir tanesini Hint parasıyla yüz dinarın üzerinde bir fiyatla satmak suretiyle kârlı bir kazanç sağlamaktaydılar (İbn Batuta, 2004: 470). XIII. yüzyıl Selçuklu Türkiye'sinde de “*Yabancı Pazar*” adıyla uluslararası bir panayır kurulmuştu. Yabancılar, Türk atlarının çoğunu bu pazardan, bir bölümünü ise büyük ticaret merkezi olan Sivas'tan temin etmekteydiler. XIX. yüzyılın sonlarında İngilizler, Bağdat'tan Hindistan'a çok sayıda at nakletmişler, ancak bu durum at neslinin bozulmasına sebebiyet verdiği için at ihracına yasak getirilmiştir (Halaçoğlu, 1991: 29).

Netice itibariyle Türk devletlerinin ve topluluklarının ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturmaktaydı. Hayvancılık içerisinde at ve koyun ayrı bir öneme sahipti. At ve koyun zenginliği ve maddi gücü temsil etmekteydi. At özellikle Hunlar ve Göktürkler devrinde ticari bir meta olarak kullanılmış, komşu ve yabancı devletlerle olan münasebetlerde başrolü oynayan bir unsur olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

2.3. Siyasi Bakımdan Atın Önemi

Bozkır kültürünün menşeinin ne olduğu sorusu bilim çevrelerini farklı görüşlere yöneltmiştir. Kültürün merkezinde yer alan at temel alınarak çeşitli görüşler bilim adamları tarafından ortaya atılmıştır. Bu görüşleri üç grupta toplayabiliriz.

Bazı bilim insanları bozkır kültürünün Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlarda ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Bu bilim adamlarına göre Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar olan bozkırlar, otlakların gür ve elverişli olması bakımından hayvan besiciliğine özellikle de atın otlatılması ve beslenmesine elverişlidir. Bozkır kültürüne adını veren at, yaygın olarak bahsedilen bölgelerde yetiştirilmiştir. Atlı toplulukların sanatını oluşturmada hayvan üslubu Greklerin de etkisiyle bu coğrafyada geliştirilmesine imkân sağlanmıştır (Kafesoğlu, 1997: 27). Burada ortaya çıkan kültür, diğer kültür coğrafyalarına da yayılma imkânı bulmuştur. Herodotos'un konar-göçer İskitlerin bir dönem Asya içlerinde olduğunu ve daha sonraları Karadeniz'in kuzeyine geldiklerini söylemesi bu bilim adamlarının tutarsızlığını göstermesi açısından önemlidir. Herodotos İskitlerin Asya'da olduklarını ve Massagetlerle yaptıkları bir savaşta yenildiklerini dile getirmiştir (Doğan, 2006: 40).

Bazı bilim insanları Macaristan'da arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan at gemlerini sınıflandırmışlardır. Bu gemleri başka kültür coğrafyalarında ortaya çıkartılmış olan gemlerle karşılaştırmak suretiyle atlı kültürün Kafkaslarda ortaya çıktığını dile getirmişlerdir. Teorilerinde atın menşei olarak da Cungurya'da ortaya çıkarılan kısa, kalın bacaklı, öne doğru eğik başlı ve büyük "*Equus Prezewalski*" gösterilmiştir (Kafesoğlu, 1997: 29). Ayrıca eski çağlarda birçok türden yabani atın yaşadığı bunlar arasında da Bozkır kültüründeki savaşçı çobanlar tarafından muharebe ve binek atı olarak kullanılan "*Prezewalski*" cinsi değil, küçük boylu, uzun ve ince bacaklı, küçük başlı, sert tırnaklara sahip bir bozkır atıdır (Kafesoğlu, 1997: 29).

Bozkır atı doğuya doğru gidildikçe yaygınlık kazanmış Doğu ve Orta Asya'da görülmüştür. Çinliler ata binmeyi M.Ö. 300'lerde Asya Hunlarından öğrendikleri kimi çevreler tarafından ortaya atılmıştır (Eberhard, 1940: 189). Ancak bu görüşü destekleyecek arkeolojik buluntular ortaya konulamamıştır.

İskitlerin kökeni hakkındaki araştırmalar, geldikleri coğrafya itibariyle dinleri, dilleri, sanatları, gelenek ve görenekleriyle Türk kökenli bir kavim olduklarını ortaya koymuştur (Durmuş, 1993: 20).

Arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkartılan materyaller biraz önce bahsettiğimiz araştırmaların haklılığını göstermektedir. Kültürün temel unsuru olan atın, M.Ö. 2000’lerde Altaylar ve civarında binek hayvanı olarak yetiştirildiğini ve kullanıldığını görmekteyiz. Andronova ve Afanasyevo kültür çevresinde yapılan kazılarda ele geçirilen kalıntılarda ağızlarında gem izleri taşıyan at iskeletleri bulunmuştur (Kafesoğlu, 1997: 220). Arkeolojik çalışmalar neticesinde çok fazla miktarda üzengi ve eyer gibi at koşum takımlarına rastlanılması bu bölgenin at biniciliği açısından önemli olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu coğrafyalarda at binek aracı olarak kullanılmıştır.

At yetişmiş olduğu coğrafyada oynadığı rol itibarıyla Türk insanına daha yakındır. İndo-German teorisyenlerinin savundukları gibi atın kökeni przewalski türüne bağlı değildir. Türk atları genel olarak küçük bedenli, ince ve uzun bacaklı, küçük başlı, sert tırnak yapısına sahiptir (Kafesoğlu, 1997: 207). Ayrıca R.Akün, Pazırık’taki kurganda bulunan bulgulardan yola çıkarak Türk atının fiziki yapısı hakkında da bilgiler vermektedir. Akün’e göre, Türk atının boyu 1.50 cm’dir. Baş büyük. Boyun kısmı uzunca, bel ise kısadır. Tırnak yapısı sağlamdır (Doğan, 2006: 43). Bu at tipi savaşlarda; dayanıklı, çevik ve manevra kabiliyeti yüksek olması nedeniyle tercih edilmiştir.

Bozkır coğrafyasının doğusunda at besiciliği ve at kurban etme geleneği bozkır kültürünün doğu-batı yönünde genişlemesi ve yayılmasıyla birlikte bozkırların batısında da dikkati çekmeyi başarmıştır. Özellikle İskit kalıntıları bu yayılmayı ve genişlemeyi belirgin bir şekilde göstermektedir. Aşağı Dinyaper’de Nikopol tarafında Chertomlyk mezarından çıkarılan gümüş amphora üstünde takriben 10 cm yüksekliğinde figürlü frizden at besiciliği yapıldığı anlaşılmaktadır (Durmuş, 1997: 14). Yazılı kaynaklar, İskit medeniyetine ait çok sayıda atın bulunduğu ve at besiciliğine dikkat çekmektedir (Herodotos, IV: 28, 110, 136). İskit atı, askeri özellik kazanarak savaş atına dönüşmüştür. İslamiyet sonrası dönemde ise savaş atı yerini gazi tipi ata bıraktığı görülmüştür (Çınar, 1991: 16). Bu tür gazi tipi atlara baytarname eserlerinde rastlanılmaktadır. At kültürünün, Türk kültürüne bağlı olan en eski şekli yok olmamış; varlığını İslamiyet’ten sonraki kültür çevrelerinde de sürdürmüştür.

Hunlar döneminde Kansu Bölgesi olarak anılan coğrafyada at şehri olarak anılan iki şehrin mevcut olduğunu kaynaklarda görmekteyiz (Eberhard, 1940: 167). Bu şehirler atın çok fazla sayıda yetiştirildiği, beslenildiği ve atı kullanan süvari birliklerinin de eğitim aldığı merkezler olarak da görülebilir. Atların, savaş için hazırlanmaları, Çin ipeği ile takasın yapılması, kurban olarak sunulması, sütünün içilmesi gibi durumlar şehirlerin

oluşum sebepleri arasında gösterilebilir. Diğer Türk toplulukları gibi göçebe bir hayat tarzı süren Hunların büyük bir olasılıkla şehir olarak bilinen coğrafyaların etrafını tahtalarla çevirmiş bulundukları düşünülmektedir. Dolayısıyla atlar için özel yapım sahaların seçilmesi Türklerin atlara verdikleri değerin bir göstergesi olarak görülmektedir. Siyasi hayatta da atın anayurdunun Türklerin yaşadıkları bozkır coğrafyaları olduğu bir kez daha açıkça görülmektedir.

Asya Hunların Kağan'ı Mete'nin M.Ö. 176 yılında Çin hakanına gönderdiği mektubu bozkır devletinin nasıl bir şekilde kurulduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Mete'nin mektupta; *“Tanrının yardımı, subay ve erlerinin cesareti ve atlarının mükemmelliği sayesinde”* 26 devleti mağlup ettiklerini ve bu sayede bütün yay kullanan toplulukların Hunlar haline geldiklerini söylemektedir (Deer, 1954: 172). Bu durumda da görüleceği üzere devletin oluşumunu ve devletin temel unsurlarını Hun Kağan'ı Mete, sıralarken atlarının mükemmelliğinden ve atların yardımıyla savaşı kazandıklarından bahsetmektedir.

Hunların, kuruluşunda ve gelişiminde ata siyasi olarak önemli görevler yüklenmektedir. At üzerinde mücadele edilerek devletin kurulması Hun devlet yetkililerinin siyasi yaşamda, devlet meclislerinde ve bağımsızlıklarında atın önemine vurgu yapmaları dikkat çekici bir durumdur.

Türklerde siyasal ve sosyal yaşamı düzenleyen hukuk kurallarına töre denilmektedir. İslamiyet öncesi Türk devletleri töre kurallarına göre idare edilmekteydi. Töre yazılı değil, şifahi olarak bulunurdu. Töre halkın gelenek ve göreneklerinden, hakanların ve kurultayın aldığı kararlardan oluşmaktaydı. Törenin değişmeyen hükümlerinin yanında koşullara göre değişen hükümleri de bulunmaktaydı. Bütün önemli töre kararların altında hakanların imzası bulunmaktaydı (Durmuş, 1998: 394). Gündemi önceden belirlenmiş olan konular yılın belirli günlerinde toplanan kurultayda görüşülmekteydi. Bu toplantılar, Hun Kağan'ı Mete'nin döneminden başlayarak yapıldı. Devlet işleri ve dini merasimler ile ilgili üç ayrı toplantı yapılmaktadır (Kafesoğlu, 2011: 205). Bu toplantıların üçüncüsünde devletin ekonomik kararları alınırdı. Ekonomi deyince ilk akla gelen hayvancılık olduğundan atlar da bu toplantıda değerlendirilirdi.

Tunguzlar, Hunların başına Mete Han geçtikten sonra onlara bir takım istekler sunmuşlardır. Mete Han Tunguzların kadın ve at isteklerini kabul etmiştir. Ancak toprak taleplerini ise kesin bir şekilde reddetmiştir. O bu konuda *“Devletin ana temeli kabul edilen toprağı nasıl olurda verebiliriz”* ifadesini kullanarak toprak vermeye istekli olan

kişilerin idam edilmesini istemiş ve bu kapsama bir takım idamlar gerçekleştirilmiştir (Doğan, 2006: 77).

Eski Türklerde kutsal Türk sancağına tuğ adı verilmekte idi. Tuğ dört bölümden oluşmaktaydı: Tuğ başı, Süslenmiş halde olan tuğ direği; direğin başına takılmış veya bağlanmış atkuyrukları son olarak da tuğ başının üzerine konulmuş halde bulunan kurt başı (Doğan, 2006: 77).

Atın bozkır toplumlarında siyasi güç aracı olarak kullanıldığı bilinmektedir. At, kimi zaman da taht alameti olarak da karşımıza çıkmaktadır. Eberhard, Batı Türkistan hakanlarının hayvan şeklindeki tahtlara oturduklarını ve bu tahtlar arasında yapısal olarak at biçiminde olanların da varlığından söz etmektedir (Eberhard, 1940: 164).

Göktürkler, yaşamlarını sürdürdükleri coğrafya üzerine yayılmış olan insanları, bir araya getirmek suretiyle bir devlet çatısı altında toplamasıyla kendine has bir devlet mekanizması ve otoritesi oluşmuştur. Oluşan bu yapı Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarının doğu yüzünde şöyle geçmektedir: “*Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkça, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş*” (Ergin, 2013: 14, 23). Bu ifadelerden Türklerin konar-göçer yaşamında ve yerleşik hayatında devam eden binlerce yıllık olağanüstü güzellikler ve olaylarla dolu tarihlerindeki çabalarının ve mücadelelerin muhteşemliği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Burada söz konusu olan üç ana etken bulunmaktadır. Birinci etken geniş şekilde bulunan mekân, ikinci etken geniş mekâna yayılmış halk kitlesi, üçüncü etken ise Türk hakanlarının bu yayılmış olan kitleyi düzene sokarak, Türkleri tek bir devletin çatısı altında birleştirmeleridir (Kaplan, 1985: 1). Bu etkenler arasında ülke, millet ve teşkilat unsurları dikkati çekmektedir. Ayrıca bu ifadeler Türklerin bütün yaşamının basit bir konar-göçerlikten ibaret olmadığını da göstermektedir. Ayrıca siyasi yaşamın belirlenmesinde atlı kültürün etkisi oldukça büyüktür.

Göktürk siyasi yaşamının şekillenmesinde at, doğrudan bir etkendi. Savaşların yapılmasında, sosyal yaşamda ve savaş taktiklerinin düşmana karşı uygulanmasında at, merkezi bir rol oynamıştır. Yine ülkelere elçi gönderilmesinde, barış görüşmelerinde atın gücü ve hızı etkindir.

Uygurlar döneminde atın siyasi yaşamdaki rolüne baktığımızda ise, Uygur-Çin iktisadi ilişkilerinde özellikle de at ticareti, iki devletin siyasi olarak karşılaşmalarına sebebiyet vermiştir. Elçilerin karşılıklı olarak hakanlara gönderilmeleri, birtakım

antlaşmaların yapılması ve bu olaylarda atın isminin anılması siyasi yapıda atın önemini ziyadesiyle göstermektedir (Doğan, 2006:126).

Genel olarak bozkır toplumları neredeyse her şeylerini ata borçludurlar. At, ehlîleştirilip kullanılamasaydı, ne kışlıklardaki göçler meydana gelir ne de savaşlarda büyük zaferler kazanılırdı. Ayrıca İskit, Avar, Hun, Göktürk, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı gibi Türk devletlerinin kurulmalarına da imkân olmayacaktı.

2.4. Askeri Bakımdan Atın Önemi

Türklerin güçlü bir bozkır devletleri kurabilmeleri, dağınık olarak yaşayan Türk boylarını bir devlet çatısı altında birleştirebilmeleri, ortak düşmanlarına karşı birlikte hareket edebilmeleri ve kurdukları devletlerin uzun ömürlü olmaları at sayesinde mümkün olmuştur.

Türklerin yaşantısında at, her zaman önemli bir unsur olma özelliğini korumuştur. Türkler, yaşamlarını at üstünde geçirmişler ve yaşamlarını atla bütünleştirmişlerdir. Eski Türkler at üzerinde kımız içer, yemek yer, toplantı yapar ve istişarelerde bulunurdu. Nihayetinde de savaşlarını yapardı. Türk devletleri at üstünde kurulmuştur. Türkler hızlı akınları ve atlıları sayesinde rahatça istilalara girebiliyor; yakın veya uzak ülkeleri fethediyorlardı. Türk askerlerinin hızlı bir şekilde hareket edip ve hızlı bir şekilde uzaklaşmaları atın sağlamış olduğu imkânlardan dolayıdır. Tarih sahnesinde Türklerin kazandıkları fetihlerin ve zaferlerin sebebi bu şekilde daha kolay anlaşılabilir (Turan, 1969: 114).

Bozkır atı dayanıklılığı, hızı, uzun mesafeleri kısa zamanda alabilmesi ve savaşlarda üstlendiği rolle Türklerin gelenek, görenek ve folklorunda, efsanevi bir kahraman rolüne bürünmüştür. Nitekim Lena Nehri'nde üst boylarında yapılan kazılar neticesinde Türk insanına ait, taş heykellerdeki sancak ve at tasvirleri bulunmaktadır. Bu tasvirlerdeki savaş atları, kahraman at süvarisine göre daha iyi süslenmiş ve koşum takımları giydirilmiştir. Atın baş kısmına giydirilen zırha, tüylerden ve kıldan yapılmış bir tuğ geçirilmiştir. Gemlere de aynı şekilde süsler asılmış, bazen de tuğlar, atın karnının altından geçirilmek suretiyle oluşan kayışa takılmıştır. Yüksek ihtimalle, büyük zaferlerden dolayı atlara takılan bu süsler dışında genel olarak savaşlara katılan atları, ölümden ve yaralanmaktan korumak amacıyla okların kolayca delemeyeceği zırhlar oluşturulmuştur (Doğan, 2006: 46-47).

At, her zaman bir binek hayvanı olarak bozkır insanının hayatında önemli bir yer tutmuştur. Demirin yaygın olarak kullanımı atın önemini daha çok arttırmıştır. Türk toplumunun hayatında merkezi bir rol oynamıştır (Durmuş, 1997: 18). Türkler, atın hızı ve demirin vurucu gücüyle diğer milletlere karşı üstünlük sağlamışlardır.

Bozkır Türk kavimlerden olan İskitlerin çok geniş coğrafyaya yayılmış olmaları ve birtakım topluluklarla mücadeleye girişmeleri, onların yaşam mücadelesinde ordu ve askeri hayatın ön plana çıkmasına imkân vermiştir. İskit ordusunun büyük bir bölümünü atlılardan meydana gelen süvariler oluşturmaktadır (Durmuş, 1993: 127). İskit atlılarına ait sanat buluntularından elde edilen bilgiler ışığında eyerin kullanıldığı görülmektedir. İskitlere ait atların iskeletleri yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde mezarlardan çıkartılmıştır. Kuban Bölgesi'nde bulunan mezarlarda çok sayıda at iskeletine rastlanıldığı gibi Altay Bölgesi'nde Şibe Kurganında 14 adet, Pazırık Kurganında sayıları 7 ile 14 adet arasında değişen at iskeletleri bulunmuştur (Durmuş, 1993: 13). Bu durum bize İskitlerin hayatında atın önemini açıkça göstermektedir. Atın sahibiyle birlikte gömülmesi atı kullanan kahraman ile özdeşleştiğini göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. At savaşlarda İskit ordusunun kolu, kanadıdır. Bu durum İskitlerden, Hun, Göktürk ve Uygurlara geçmiş; İslamiyet sonrasında da Selçuklu ve Osmanlılara devredilmiştir.

Türklerin atı içerisine alan savaş taktikleri bulunmaktadır. Bu konuda kayda değer bilgiler veren Herodotos şöyle demektedir: “*Öncelikle İstiler, savaşmayarak geri çekilerek, yolları üzerindeki kuyuları doldurarak, çeşmeleri tıkayarak otları biçeceklerdi*” (Herodotos, IV: 120). En iyi atlı birliklerini de düşmana karşı keşif için ileriye gönderirlerdi. Çocuklarının ve kadınlarının içlerinde yaşadığı arabalar ve arabalarla birlikte sürüler de ayrılmak suretiyle önceden yola çıkarılmış ve güvenli yerlere gönderilmiştir (Herodotos, IV: 121). Herodotos'un burada anlatılanlardan bahsettiği Türk topluluğu ise İskitlerdir.

At, özellikle düşmanın dar bir vadide sıkıştırmak suretiyle kuşatılması, hızlı ok atılması ve düşmanın hareket kabiliyetinin tamamen kısıtlanması düşmana karşı üstünlük kurulmasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca atların sağa-sola hareket kabiliyeti ve hızı da savaşın kazanılmasında önemli bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

Bozkır kavimlerinden olan Sarmatlar, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan geniş alanlara yayılmışlardır. Atlı göçebe bir yaşam tarzının gereği sürülerini otlatabilmek, daha geniş ve gür otlaklar bulma, yaşamlarını sürdürebilmek ve barınabilmek için yeni sahalara gitmişlerdir. Bazen düşmanlarla savaşmışlar bazen de düşman kavimlerinin saldırılarını

önlemek için güçlü bir askeri teşkilat oluşturmuşlardır. Sarmatların, askeri gücünün ana kaynağını kalabalık bir şekilde bulunan atlı ordusu oluşturmaktaydı (Durmuş, 1997: 94). Sarmat atlıları, pullu veya deriden yapılma zırh ve miğfer giymekteydiler (Durmuş, 1997: 94). Onların ana silahları ise demir kılıç ve mızrak idi. Sarmat ordusu, düşmanlarının atlarını uzaktan ürkütmek ya da korkutmak için büyük yakalama ipleri de kullanıyorlardı (Durmuş, 1997: 94).

Binicilik, at üzerinde binicinin hünerlerini gösterme sanatı ve ata binmek olarak tanımlayabiliriz. Eski Türk kavimlerinde uygulanan spor türlerinin temelinde at yer almaktadır. Bozkır Türklerinin atla ilgili kültürlerinin ve binme becerilerinin gelişmesinin en önemli nedenini sürekli savaş halinde olmalarına ve her zaman hazır bekleyen bir askeri gücün etkisine bağlayabiliriz (Doğan, 2006: 50).

Eski Çağ kültürünün en önemli savaş aletlerinden biri de oktur. Türkler oku en eski dönemlerden itibaren kullanıyorlardı. Türklerin okçulukta usta olmaları yaşam şartlarından kaynaklı bir durumdan ibaretti. Eski Türk kavimlerinde kahraman ve yiğit olarak kabul edilen Alplerin alp olabilmeleri için uçan kuşları okla avlamalarının yanı sıra at üzerinde de çok iyi ok atmaları gerekiyordu (Karahana, 1976: 16).

At üzerinden ok atma eski Türklerde çok yaygın bir etkinlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler bir hedef levhasına giden oku atmayı, dörtnala giden atlarının üzerinde gerçekleştiriyordu. Atlarıyla; yandan, önden ve hedefi geçtikten sonra atış yapmaktaydılar. Türk tarihinin her döneminde ok ve yay Türklerin hayatlarında ayrılmaz bir parça olmuştur. Göktürkler, İskitler, Hunlar, Kırgızlar, Hazarlar ve Avar Türkleri ok ve yay büyük önem vermişlerdir (Atabeyoğlu, 1984: 70).

Hunlarda askeri olarak savaş taktiklerine diğer Türk devletleri gibi büyük önem vermişlerdir. Onların kullandığı en belirgin savaş taktiği, sahte geri çekilme taktiğidir. Hunların bu taktiği geliştirmelerinde hızın, savaşta ne kadar önemli olduğunu iyi öğrenmeleri yatmaktadır. Bu taktiğe göre savaş meydanındaki Hun atlıları çok hızlı bir şekilde düşman ordusuna saldırırlar. Yenilgiyi kabul etmiş görünüp geriye doğru sahte bir çekilme taktiği uygularlar. Bu geri çekiliş esnasında okçu süvariler, at üstünde hızla giderken geriye doğru dönüp arkadan gelen düşman ordusuna doğru ok yağdırmaktadırlar. Böylelikle düşman ordusunu mağlup etmeye çalışırlar (Doğan, 2006: 78).

Türklerin askeri zaferlere götüren ve birçok topluluk üzerinde egemenlik kurmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisi kuşkusuz attır. Türklerde atın ne derece önemli bir yer tuttuğu yazılı belgelerle de ortaya konulmuştur. Asya Hun Devleti'nin

kudretli hükümdarı Mete'nin M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği kısa bir beyanat bozkır Türk devletinin kuruluş tarzını belirgin bir biçimde aydınlatmaktadır. Bu beyanda “*Tanrının inayeti, subay ve erlerinin cesaretliliği ve atlarının mükemmelliği sayesinde*” (Deer, 1954: 172). 26 devleti yendiklerini ve yay kullanan toplulukların Hunlar haline geldiklerini bildirmektedir. Yine kaynaklarda Hun ordusunun atlı süvarileri, savaş meydanlarında atlarının rengine göre önceden belirlenmiş yerlerde konumlarını alırlardı. Mete'nin ordusu, Çin İmparatoru Kao-ti'yi kuşattığında güneyde “*doru*”, batıda “*ak*”, doğuda “*kır*”, kuzeyde “*yağız*” atlı süvari birlikleri yer almıştır (Gabain, 1968: 107-113).

Batı menşeli kaynaklara baktığımızda da atın Türklerin hayatındaki yeri ile ilgili birçok gözleme yer verildiğini görmekteyiz. Bu kaynakların birinde; “*...Anlaşıldığına göre M.Ö. 4 yüzyıla kadar Çin'de tipik halde bulunan Hun atlı kültürü tamamıyla meçhuldü. Geleceğin ok kullanabilen Hun savaşçısı daha çocuk yaşta eğitimlerine başlıyor, koyun sırtında biniciliği alıştırılıyor, önce gelincik, kuşlara ve sincaba; sonra da tilkilere ve tavşanlara ok atmak suretiyle atçılığa alışıyor, büyüdüğü zamanda mükemmel bir atlı bir savaşçı konumuna geliyordu*” ifadeleri yer almaktadır (Ligeti, 1962: 37).

Savaş meydanlarında atlı süvariler, atların renklerine göre belirli yerlerde mevzi almaktaydılar. Hunlarda batıda kır atlılar, doğuda boz atlar, güneyde doru atlılar, kuzeyde ise yağız atlılar yer almaktaydı (Doğan, 2006: 80). At bozkır topluluklarının hareketliliğinde önemli bir yer sahip idi. Savaşa gidecek olan atların kuyruklarının kesilmesi de Türklerde bir gelenek olarak yerini almıştır.

At bozkır topluluklarının düşüncesinde savaşa katılan bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. M.S. VIII. yüzyıldan kalma kitabelerde atların renk ve türleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır (Deer, 1954: 172). Bazı Türk boylar için de at renkleri ve türleri oldukça önemlidir. Peçeneklerin her bir kabilesinin birer at rengine bağlanan adları bulunduğu gibi, Türk topluluklarının da boyların “*Alaca atlı*” “*Ala-yuntlu*” ve “*Toraygır*” , “*Dor-aygır*” tarzında adlar aldığı görülmektedir (Deer, 1954: 172).

At binlerce yıl Türk adı ile beraber anılmıştır. Orta Asya Türkçesinde savaşa gitmeye “*atlanmak*” (Doğan, 2006: 82) adı verildiği görülmüştür. Türklerde askerlik geçici değil devamlıydı. Bu da yaşadıkları coğrafyanın etkisinden dolayı erkeğin ve kadının çalışmak zorunda kalmasındandır.

Türk ordusunun silahlarının başında ok ve yay gelmekteydi. At sayesinde de süratli manevralar yapılarak uzaktan savaşmak tercih ediliyordu (Donuk, 1991: 459). Türk savaş birlikleri at sayesinde yabancı ordular karşısında üstün başarılar kazanıyordu (Kafesoğlu,

1953: 267). Her Türk süvarisinin iki savaş atı bulunmaktaydı. Her atlı binici, atını koştururken onu ancak dizleri yardımı ile koşturabilmekteydi. Koşarken de dört tarafa doğru (aşağı, yukarıya sağ, sol) ok atabilmekteydi. Türk süvarilerinin atları dayanıklı oldukları için savaşın sonuna kadar yorulmuyorlardı (Doğan 2006: 83).

At bazı topluluklarda arabaya bağlı olarak kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Savaş arabasında kullanılmış olan at, bozkırlarda bulunmamaktadır. Bağımsız olarak binilen atlar vardır. Atın kullanımında farklılıklar göze çarpmaktadır. Bozkır topluluklarında önemli olan atın hızından savaşlarda yararlanabilmektir. Nitekim bozkır kültürü de demirin vurucu gücü ve atın hızı üzerine inşa edilmiştir. Bozkır toplumlarında bozkır insanı hem ok atıcısı hem de at binicisi olarak karşımıza çıkarken; Ön Asya'daki topluluklarda ise bu durum söz konusu bile değildir (Doğan, 2006: 84).

Yaşamı mücadele içinde geçen bozkır insanının mücadelesindeki başarılarında at önemli bir yere sahipti. At, bozkırlılara güç ve egemen olma ruhu aşıliyordu. Bozkır topluluklarının hareketli yaşamında da önemli bir yer tutuyordu.

Savaş başlamadan önce atın kuyruğunun bağlanması, eski bir Türk âdeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun gayesi ise çok uzun olan kuyruk kıllarının savaş sırasında atın ayaklarına dolanıp, dengesini kaybetmesini önlemektir. Türk savaşçıları, savaşta çarpışmaya girmeden önce atların, kuyruklarını ipekle örüp bağlamaktadırlar. Eski Türklerde yapılan bu işleme, “*at çermetmek*” ya da “*kuyruk tügme*” (dügümlemek) denilmekteydi (Koca, 2005: 204). Atkuyruğu bağlamak aynı zamanda yiğitlik ve kahramanlık alameti sayılıyordu.

Bir başka deyişle at; manevra kabiliyetiyle savaş meydanlarını yıldırım gibi hızlı bir şekilde delip geçmesi büyük bozkır imparatorluklarının kurulmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bozkırlardaki devletler, at üzerinde kurulmuştur. Çeşitli topluluklar üzerinde bu sayede egemenlik sağlanmıştır. At, bozkırlı insanın gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı konumundaydı. Bundan dolayıdır ki Göktürk Yazıtlarında, atların yiğitlikleri, cinsleri ve renkleri uzun bir şekilde anlatılmaktadır. Hatta Köl Tigin'in bindiği atların “*Ögsiz*”, “*Boz*”, ve “*Azman ak*” vb. adlar almaları dikkat çekicidir (Caferoğlu, 1953: 204).

Göktürklerin, askeri birlikleri de diğer Türk devletlerinde olduğu gibi atlılardan oluşmaktaydı. Göktürk Yazıtlarında attan, atlı süvari birliklerden sıklıkla bahsedilmektedir. Tonyukuk yazıtının kuzey ve doğu cephesinde; Türk hakanına, ordu sevk etmek fikrinde olan düşmana karşı harekete geçildiği, atlara binilip gidildiği ve dağların eteklerinin

aşıldığı haber ediliyordu (Ergin, 2011: 55-56). Buradaki ifadeden de anlaşılacağı üzere ordunun atlı süvari birliklerden meydana geldiği görülmektedir. Yazıtlarda geçen “*Asker yürüttüm. Attan aşağı dedim*” (Ergin, 2013: 39) cümlesinin ilk kısmında, askerin yaya olduğu anlamı çıkıyorsa da “*attan aşağı dedim*” ifadesi düşmana karşı koymak için atlı süvari birliklerinin gönderildiğini akla getirmektedir.

Savaş meydanlarında Türkler, at sayesinde süratli manevra yeteneklerine sahip oldukları için uzaktan savaşmayı tercih ediyorlardı. Ünlü kültür tarihçisi merhum İbrahim Kafesoğlu, Türklerin “*uzak savaş*” taktiğini, savaş taktikleri sistemine bir yenilik olarak getirdiklerini ifade etmektedir (Kafesoğlu, 1987: 272).

Bozkır Türk devletleri güçlü ve disiplinli ordular kurmayı kendilerine hedef edinmişlerdir. Uygurların yaşadıkları coğrafyanın özellikleri bunu zorunlu kılmaktaydı. Özellikle Çin’le girilen mücadeleler bunun en bariz örneğini oluşturmaktadır. Uygur ordusu da atlı birliklerden oluşuyordu. Bundan dolayı hafif taşınabilir silahlar kullanıyorlardı. Savaş araç ve gereçlerinde at ile hafif silahlar önde gelmekteydi (Koca 2005: 128).

Uygurların savaşta başarıları ve üstünlükleri bu iki aracı çok iyi kullanmalarından kaynaklanıyordu. Sadece savaşta değil, yaşamın her anında atsız ve silahsız bir Türk düşünülemez (Koca, 2005: 128). Uygurlu Türk savaşçısı atıyla birlikte kendisini güvende hissetmekteydi. Uygurlar, savaş sırasında bir asil ve bir de yedek olacak şekilde 2 adet at bulundurmaya dikkat ediyorlardı. Ayrıca Uygurlar at eğitimine ve talimine de büyük önem vermişlerdir. Atlarını kendileri besliyor ve yetiştiriyorlardı. At sahibi ata bir ad vermekte ve ona bir dostu gibi davranmaktaydı (Doğan, 2006: 127).

Netice itibarıyla Türk askeri yaşamında at, her zaman bir kanat görevi görüyordu. Türk atsız savaş meydanlarına çıkmıyor ve hareket etmiyordu. Genellikle atlı süvari birliklerinden oluşan Türk orduları, at sayesinde coğrafyaların kaderini değiştiren savaşları kazanmaktaydılar. At Türk’ün kanadı vazifesini görmesinin yanında dostu, arkadaşı ve sırdaşı konumundaydı. At, sadece tek başına değil, kendisine eklenen arabalar vesilesiyle de önemli bir taşıma görevini görmekteydi. Oluşturulan at arabaları aracılığıyla askeri personel ve savaş araçları, gereçleri, toplar vb. malzemeler rahatlıkla taşınmaktaydı. Ayrıca at savaş taktiklerinde de işe yaramaktaydı. At, sahte geri çekilme taktiği olan *Turan Taktiği*’nin merkezinde yer almaktaydı.

2.5. Türklerde Dini, Mitolojik ve Edebi Açıdan At

Türklerde atın önemine sosyo-ekonomik, siyasi ve askeri alanda görüldüğü gibi dini, mitolojik ve edebi alanda da rastlanılmıştır. At, bir binek hayvanı olmasının yanında Gökthanrı'ya kurban olarak sunulan bir araç konumundadır. Efsanelerde ve destanlarda atların konuşturulması ve kendilerine kahramanlık atfedilmesi gibi özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Edebiyatta at kendisine daha çok dizelerde, atasözlerinde ve deyimlerde yer bulmuştur. Sanatsal olarak da at figürlü işlemler ve süsler göze çarpmaktadır.

2.5.1. Dini Bakımdan Atın Önemi

Bozkır toplumlarında din bakımından, ilk göze çarpan inanç Gökthanrı inancı idi. Bu inanç Türkler arasında büyük bir öneme sahipti. Gökthanrı'ya hayvanlar, özellikle de at kurban edilmekteydi. Tanrı'ya ilkbaharda, yani çobanlık yapan göçebelerin hasat mevsiminde taze ot, kurbanlar ve kısırak sütü sunulmaktaydı. Ayrıca gökte bulunan büyük gezegenlerden Güneş ve Ay'ın, şimşek ya da gök gürültüsü gibi gök olayların Gökthanrı'yla bir bağlantısı olduğuna inanılırdı (Durmuş, 1997: 18).

Bunlardan başka bozkır toplumlarında Güneş'e de at kurban etme inancı bulunmaktaydı. Özellikle Orta Asya'da bulunan Massaget Devleti tanrıların en hızlısı olarak gördükleri Güneş'e, ölümlülerin en hızlısı olarak gördükleri atı kurban ediyorlardı (Herodotos, I/215). Güneş de yıldızlar ve Ay gibi gök içinde bulunduğundan bu durum Gökthanrı inancıyla ilişkiliydi (Doğan, 2006: 53).

Atın bozkır kavimlerinde son derece önemli yer tuttuğunu arkeolojik kazılarda ele geçirilmiş buluntular göstermektedir. Ziyafetlerde ve şölenlerde ölüye önemli bir yemek payı ayrılıyordu. Öteki dünyada hayatın devam edeceğine inandıklarından dolayı ölünün cesedine mezara girinceye kadar yemek ikramı yapılıyordu. Ölen kişinin mezarına ihtiyacı olan elbiseleri, kullandığı silahları, koşumlu atları, kadın hizmetkârı, ölen kişinin binek olarak kullandığı atı da dâhil olmak üzere tamamı mezara gömülmekteydi (Diyarbakirli, 1972: 67).

Öteki dünya inancıyla ilişkili olarak kazılar neticesinde kurganlarda çok sayıda at kalıntısı çıkarılmıştır. Özellikle Ulagan Vadisi'nde ve Doğu Altaylarda Pazırık Kurganlarından çıkartılan kalıntılar bu konuda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Kurganlardan 7-14 adet arasında at kalıntısı çıkartılmıştır. Atların alınlarına vurularak ve buz kazmasıyla öldürüldükleri anlaşılmaktadır. Atların iç kısımları, adaleleri, deri ve

kıllarının korunduğu görülmektedir. Atların hepsinin yaşının genç olmadıkları araştırmacılar tarafından belirlenmiştir. Atların 9'u yaklaşık olarak 17-20 yaşlarında oldukları düşünülmektedir. Atların midesi içerisinde seçilen tanelerin analizi yapıldığında yem olarak hububat verildiğini ve bakımının yapıldığını göstermektedir (Doğan, 2006: 53).

Her at, mülkiyet sembolü olarak kulağından kesilmekteydi. Bu durum doğrudan atların özel hürmet ve eğitimle anılması içindir. Bütün atlar erkeklik bezleri çıkarılmak suretiyle özenle alın perçemleri, kuyrukları ve yeleleri kısaltılmıştır (Doğan, 2006: 53). Ayrıca bütün bunlar sosyal ve ekonomik tarihe kaynaklık etmektedir.

İskitlerde ölen kişilere sunulan kurbanların önemli bir yeri bulunmaktadır. Kurban edilme iki gaye uğruna yapılıyordu. Birincisi ölen kişiden gelebilecek zararlardan kurtulmak ikincisi ise ölümden sonraki hayat için gerekli malzemeleri göndermekti. İskitler tanrılarına çeşitli hayvanları adanmışlar ve onları kurban etmişlerdir. İskitlerin, en çok kurban ettikleri hayvan ise attır. Herodotos İskitlerin kurban törenleri hakkında bizlere değerli bilgiler vermektedir. İskitlerin kurban törenlerinin yapıldığı yerlerin hepsinde aynı olduğunu, kurban edilecek hayvanların ön taraftaki ayaklarının bir ipe bağlandığını, kurbanı adayan kişinin hayvanın arkasında yer aldığını ve elinde tuttuğu ipi çekmek suretiyle hayvanı yere yıktığını anlatmaktadır. Hayvan yere düştükten sonra kurbanı hangi tanrıya sunuyorsa, kişinin ona dua ettiğini sonra kurban edilen hayvanın boynuna bir ip dolayarak, ipin arasına bir sopa soktuğunu, sopayı çevirmek suretiyle sıkarak kurbanı boğduğunu ve sonra kişilerin hayvanın derisini yüzüp etini de pişirdiklerini ifade etmektedir (Herodotos, IV: 60). Herodotos İskitlerin kesinlikle domuz hayvanını kurban etme amaçlarının olmadığını da bildirmektedir. Herodotos'un verdiği bilgilere göre İskitler en başta at olmak üzere domuz hariç bütün hayvanları kurban etmekteydiler. Yine Herodotos, İskit insanların domuzu topraklarında dahi beslemediklerini ifade etmektedir (Herodotos, IV: 61).

Bozkır kültüründe dikkat çeken diğer bir husus ise defin töreni idi. Bu tür törenlerin kökeni İskitlere kadar uzanmaktadır. Büyük bir özenle seçilmiş, kutsal alanlara yapılan kurganlara İskitler büyük bir saygı duyuyorlardı.

Atla anılan ve atı içselleştiren Türklerde atın dini yaşamla ilgili diğer önemli bir hususu ise Hunlar döneminde inanılan inançtır. Bu inanca göre at rüzgârdan yaratılmıştır. Böylece atın hızı rüzgâr ile bağdaştırılmakta, rüzgârın niteliğinin ve gücünün ata geçtiğine inanılmaktadır (Doğan, 2006: 94). Sibiry'a da bulunan Şamanist Moğol ve Türk halk edebiyatında ise atların gökler âleminde bulunan güneş ülkesinden gönderildiğine

inanılmaktadır. Eski Türk geleneklerinde Türk yiğitleri öldükten sonra sahip oldukları atı ile gömülmüşlerdir. Çünkü at, ölen kişinin dirildikten sonra cennete giderken bineceği hayvan olarak görülmüştür (Berkli, 2007: 67).

Bozkır coğrafyasında kurban için en çok kullanılan hayvan kuşkusuz attır. Atın Türkler tarafından kurban edildiğini Türklerin yakın komşusu olan Çin'in, belgelerinde de görülmektedir. Bir Çin yıllığında Hun-Sahan-yu'sunun bir dağa çıkmak suretiyle beyaz bir at kurban ettiği anlatılmaktadır. Hunlar, kurban kestikleri dağa "*Budun ili*" yani "*ülkenin koruyucusu olan ruh*" ismini vermişlerdir. Ayrıca bu ruhu simgeleyen dağa da tapmaktaydılar (Çoruhlu, 1992: 136).

Türklerde ölen kişilerin ardından tutulan eski yas adetlerinden biri de ölen kişinin bindiği atın kuyruğunun kesilmesi idi. Hunlara ait Pazırık Kurganlarında arkeolojik kazılar neticesinde bulunan at cesetlerinin kuyruklarının kesik ve yelelerinin kapalı olması, bu âdetin çok eskilere dayandığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Hunlara ait bir yas geleneği de defin töreni esnasında yaşanmaktaydı. Tören sırasında başlıkların ve elbiselerin ters giyilmesi, atlara ters binmek ve eyerleri ters çevirmek yas alameti kabul edilmekteydi (Güngör, 1997: 73).

Türklerin kendilerine has yas adetleri olduğu gibi yine kendilerine has defin gelenekleri de bulunmaktaydı. Türklerde ölüm gerçekleşikten hemen sonra ölünün bedeni yıkanıp temizlenmekte ve "*eşük*" ismi verilen bir kefene sarılmaktaydı (Koca, 2003: 173). Eğer ölen kişi hanedan soyuna mensup ya da beylerden birisi ise iç organları alınmak suretiyle mumyalanma işlemi yapılmaktaydı. Bu mumyalama geleneği İskitlere kadar dayanmakla birlikte İslamiyet'ten sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nde de devam etmiştir. Hunlarda da mumya yapma geleneği bulunmaktadır. Ölünün yakınları çadırın önünde toplanırlardı. At ve koyun kesilirdi. Bu vesileyle ölen kişinin ardından yemeği de verilmekteydi. Çadırın etrafında at sırtında yedi kez dönülmekte ve yüzler bıçakla çizilmek suretiyle kanlı yaşlar akıtılırdı (Eberhard, 1996: 86).

Ölen kişinin kurban edilen atlarının derileri ya da kafaları birer sıraya geçirilmek suretiyle kurganın üzerine dikiliyordu (Koca, 2003: 174). Bunlar, ölen kişinin dirildikten sonra cennete giderken bineceği hayvanları niteliğine sahipti (Eberhard, 1996: 86). Eğer ölen kişi kahramanlık göstermiş bir kişi ise kurganın etrafına öldürdüğü düşman sayısı kadar "*balbal*" yani mezar taşı dikilmekteydi. Bu durumu şöyle açıklayabiliriz: Bunlar ölen kişinin hizmetkârlarıdır. Cennette cellatlarına hizmet edeceklerdir (Koca, 2003: 174).

Göktürklerin dini yaşamı ile ilgili bilgileri daha çok kurganlardan öğrenmekteyiz. Tuva’da bulunan Türk kurganlarında yapılan araştırmalar, Göktürklerin defin merasimi hakkında bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Altay’da bulunan Kudirge mezarlığında bize bu konuda yardımcı olabilecek potansiyele sahip bir diğer mezarlıktır. Bu kurganlarda yaklaşık olarak otuza yakın küçük mezarlar ortaya çıkartılmıştır. Her birinde de sırt üstü yatırılmış vaziyette bir at, sahibine eşlik eder gibi yatmaktadır (Muzio, 2002: 1244). Bazı mezarlarda defnedilen kişinin atı yerine, ata ait olan süslü şekilde bulunan koşum takımları, eyerler vb. eşyaları bulunmuştur. Bir atın bir insanla gömülmesi atın, Göktürklerin yaşamındaki rolünü göstermesi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca ölümden sonraki yaşam için de atın, yaşarken yaptığı görevi üstleneceğine dair inancı da göstermektedir. Mezarlarda sadece at iskeleti bulunması farklı yorumlara sebep olmuştur. Bu atların başka yerde gömülü vaziyette bulunan kişiler için dikilmiş anıtlar olabileceği de dile getirilmiştir (Muzio, 2002: 124).

Atın insanlarla birlikte defin geleneğine Tiyaşan ve Yedisu’nun kuzey yarısına hâkim olan konar-göçebe Karlukların sık sık gittikleri yüksek otlaklarda, Karadeniz’in kuzeyine doğru göç etmiş olan Türk kabilelerinde, Dinyeper steplerinde bulunan Peçeneklerde, Azak ve Don steplerinde görülen Kumanlarda da görülmüştür (Muzio, 2002: 125).

Ölen kişilerden yaşça büyük olanlara saygı duymak da Göktürk dininin merkezinde yer alan bir durumdu. Atalar kültürü olarak da bilinen bu kültürde ataların ruhlarına gönderme amacıyla kurban sunma işlemi yapılmaktaydı. Genellikle sunulan kurban hayvanı at olmakla birlikte kurban edilecek at, iyi atlar arasından seçilirdi.

Bizans ve Moğol kaynakları Türklerde ölen erkelerin silahları, atları ve kıymetli eşyaları, kadınların da mücevherleriyle birlikte gömülmesinden bahsetmektedir (Doğan, 2006: 111). Eski Türklerde ölen kişinin bu türlü değerli eşyalarıyla gömülmesi kimi zaman hırsızlık olaylarının yaşanmasına sebep olmuştur.

Göktürk kağanlarının kabileleri, sadece yaşadıkları şehirleri ve evleri değil; onlara ait olan hayvanları da “boz” ve “ak” renklerle ifade ediliyordu. Kağanlar ve büyük yiğitler ak veya boz ata binerlerdi. Örneğin; Köl Tigin’in iki atı ak, renkli, üçüncüsü ise boz renkli idi. Dede Korkut Hikâyelerinin bilindik kahramanı Beyrek ise ak-boz ata bindiğinden (Seyidov, 1988: 42) bahsedilmektedir. Daha sonra ise halk, kahramanını ak ata bindirmiştir. Göktürklerin tanrılarına ak renkli at kurban etmeleri eski inanç sözcükleriyle

yakından ilişkilidir. Dolayısıyla üzüntü ve matem kelimeleri yuğ ve yas törenleri için kullanılmaktadır (Doğan, 2006: 112).

Uygurlar, çeşitli dinleri benimsemiş bir devlet olarak da Türk tarihimizde yerini almışlardır. Göktanrı dinini de devam ettiren Uygurlar, başta Budizm olmak üzere Şamanizm, Manihaizm gibi dinleri de benimsemişlerdir (Koca, 2003: 169). Eski Türk kavimleri tarafından benimsenen Manihaizm dininin temelini insanı kötülüklerden korumak oluşturmaktaydı (Güngör, 1997: 129). Ayrıca bu din hayvan kesmeyi “*kan içici bir barbar*” âdeti olarak görmekteydi. Manihaizm, Türklerin en çok ihtiyaç duyduğu hayvani gıdaları özellikle de at eti yemeyi yasaklıyordu. Et yerine sebze yemeyi tavsiye ediyordu (Güngör, 1997: 182).

Bu dinin yasaklarından dolayı Uygurlar, savaşçı özelliklerini kaybetmişlerdir. Bu dininin olumlu ve olumsuz nitelikler taşıdığı görülmektedir. Olumsuz özelliklerine Uygurların, hayvancılık üzerine bir ekonomi kurmasını engellenmesi örnek verilebilir. Nitekim göçebe yaşamda at, önemli bir işleve sahiptir. Hayvancılık üzerine kurulamayan ekonomiye, Uygurların atın etinden, gücünden faydalanamaması ve atı, bir binek hayvanı olarak kullanamaması gibi durumlara da eklenince; Uygurlar hem ekonomik hem de sosyal yaşamlarında büyük bir darbe yemişlerdir. Bu denli bir olumsuzluğa rağmen Manihaizm dinin olumlu niteliği ise Uygurları, büyük ölçüde yerleşik hayata geçmelerini sağlamak olmuştur. Ayrıca Uygurlar, ticari faaliyetlerde büyük bir başarı göstermişlerdir. Bilim, sanat ve edebiyatta önemli eserler bırakmışlardır (Koca, 2003: 183).

Uygurlar da ölenlerin ardından cenaze törenleri düzenlerlerdi. Ölümünden sonraki hayata inandıklarından dolayı ölen kişinin değerli eşyaları, bindiği atı ve silahları da mezarına konuyordu (Doğan, 2006: 128). Orta Asya’da yapılan arkeolojik kazılar neticesinde, cesetlerin mumyalanmış olarak bulunması bu görüşümüzü desteklemektedir. Yuğ törenleri düzenleme, at kurban etme, Uygurların da örf, âdet ve inançlarının bir gereği idi.

Genel olarak eski Türklerin tamamında atların tanrılarına kurban edilmesi, cenaze törenlerinde atı da içine alan yas törenlerinin düzenlenmesi ve atkuyruğu kesimi gibi işlemler görülmüştür. Ayrıca kurganlardan çok sayıda at iskeletleri ve atı ile gömülmüş insanlar çıkarılmıştır.

2.5.2. Mitolojik Bir Unsur Olarak At

Atların mitolojide yer almasının temel sebebi düşmanla savaş veya mücadele halinden olunmasından dolayıdır. Mitolojilerde ve destanlarda ana karakterin en büyük destekçisi, sırdaşı ve yoldaşı atıdır. At da ana karakter gibi kahramanlık göstermektedir (Çınar, 1996: 64). Kahramanın bindiği ve kullandığı at hem iyi bir binek atı hem de yarış atı vazifesini görmektedir. Bu atlar, genel olarak diğer atlardan ayrı görülmüşlerdir.

Savaş atının bahtıyla kahramanın bahtı mitolojilerde birbirine bağlanmıştır. Savaş meydanlarında atlar aktif vazifeler üstlenmişlerdir. Uzak yerlere atla gidilirdi. Yeni yerler atlar sayesinde fethedilmekteydi. Savaş yalnız kahraman ile düşman arasında değil, kahramanın ve düşmanın atları arasında da geçmekteydi (Çınar, 1996: 64). Atlar arasındaki bu savaşı genellikle mitoloji kahramanının atı kazanırdı.

Mitolojide genel olarak at düşmanı tekmelemektedir. Kahramanının savaş esnasında düşmesiyle at, onun yanına gitmekteydi. Ona yardım eder, düşmana karşı koyar. Kahramanını korumak ve kurtarmak için kendini onların kılıçlarının ve oklarının önüne atardı. Ayrıca mitolojilerde adı geçen Lipets, İskit atıyla ilgili şu ifadeleri dile getirmektedir: *“Mitolojide atın savaş hilesine başvurduğu da olabilmektedir. Gerçekten bu hileleri atlı süvari öğretmiştir. Atın geniş manevra yeteneği mitolojide önemli bir yere sahiptir. Atlar oklardan kaçınırlardı. Gerektiğinde yere eğilmek suretiyle oktan kurtulurlardı. Atın hileli kaçıışı da bir gerçeklikten ibarettir ve gaye düşmanı kandırması olmaktadır. Düşmanı kandırmak amacıyla geri kaçmak ve dağılma izlenimi verilmekteydi. Belirli bir süre gidildikten sonra atlılar, arkadan dolaşarak düşmanı çembere alırlardı ve taarruza geçerlerdi”* (Seyidoğlu, 1995). Bu nitelik Türk topluluklarının benimsedikleri bir muharebe taktiğinin de ürünüdür. Önce bozguna uğramış bir hava verilir. Daha sonra bir müddet kaçılır ve geri dönülerek düşman askeri çembere alınır (Kafesoğlu, 1987: 272).

İskit mitolojisinde at, alp tipi at karakteriyle karşımıza çıkmaktadır. Kahramanı, binicisi yaralıysa onu savaş meydanından kurtarır. Dışlarıyla toprağa bırakırdı. Koştuğu zaman da düşmemesi için çaba sarf ederdi (Doğan, 2006: 65).

Fergana Bölgesi civarında yetişen atlar da Tanrı atlarının soyundan geliyorlardı. Bunlara *“Cennet Atları”* ismi verilmiştir. *“Dağ atı”* soyunun bu atlardan türediği şeklindeki ifadeler mitolojilerde rastlanılmaktadır (Seyidoğlu, 1995: 15).

Atın gökyüzüyle birlikte anıldığına yine mitolojilerde şahit olunmuştur. Bunun nedeni on iki hayvanlı takvimine göre atın, art arda gelen yılların durağını gösteren bir işaret olarak görülmesidir. Ayrıca gök, yıldız ve at İskit tanrılarının bineği olan bir araç olarak da görülmüştür (Doğan, 2006: 65).

Öldükten sonra cennete giden yani yükselen asil ruhu da atlı bir figür olarak görmekteyiz. Doğu Türkistan Bölgesi uçan at efsaneleri bakımından ziyadesiyle zengindir. Kuça hakanlarının atının çektiği bir gök arabasından bahsedilmektedir Kaşgarlı Mahmud'da atla ilgili bilgiler vermektedir. Ata binmek için “*Kanatlanmak*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: IV/260) terimini kullanmıştır. Neşe, canlılık kaynağı veren ata binmeyi, uçmaya benzetmiştir.

Türk mitolojisine göre Şamanı kutsal güçlere götüren ve tanrılarla beraber bulunan at, sezginin ve ölümün sembolüdür. Gökyüzünde ve yeryüzünde ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tanrıların insanlara yardım etmesinin koşulu atın varlığıdır. Gizemli bir âlemi yeryüzünde temsil eden sembol hayvandır. İnsanların ve Şaman'ın en iyi dostu attır (Doğan, 2006: 94).

Hunların inanişına göre deve çölden, koyun havadan, inek sudan, at da rüzgârdan yaratılmış varlıklardır (Çınar, 1996: 81). Türkiye coğrafyasında yaşayan Türklerde atın rüzgârdan yaratıldığına inanıyorlardı (Elçin, 1963: 26). Bu inançla atın, hızı rüzgârla özdeşleştirilmekte, rüzgârın niteliğinin ve gücünün ata geçtiğine inanılıyordu. Bu inancın temelini Göktanrı'ya bağlılık oluştuyordu.

At ile ilgili en eski mitolojik öğelerden birisinin suyla ilgili oluşudur. Hunlar ve diğer Türk toplulukları tarafından bilinen ejder ayinleri ve mağarayla ilgili olduğu düşünülen ejder aygırı efsanesi, Hunların hüküm sürdüğü Kuça Bölgesi'yle alakalıdır (Esin, 1965: 170). Efsane kısaca şu şekildedir: “*Hurtal'daki Bek hanedanının hüküm sürdüğü Rustabak'ın girişinde olağanüstü olarak bulunan bir at türünün atası olan ve Beklerin yakalamaya çalıştıkları sudan gelen aygırın ortaya çıktığı bir göl bulunmaktaydı. Sudan gelen aygır, yüksek olarak bulunan platoların gizemli kabul edilen, yerlerinde dolaşıyorlardı*” (Esin, 1965: 170). Dağ atı olarak da bilinen bu atın, yabani aygırlardan türediğine ve en iyi atlardan daha üstün tutulduklarına mitolojik efsanelerde bahsedilmiştir (Esin, 1965: 171).

Göktürk Yazıtlarında verilen bilgilerde de atın Türk insanı için değerini bir kez daha göstermektedir. Türk'ün kanadı sayılan at, Göktanrı'nın emirleri yerine getirilsin, Türk milletinin adı, sanı yere düşürülmesin, milletinin devamı ve kutun kalması için

kağana gönderilen en büyük yardımcı araçtır. Atlar yazıtlarda kanatlanıp uçabilmekteydi (Çınar, 1996: 71). Efsaneye göre Türk, gökyüzünden yeryüzüne inerken, atıyla inmiştir. Tanrıyla olan iletişim atla yapılmaktaydı. Ötüken’de oturan Türk hakanı atına binerek Tanrı’ya doğru uçuyordu (Doğan, 2006: 115).

Atın Göktürkler tarafından de kutsal sayılmasının nedenlerinden biri onun Tanrı’nın yarattığı varlıkların içerisinde, insandan sonra gelen en güzel varlık olması düşüncesi yatmaktadır. Türk mitolojisinde atın önemli tartışılmaz. Atla ilgili mitolojik bilgilerin büyük bir bölümü destanlarda yer almaktadır. Destanlarda olan at konusuna biz çalışmamızın diğer aşamasında yani “Eski Türk Destanlarında At Motifi” başlığı altında değineceğiz.

Mitolojide de at, döneminin en önemli iletişim ve ulaşım aracı olarak görülmekteydi. Kuşlar bile atın hızına yetişememekteydi. Atın varlığı ile bir anda sır olması veya gözden kaybolup gitmesi çok hızlı bir şekilde gerçekleşiyordu.

Eski Türk topluluklarında ve Orta Çağ da yaşama olanağı bulan Türk devletlerinde Türk beylerinin ya da kağanlarının kahramanlık niteliği bulunan atları, onlar tarafından bir dost olarak kabul edilmekteydi. Türk tarihinin ilk yazılı belgelerini olma özelliği taşıyan Göktürk Yazıtları da sıklıkla binek atlarından ve renklerinden söz etmektedir. Savaş atının cesareti takdir ediliyordu (Esin, 1965: 169). Beylerin atları hakan atı oldukları için özel ilgiye mahzar oluyorlardı. Örneğin Bey atları hakana ait olan çitlerle çevrili özel sahalarda yetiştirilirdi (Esin, 1965: 169).

Bozkır topluluklarının kahramanlık, cesaret ve yiğitlik duyguları ile atların destansı güzellikleri de mitolojide kendisine geniş bir şekilde yer bulmuştur.

At çini tasviri Uygur dönemine ait duvar resminde kendine yer bulmuştur. Bu tasvir on iki hayvan takviminin insan biçimli sembolleri arasında gösterilmektedir. Çin ve Türk yıldız figürlerinin geniş kollu şekilde bulunan giysisini giymiştir. Elinde de Uygur harfleriyle Türkçe ismi yazılı şekilde olan tomarı tutan her dönemin çini, yıldız tasvirleri gibi tasvir edilmiş halde bulunmaktadır (Doğan, 2006: 130).

At çininin egemenlik döneminde doğmuş olan kişiyi etkisi altına aldığına inanılıyordu. Destansı niteliği olan atların bozkır toprakları bakımından mitolojik yorumuna bakıldığında savaşla ve mücadeleyle dolu bir yılın başlayacağını habercisi olarak görülmüştür (Doğan, 2006: 130-131).

Bozkır toplulukların mitolojisinde geniş yer tutan at çini efsanelerine Osmanlı İmparatorluğu döneminde de rastlanılmıştır. Bu durum at efsanelerinin İslamiyet sonrası dönemde de görüldüğünü göstermektedir. Atlarla ilgili Hicri 1031 tarihli İhtiarat-ı Türki isimli bir eserde atın mitolojik yönünün şeklinin verilmeye çalışıldığı görülmektedir (Doğan, 2006: 131). At yılında kış ayları çok soğuk geçmektedir. Yaz ayları ise bolluk getirir. Bu inanış; atın en çok soğuk memleketleri sevdiğini, yazları ise sadece gür otlakları sevdiğini gösterir. Destansı olan at figürü, savaşlarla dolu bir yılın geçeceğini de haber vermektedir. Bu yılda doğanların da hareket halinde olduklarına inanılır.

2.5.3. Eski Türk Destanlarında At Motifi

Türk kültüründe ve yaşamında atın üstlendiği görevler diğer hayvanlara kıyasla oldukça zordur. Çünkü at, Türk'ün kolu, kanadı, giyeceği, yiyeceği ve içeceği konumundadır. Bunların dışında en önemlisi de dostu ve sırdaşıdır. Bundan dolayıdır ki Türk kültür ve tarihinde gerek edebi eserler de gerekse de destanlarda at, kendisinden en fazla bahsedilen bir hayvandır (Akman, 2003: 233). Destanlarda daha çok atların kahramanlık özellikleri anlatılmaktadır. Türk destanlarında ve öykülerinde at, insan gibi konuşturulur. Sihir ve büyü yapar. Uçma niteliğine sahip olup, kahramana yardım ederdi.

Divanu Lugati't Türk'te "at" kelimesi, kök ve ek almış halde toplam 191 defa geçmektedir. At kelimesine karşılık olarak aynı eserde *Toruğ* 1 defa, *Yund* 7 defa, *El* 1 defa, *Köçüt* 2 defa geçmektedir. Dede Korkut Hikâyelerinde de at, sözcüğü kök halinde 90 defa geçmektedir (Akman, 2003: 233).

Türk destanlarında ana karakterleri, atlarına isim vererek onları ölümsüzleştirmişlerdir. Altın Arığ Destanı'nda kahramanın atı olan Ak Sabdar, altın toynaklı, altın yeleli, dokuz kulaç olan boy uzunluğu ile efsanevi bir at olarak anlatılmakta ve tasvir edilmektedir. Çibetey Han'ın atı olan, Han Pozırah, kanatlı ve üç dizginli bir at olarak bahsedilmektedir. Üstte bulunan dizgini çekince, gökyüzünün derinliklerinde görünmeden, ortadaki dizgini çekmek suretiyle gök ile yer arasında, alttaki dizgini çekmek suretiyle de yeryüzünde kayar bir şekilde uçmaktadır (Özkan, 1997: 156).

Manas Destanı'nda Manas'ın atı olan Akkula, Manas ile aynı niteliklere sahip bulunmaktadır. O büyük bir güce sahip olan vasıflı, kahramana bilgiler öğreten bir at konumundadır. Kökötöy Han'ın Maaniker isimli atı da fevkalade niteliklere sahip bir attır. Kökötöy, kendi atını şöyle tasvir etmektedir:

*Kanadı altı, ayağı dört
Bulutlu göğün altından
Dönü verir çitin üzerinden
Yürür mü uçar mı görünmez
İnsanlarca bilinmez (Akman, 2003: 237).*

Nürgün Bahadır Destanı'nın kahramanı olan Nürgün Bahadır gibi atı da cesur, güçlü, sihirli güçlere sahip, uçma yeteneği olan, insan gibi konuşan bir attır (Mihaliova, 1995: 313). Kirmenşah ve atı Kara Kaytaz, fevkalade özelliklere sahiptir. Kara Kaytaz, sıcak ve soğuk bölgeleri geçmekte, kulelere uçmak suretiyle çıkmaktadır. Kirmenşah yara aldığı anda aynı at dizlerini kırarak çökebilmiş ve kuyunun içine inmiştir. Ayrıca bu atın yuları çıktığında atın binicisi tehlikeye düşmekteydi (Alptekin, 1982: 20).

Yusuf Bey Destanı'nda Yusuf Bey ve kırk askeri muharebeye girerken Yusuf Bey'in atı olan Margir, Yusuf Bey'in o kadar kamçılmasına karşın önünde bulunan şehit mezarının üzerinden atlamaz. Aynı destanda Yusuf Bey'in düşmanı olan Göze, Şah'ın adamı Mürzemmet'in atının ismi Bad-ı Paya'dır. Yine bu destanda armağan olarak verilen atlar arasında "*kamış kulaklı, gümüş takımlı bedev at*" ile yel ayaklı şekilde olan yorgalardan bahsedilmektedir. Yusuf Bey'in annesi Laglı Han ve Aşığ Bey'in ağlamaktan dolayı kör olmuş gözleri, Hz. Ali'nin atı olan Düldül'ün ayak izinden alınan toprağın sürülmesiyle açıldığından söz edilmektedir (Akman, 2003: 237-238).

Başkurt Zayatülek Destanı'nda Zayatülek'in atı diğer destanlarda geçen atlar gibi insanca konuşabilmekte ve sahibini kötülöklere karşı koruyabilmektedir. Kazak destanlarından Er Kosay Destanı'nın kahramanı olan Er Kosay'ın sarı atı da fevkalade niteliklere sahiptir. İnsan gibi konuşmakta ve sahibi Er Kosay'ı yönlendirebilmektedir. Uçarcasına koşmak, kılık değiştirmek ve uzun mesafeleri bir anda yol almak gibi birtakım nitelikleri de bulunmaktadır (Ergun, 2000: 32).

Olağanüstü niteliklere sahip olan atlar kahramanlarıyla ilk kez karşılaştıklarında ona teslim olma taraftarı olmayıp, onu üzerine bindirmemektedir. Sonra kahramanının gücünün farkına varınca onunla dost olmaktadırlar. Bu şekilde zorlayarak ata binme ve sonra atla dost olma durumuna Ural Batır Destanı'nda da şahit olmaktayız. Ural Batır zorla Akbozat'a binmekte ve sonra biraz önce bahsettiğimiz gibi dost olunmaktadır. (Ergun, 2000: 75).

Dede Korkut Hikâyelerinde Bamsı Beyrek'in atı olan Benli Boz deniz kulunu yapısına sahiptir (Bekki, 2011: 27). Bu at, hapse mahkûm olan sahibini on altı yıl beklemektedir. Bu öyküdeki at konuşmaktadır. Yine bu öykülerde kahramanın atı, yaklaşmakta olan felaketi sezmekteydi. Bu sebeple sahibine haber vermekteydi (Akman, 2003: 236).

Altay ve Hakas destanlarında kahraman ve atı bir mağarada bedeni cansız bir şekilde dururken, boz kurt şeklini de alabilen bir insan tarafından bengisuyla diriltilmiş ve yeryüzüne çıkarılmıştır (Akman, 2003: 235).

Destanların büyük bir bölümünde atlar, kahramanlara Tanrı tarafından verilmekteydi. Bazı destanlarda ise kahramanlar, başıboş dolaşırken bozkırda atlarını bulurlardı. İlk karşılaşmada at ve kahraman birbirlerini sınamaktaydılar. Bu sınamanın sonucunda at kahramana boyun eğerek tabi olurdu. Kahraman tarafından koşum takımları takılan at ehlîleştirilir ve kahramanın en sadık yoldaşı, dostu olurdu.

2.5.4. Eski Türk Sanatında At Motifi

İlk Türk topluluğu olan İskitlerin sanatsal olarak bütün ilgilerini kuyumculuk ve elbise, teçhizat ya da at koşum takım parçaları yapmaya vermişlerdir. Bunun sonucunda kılıç tasma, kemer tokası, eyer için halkalar meydana getirmek, araba süsleri oluşturmak gibi işlerde becerikli duruma gelmişlerdir (Rudenko, 1958: 58). İskitler, genellikle yaşamlarını ortaya koyarcasına birbirleriyle mücadeleye girmiş olan hayvanları tasvir etmekteydiler. Yırtıcı hayvanlar, atlar ve geyikler sanatta sıklıkla tercih edilen malzemeler konumundadır (Doğan, 2006: 57). En fazla vazolar, kaplar, süs eşyaları ve levhalar üzerindeki hayvan mücadeleleri ve savaş sahneleri sanat anlayışına yansımıştır. Bu sanatın en belirgin niteliğini sürekli mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının muhteşemliğini oluşturan hayvan üslubunu en çok kullanan Türk kavmi İskitlerdir. Keçelerde, dokumalarda, mızrak ve bıçaklarda, kılıç saplarında, kuşandıkları kuşaklarda, eyerlerde, at koşumlarında, maşrapa gövdelerinde ve kulplarında neredeyse her tarafta hayvan figürleri bulunmaktadır (Diyarbakirli, 1973: 300).

Kurganlarda bulunan ve yüzey araştırmaları neticesinde ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılar en fazla Türk sanatı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bozkır Türk sanatında hayvanların oluşturduğu mücadelelerle geçen sahnelere sıklıkla yer verilmiştir. "Göçebe-Hayvan Sanatı" ismi verilen bu mücadeleler sahnelenirken en çok keçi, geyik,

kurt, at ve yırtıcı kuşlara yer verilmiştir. Toprak, taş, keçe ve madenden birtakım sanat ürünleri de ortaya konmuştur (Durmuş, 1993: 96-97).

Hunlar, bozkır coğrafyasının bir gereği olarak hayvanlara iç içe geçmiş bir yaşamı sürdürüyorlardı. Hayvanlara karşı olan ilgileri sanat ürünlerinin genellikle hayvanlar çerçevesinde gelişmesine olanak sağlıyordu. Hun sanat anlayışının izlerini; keçelerde, dokumalarda, kılıç ve mızrak uçlarında, eyerlerde, at koşumlarında görmekteyiz.

Türk sanatı ve arkeolojik malzeme açısından büyük bir öneme sahip olan Pazırık Kurganları 1924 yılında bulunmuştur (Çoruhlu, 2002: 55). Pazırık Kurganlarında bulunan bir odanın çeşitli kısımlarında 9 adet at cesedi çıkarılmıştır. Başları batıya doğru döndürülmüş olan bu atlar, diğer kurganlarda olduğu gibi at koşum takımlarıyla beraber gömülmüş haldedirler. Herhangi bir metal bölümü olmayan ahşap ve dört tekerlek üzerine kurulmuş, zarif bir araba da atlarla birlikte bulunmuştur (Çoruhlu, 2002: 60). Araba tahta çubuklardan vücuda getirilmiş ve üzeri keçe ile kaplanmıştır. Mezarda büyük bir keçe yayı ile çadırın tepe bölümü bulunmuştur.

Atla ilgili Göktürklerin sanatı incelendiğinde atın örnek alınarak oluşturulan sanat ürünleri azdır. Atla ilgili sanatsal olarak bildiğimiz sadece iki örnek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi zırhlı süvari atlı birlikleri gösteren Kuzey Altaylarda bulunan Char Chad'daki kaya resimleridir (Çoruhlu, 2002: 598). Burada bulunan bir vadiye bakan siyah kayalar üstünde mızraklı bir halde ve ata binmiş şekilde gösterilen zırhlı, Göktürk atlı süvari birlikleridir. Bahsedilen her iki atlı figürde zırhın nerdeyse ayak bileklerine kadar vardığı ve at zırhlarının da atın çıplak kalan kısımlarını kapattığı görülmektedir. Söz edilen zırhlar bazı bölgelerdeki tasvirlerde de görülen zırhlara benzemektedir (Doğan, 2006: 112).

Uygurlar döneminde sanat anlayışı, onların yerleşik hayata geçmiş olması nedeniyle farklılık göstermiştir. Bu farklılık sanatsal olarak kalıcı eserler vermelerinde açıkça görülmektedir. Artık taşınmaz mimari ürünlerin yanında sanatsal olarak da taşınmaz mimari ürünleri karşımıza çıkmaya başlamıştır. At figürlü süslemeler, bu dönemin sanat anlayışında taşınmaz mimariler içerisinde kendisini göstermektedir (Doğan, 2006: 129).

2.5.5. At İle İlgili Türk Atasözleri ve Deyimleri

At, Türklerin yaşamında büyük bir öneme sahiptir. Gerek günlük yaşamı kolaylaştırması gerekse de savaşlardaki işlevi ile Türk'ün en sadık dostu konumundadır. Atın sosyal hayatta aldığı rol, halk kültürüne ait tarihi kaynaklarının önemli bir kahramanı

olmasını sağlamıştır. Çoğu Türk masalı, destanı, efsaneleri ve atasözlerinin konusu attır (Gökçimen, 2005: 199).

Türkler ata verdikleri önemi, atasözlerinde ifade ettikleri görülmektedir. Hem Türk yaşamının hem de Türk mitolojisinin üslendiği vazifeden gelen kutsallık onun atasözlerinde çok yer tutmasına sebebiyet vermiştir. Türk atasözleriyle alakalı olarak hazırlanan eserler incelendiğinde atla ilgili birçok atasözü söylendiğine şahit olunacaktır. Türk atasözlerinde at, genel olarak vefa, sadakat, dostluk konularıyla karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca atın sahibiyle ve diğer hayvanlarla olan ilişkisi atasözlerine; kader, kısmet savaş ve ticaret yönlü konularla yansımıştır. Bu konular aracılığıyla toplumlara ve milletlere yönlendirici mesajlar verilmiştir (Özdemir, 2014: 31-33).

Türkçede at ve cinslerini isimlendirmede; at ve tay kelimelerine ilaveten *Yabı* (at), *Bedev* (Arap atı), *Batyal* (Kısrak), *Bırag* (Burak), *Gunan* (2-3 yaşındaki tay), *Tulpar* (Su atı) gibi isimler kullanılmaktadır (Özdemir, 2014: 40).

Atla ilgili Türk atasözlerinin genel özelliklerini şu şekilde sayabiliriz: Atla alakalı atasözleri, tek cümleden ya da iki cümleden bazen de iki cümlemin üzerinde cümleden oluşmaktadır. Atasözlerinin bazılarının yüklemeleri bulunmaz. Bulunsa dahi düşmüş olduğundan yoktur. “*At maksat, at murat.*”, *dostu, ata dostu*” gibi atasözleri bunun en açık göstergesidir. Uzun atasözlerinin birçoğu kendi içerisinde ses ve kelime tekrarı yapmaktadır. Hece ile bir ahenk üzerinedir. Atasözlerinde emir kipi, geniş zaman ifadeleri, olumlu ve olumsuz çekimler sıklıkla kullanılmaktadır. Birtakım atasözlerinin değişik varyantları da bulunmaktadır (Gökçimen, 2005: 200).

At ile ilgili atasözleri tarihi süreç içerisinde güncelliğini koruyarak günümüze kadar gelmiştir. Atasözlerini kapsayan hangi kaynağa bakılsa, at üzerine söylenmiş atasözlerine muhakkak rastlarız. Bu alanda en eski kaynak olarak kabul edilen Divanu Lügat-it-Türk içerisinde “*It ısırmas, at tepmes tîme*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/178). “*At, Türk’ün kanadıdır*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/48-49) gibi atla ilgili atasözleri bulunmaktadır.

XV. yüzyıl kaynakları içerisinde kendisine yer bulan Kâbusname, Kitab-ı Atalar ve Dede Korkut eserleri, atla ilgili atasözleri yönünden o dönemin düşüncelerini, zihin yapısını, at sevgisini ve ata duyulan alakayı yansıtmaktadır (Oy, 1972: 44-45). “*At ayağı gülük, ozan dili çevik olur; At işlemese er öğünmez; at işler, er öğünür, yayan erin umudu olamaz; at ayağı gülük, ozan dili çevik olur; giyim kılıçatasından, at çokramasından*” (Gökay, 2000: 440) gibi atasözleri saydığımız eserlerde bulunmaktadır.

At, Türk destanlarında, hikâyelerinde, atasözlerinde, diğer hayvanlara göre daha fazla dikkat çekmektedir. Türk milletinin karakteristik nitelikleri içerisinde, kahramanlık, yiğitlik, yurt sevgisi kavramları büyük bir öneme sahiptir. Tarihimize baktığımız zaman bu kavramlar at ile iç içe geçmiş ve bu kavramları atsız düşünmek imkânsızdır (Mor, 2008: 528).

Atla ilgili atasözlerinde at ve insan birlikteliği Türklerin sosyo-kültürel yaşamının temellerinin oluşmasında başrolü oynamıştır. Tarihi süreç içerisinde büyük devletler, imparatorluklar kuran Türklerin, dışa açık ve canlı sosyo-kültürel yaşamlarında at, çok önemli bir yer tutmuştur. Bu sebeplerle atasözlerinde kendisine genişçe yer bulmuştur. Atla ilgili Türk atasözlerine, “*Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli*”, “*At bulunur, meydan bulunmaz, meydan bulunur, at bulunmaz*” gibi ifadeler örnek verilebilir (Çobanoğlu, 2004: 37).

Köroğlu Destanı’nda ata büyük önem verilmiştir. Bu önem o kadar büyüktür ki Köroğlu’nun ünlü Kır atı destanda, destanın başkahramanları Ayvaz ve Köroğlu kadar büyük görevler yapan bir destan kahramanı konumundadır. Köroğlu’nun Anadolu hikâyesinde bu attan şöyle bahsedilmektedir:

İnişe gidince ceylan inişli
Yokuşa gidince keklik sekişli
Karakuş oyunlu Bozkurt bakışlı
Kız yeleli alma gözlü kır atım (Banarlı, 1997: 34).

Türk atasözlerini dört gruba ayırabiliriz: Bunlar; tek yargı ve çift yargı içeren atasözleri, sebep sonuç içeren atasözleri ve karşılaştırma içeren atasözleridir. Tek yargı içeren atasözleri genel olarak emir kipi ve geniş zaman kullanılarak atın tek bir niteliğini öne çıkarmaktadır. Bu atasözleri kısa cümlelerden oluşmaktadır. Anlaşılır bir dilde ve sadedirler. Bu atasözlerindeki başlıca konular: Atın değeri, at ve sahibi, atın fonksiyonları ve diğer binek hayvanlarına olan üstünlüğüdür (Dağlı, 2019: 95). Bu atasözlerinin birçoğu fiili olan kurallı cümle yapısına sahiptir. Atasözlerinin birçoğunda at ve eşek karşılaştırması yapılmaktadır. Bu atasözlerine örnek olarak; *At gılıgına, eyesi yetik* (At kılığını sahibi bilir), *At dostı, ata dostı* (At dostu ata dostudur), *At yerine eşek danma* (At yerine eşek bağlama), *At yok yerinde, eşek-de at* (At olamayan yerde eşek de attır), *At iymeyen acı ottan ne peyda* (Atın yemediği acı ottan ne fayda olur), *Arkalı (at) daga kışner* (Arkalı at dağa kışner), *At adamın ganatı* (At adamın kanadı), *Arkalı atın arkasından mün*

at suv içer (Arkalı atın arkasından bin at su içer) (Gökçimen, 2005: 201) gibi atasözleri verilebilir.

Çift yargı içeren atasözleri, genellikle iki emir, iki tavsiye ve iki durum bildiren atasözlerinden oluşmaktadır. Bu atasözlerinin bazılarında bir işin olumlu ve olumsuz durumları belirtilmek suretiyle hangisinin doğru olduğu gösterilmektedir. Bu atasözlerinde işlenen konular genellikle atın davranışları, insanlarla ve diğer hayvanlarla ilgili özellikleri; kader, kismet vs. konulardır. “*At bulunur, meydan bulunmaz; at katı, eyeri de götürdü; arpaya koysan at yemez, kemiğe koysan it yemez; yürük at yemini kendi artırır.*” (Dağlı, 2019: 98) gibi atasözleri çift yargı içeren atasözlerine örnek olarak gösterilebilir.

Sebe-sonuç ilişkisine dayanan atasözleri ise bir durumu ya da bir olayı sebe-sonuç kapsamında bildirirler ve olası neticeleri dikkate değer çarpıcı örneklerle sunarlar. Atla ilgili bir sebe-sonuç değerlendirmesi yapılırken bazen karşılaştırmadan da faydalanılabilir. Bu atasözlerinde öne çıkan bazı konular şu şekildedir: Atın satılması veya ölümü, kader, kismet; atın kahramanlığı, yiğitliği, dostluğu, sahibi ve diğer hayvanlarla olan davranışları ve bunların sebe-sonuçlarıdır. Sebe-sonuç ilişkili atasözlerine “*At katır doğmuş, nesli bozulmuş; attan düşmeyen atlı olmaz; arpa verilmeyen at, kamçı gücüyle yürümez*” gibi atasözleri örnek olarak verilebilir (Dağlı, 2019: 98).

Karşılaştırma içeren atasözlerine göz attığımızda ise iki veya daha fazla durum ele alınmaktadır. Karşılaştırma yapılırken olumlu veya olumsuz nitelikler ortaya konulmaktadır. Bunlarda çoğunlukla at-kadın, at-diğer hayvanlar, at-namus, at-alışveriş, at-kismet, at-yardım, at-dostluk, ve at-iyilik ya da kötülük temaları ön plana çıkmaktadır. Karşılaştırma içeren atasözlerinin bazılarında fiil ikinci cümlede kullanılmamaktadır. Örneğin, “*At yelesi ile güzel, kadın saçı ile.*” Atasözünde karşılaştırma yapılan ses ve kelime tekrarları dikkat çekmektedir. Tekrarlar aracılığıyla oluşturulan ahenk ile atasözlerine şiire benzer bir nitelik kazandırılmıştır (Gökçimen, 2005: 2008).

şimdi ise çalışmamızda atasözlerimizin konularında sıklıkla yer alan; at-dostluk, at-yiğitlik, at-kadın ve at-toplum ilişkisi konularına değinmek istiyoruz. Çünkü atasözleri saydığımız özellikleri bünyesinde barındırmakta ve Türk toplumunun adeta zihin haritasını, yaşayışını, siyasetini, diplomasisini, ekonomisini, kültürünü ve inançlarını ortaya koymaktadır.

At-Yiğitlik konusunda Türk atasözlerine “*At yiğidin kanadı, ař insanın kuvveti. At başına güneş geçse, ağziyla su içer. Yiğit başına güneş geçse, çizmesiyle su geçer. Halk başına güneş geçse, kışın günü ev söker. Atın iyisi kır olur, erkeğin iyisi söylediği kelimeye*

sahip olur”, vb. ifadeler örnek gösterilebilir (Mor, 2008: 530-532). Yiğitlik yani cesaretli ve sağlam karakterli olmak atasözlerinde at ile anılarak atın, Türk’ün yaşamında her zaman yanında olduğunu göstermektedir.

Atın kadınla olan ilişkisinin Türk atasözlerindeki yansımalarına baktığımızda ise “*Ata hürmet göstermeyen yiğidin, yayan kalma verir cezasını. Kocasına hürmet etmeyen kadının, dul kalma verir cezasını; atı sayan yayan kalmaz, kocasını sayan eşikte yatmaz. At yelesi ile güzel, kadın saçı ile; at babadan, çocuk anneden; yiğidin karısı, atın dorusu; at alırsan yorga ile yörüş al, hanım alırsan akıl ile hoş al*” (Özdemir, 2014: 47-51) gibi atasözleri karşımıza çıkmaktadır. Bu atasözlerinde kadının sosyal hayattaki konumuna özellikle de anne oluşuna yani aile hayatına vurgu yapıldığı görülmektedir.

Atasözlerini at ve dostluk açısından değerlendirdiğimizde; “*At alırken, dostunla danış, koyun alırken, komşunla danış; at dostu ata dostudur; yiğit yiğidin gardaşı, at yiğidin öz gardaşı;* (Çınar, 1998: 126) *iyi atın dişini açma, iyi insanın yaşını sorma, atın öldü, baban öldü; at erin kanadıdır, dost erin kanadıdır*” (Dal, 2019: 102) gibi sözler ile karşılaşmaktayız. Ayrıca bu atasözleri, Türklerin at ile iç içe geçmiş bir yaşam sürdürdüklerini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Son olarak atın toplum ile olan ilişkisine, atasözlerine olan yansımalarına değinecek olursak; “*Atı temizlik kolay, yurdu temizlemek güç, at olacak kulun, uzuvlarından belli, adam olacak çocuk, kirpiğinden belli; atlar kişneyip buluşur, insanlar konuşup tanışır; at, kadın ve saat emanet olmaz*” gibi sözler karşımıza çıkmaktadır (Mor, 2008: 534-536). Bu sözlerden anlaşılan atın sosyal yaşamda Türk insanı ve milleti ile iç içe geçmesidir.

Bunlardan başka Türk atasözlerinde atın diğer hayvanlarla olan ilişkilerine ve atların yaşlarına, renklerine, cinslerine, koşum takımlarına, beslenmelerine vs. konulara değinilmiştir. Bu durum bizlere atların Türk dilinde sağlam bir yer edindiğini göstermektedir.

Atla ilgili söylenen deyimler incelendiğinde ise “*At izi it izine karışmak, atı alan Üsküdar’ı geçmek, ata et ite ot vermek, eyeri boşa kalmak*” (TDK, 2009) gibi ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Bu ifadelerle Türk toplumunun yaşamında gerçekleşen olaylar kısa, öz ve net bir şekilde açıklanmıştır.

III. BÖLÜM

3. ORTA ASYA TÜRK TARİHİ COĞRAFYASINA ÖZGÜ AT IRKLARI

Orta Asya, medeniyetlerin doğduğu, geliştiği ve ömürlerini tamamladıkları büyük bir coğrafya durumundadır. Şüphesiz ki Orta Asya'ya damgasına vuran millet Türk milleti, devlet ise Türk devletleridir. Orta Asya'nın zorlu iklim koşulları düşünüldüğünde Türkler bu coğrafyada ayakta kalmayı başarmışlar ve birlikte hareket ederek güçlü bir sosyal yapı kurmuşlardır.

Kurulan güçlü bir sosyal yapı, siyasi, ekonomik ve askeri alana da sirayet ederek Türkleri uzun bir süre tarih sahnesinde var olmasını sağlamıştır. Türkler Orta Asya'da kaldıkları süre boyunca çok çetin mücadeleler vermişlerdir. Mücadelelerinde ve genel olarak yaşamlarında en yakın dostu, sırdaşı; binek ve yük aracı şüphesiz ki yetiştirdikleri atlardır. Türkler yetiştirdikleri atlar sayesinde, savaşlara katılmış, hayvan sürülerini rahatlıkla otlatabilmiş, yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Yetiştirilen Türk atları, cana yakın, sağlam, dirayetli, çevik, dinamik, zarif ve güzel gibi ilgi çekici niteliklere sahiptir.

3.1. Türk At Irklarının Ortak Özellikleri

Türkler yaşadıkları coğrafyanın iklim şartlarını da dikkate alarak at ırkları yetiştirdikleri görülmektedir. Bu durum atlarla sınırlı değildir. Türk yaşam tarzı ve karakteri üzerinde yaşanan coğrafyanın izlerini taşımaktadır. Bozkırın hırçın, hırslı, yırtıcı ve agresif yapısı bu yaşam tarzını zorunlu olarak ortaya çıkarmıştır.

Bozkır coğrafyasının iklim şartlarının genel olarak yazları sıcak ve kurak, kışları sert ve soğuk bir şekilde seyrettiğini söylemiştik. Bu coğrafyaya yağışlar az düşer. Mevsim genel olarak kurak bir hal alır. Sulama ve sudan yararlanma imkânları kısıtlıdır. Bu denli zorlu iklim koşullarının bulunduğu bir coğrafyada göçebe yaşam kendisini ortaya çıkarmıştır. Türkler yaşamlarını zorunlu da olsa göçebelik yaparak sürdürmüşlerdir. Yazın yaylalarda kışın ise kışlaklarda seyreden göçebe yaşam, bir hayli zorlu ve disiplinli idi. Yaşama tutunmak ve hayvanlara gür otlak alanları bulmak birinci koşuldur.

Türk atları daha çok yaşanılan coğrafyanın iklim şartlarına uygun olarak yetiştirilmekteydi. Yaşanılan coğrafyanın iklimine göre yetiştirilen atlar, bir takım özellikleri de bünyesinde taşımaktaydı.

Kuşkusuz Türklerde at, askeri gücün kaynağını oluşturduğu için çok sayıda at yetiştirilmekteydi (Esin, 2017: 1320). En iyi cins atlar Orta Asya diye tanımlanan Yenisey'den Tanrı Dağları'na kadar uzanan ve otlak bakımından çok zengin olan geniş ovalarda özellikle de Fergana olarak bilinen bölgede yetiştirilmiştir (Ögel, 2014: 80).

Hun Türklerinin efsanevi göl aygırlarından türetilmiş cins at yetiştirdiklerini bilen (Vural, 2016: 138) ve M.Ö. 104-101 yılları arasında Fergana'ya iki sefer düzenleyen Çinliler, Türk atlarının güzelliklerine ve güçlerine hayran olmuşlardır. Bu atları “*kan terleyen atlar*” olarak adlandırmışlardır (Esin, 2017: 1320). Çinliler, bu atları elde etmek için Hunlarla savaşmak yerine iyi ilişkiler kurma kararı almışlardır. Hatta Fergana Bölgesi'nde yetiştirilen atlarının adını kendilerince “gök (cennet) atları” olarak değiştirmişlerdir (Taşağıl, 2016: 101). Askeri sistemleri tümüyle atlı süvari birliklerinden oluşan ve yerleşik hayat süren topluklara sürekli akınlar yapan Hunlar karşısında zor durumda kalan Çinliler, tedbirler geliştirerek, Türk ordusunu taklit etme yoluna gitmişlerdir. Hunların askeri kıyafetleri giyilmiş ve farklı yollarla Türk kavimlerinden temin edilen cins atlar aracılığıyla okçu süvari birlikleri oluşturulmuştur (Altheim, 1969: 18). Bu Hun benzeri olan reform, sonuçlarını kısa sürede vererek, Çinliler askeri alanda Hun ordusuna karşı üstünlük kurmuşlardır (Taşağıl, 2016: 52).

Göktürk Yazıtlarında atların özellikleriyle ilgili *az-azman*, *başgu*, *ögsüz*, *özlük*, *kedimlig* ve *tögünlüg* (Karçıga, 2016: 380) kelimeleri bulunmaktadır. *Az-azman*, yazıtlarda; “*Kül Tigin azman atına binip atılarak hücum etti.*” (Ergin, 2003: 20) “*Kül Tigin az yağızına binip hücum etti,*” (Ergin, 2013: 21) ifadelerinde geçmektedir. Bu ifadelerde geçen *az* ve *azman* adları özel ad mı yoksa nitelik belirten adlar mı olduğu konusu tartışmaya sebep vermiştir. Hem nitelik bildiren adlar hem de özel ad olarak kullananların olduğunu söyleyebiliriz. *Başgu*, yazıtlarda; “*Kül Tigin başgu boz at binip tegdi.*” (Karçıga, 2016: 381) şeklinde geçmektedir. Bu cümlede *başgu* ifadesiyle atın beyaz renkte oluşuna vurgu yapılmaktadır. *Ögsüz*, Göktürk Yazıtlarında; “*Kül Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedı.*” (Karçıga, 2016: 21) cümlesiyle yerini almaktadır. *Ögsüz*, burada özel ad olarak mı ya da nitelik bildiren ad olarak mı geçtiği konusu tartışmalıdır. Genel olarak *ögsüzün* nitelik bildirdiği görüşü kabul görmüştür. Bu bağlamda *ögsüz* ifadesinden kimsesiz, annesi olmayan manası çıkarılarak bu yönde kullanıldığı ifade edilmiştir. *Özlük*,

yazıtlarda; “*Edgü özlük atın kara kişin kök teyengin sansız kelürüp kop kotı,*” (Karçığa, 2016: 21) olarak geçmektedir. Burada *özlük*, kişinin kendisine ait olan şahsi atı manasında olarak kullanılmıştır. *Kedimlig*, Göktürk Yazıtlarında; “*Üçünç Yigen Silig beging kedimlig torug at binip tepdi.*” (Tekin, 1998: 46) cümlesinde geçmektedir. Buradaki *kedimlig*, ifadesiyle atların giyimli, kuşamlı, zırhlı oldukları bildirilmektedir. Özellikle zırh, kedimlig kelimesini tam anlamıyla karşılamaktadır. Bu kapsamda Göktürklerde atlara savaşlarda ölmemesi için zırh giydirildiği bilinmektedir. Bu zırhın adı da kedimligrdir (Ölmez, 2008: 337). Kedimlig, atı savaşlarda yaralanmalardan ve kılıç darbelerinden korumaktaydı. *Tögünlüg* ise yazıtlarda; “*Tengri yarlıkazu bu Türk budun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim, tögünlüg atıg yüğürtmedim,*” (Tekin, 1998: 92) şeklinde geçmektedir. Burada geçen *tögünlüg* ile damganın vurgulandığı düşünülmektedir. Türklerde kendi boy ve soylarını ifade etmede kullanılan damgalar bulunmaktadır. Bu damgalar Türklerin besledikleri hayvanlara da vurulmaktadır (Gülensoy, 1995: 95). Yazıtta geçen *tögünlüg*, damga vurulan atı ifade ettiği kuvvetle muhtemeldir. Bir nevi damga vurulmuş atta diyebiliriz.

Bunlardan başka Göktürk Yazıtlarında sıklıkla rastlanılan Kurikan diye bir kavim adı bulunmaktadır (Ergin,1970: 20). Göktürkler döneminde Baykal Gölü’nün batısında yaşamakta olan ve kaya taşları üzerine resim yapmayı çok seven bu kavim, çok güzel atlar da beslemekteydi. Kurikan atları, Orta Asya Türk atlarına göre yapısı itibariyle çok büyük ve uzun boylu atlardı. Göktürk ileri gelenlerinin kimi zaman bu bölgeden cins atlar getirdikleri ve getirilen atları ihtiyaçları için kullandıkları görülmektedir (Ögel, 1971: 53). Yine Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Mete’ye bağlı “*Kurikan*” adındaki Türk topluluğunun da çok güzel atlara sahip olduğu belirtilmektedir (Esin, 2017: 1320).

X. yüzyılda Uygur başkenti Beşbalık’ı ve Turfan’ı ziyaret eden Çin elçisi Vang Yen-tö’den, Uygur Türklerinin hayvan yetiştirmede ne denli yetenekli olduklarını şu açıklamalardan öğreniyoruz: “*Beş-Balık yakınları, at yetiştirmeye çok uygun bir bölgedir. Bu bölgede çok sayıda at sürüleri vardı. Uygur hükümdarının karısı, oğulları ve diğer prenslerin hemen hemen hepsi ayrı ayrı at sürüsüne sahiptirler. Her sürü ayrı otlaklarda otlatılırdı. Hükümdarın, prensin, hatunun atları ise ayrı renkte olurdu. Herkesin malı kendi atının rengine göre taksim edilirdi. Bu şekilde atlar birbirine karışmazdı.*” (Ögel,1971: 121).

Uygur atlarından övgüyle bahseden Çin elçisinin verdiği bilgiler ışığında 1052 ve 1089’da Hıta Devleti’ne haraç olarak verilen meşhur kısraklarla Kansu Uygurlarının 1006’da hediye olarak verdikleri Arap atlarının da adı geçmekteydi (Ögel, 2014: 396).

Uygur boyları, yetiştirdikleri bu atların her birine, özel bir işaret aracılığıyla damga vurmakta ve sürülerin karışması halinde her aile kendi hayvanını bu damga aracılığıyla tanımaktaydı (Ögel,1971: 120). 1246 yılında Papa'nın elçisi sıfatıyla Moğolistan'a giden Plano Carpini, atların çokluğundan dolayı şu ifadeleri kullanmıştır: “*Hayvanları deve, koyun, sığır at ve keçidir; bu yönden son derece zengin insanlardır. Onlardaki atların, kısrakların çokluğu dünyanın hiçbir yerinde yoktur.*” (Carpini, 2015: 42). Carpini'den daha sora Moğolistan'a yolculuk yapan Robruck da Carpini'ye benzer bir açıklama dile getirmiştir.

Bir başka deyişle Türk atları, kısa veya orta boylu, dayanıklı, sahibi tarafından çok sevilen ve bakılan; Türk yaşam tarzı içerisinde bir insan gibi yer alan bozkır atıdır. Türk atları için ortak kabul edilen diğer bir unsur ise naldır. Türk atlarına vurulan nalın ortası delik olmamakla beraber sağlam yapıdadır. Bu nal, hayvanların ayaklarını çok iyi korumaktadır.

Türk atları için söylenecek mühim bir konu da genetik özellikleridir. Başka bir deyişle Türk atlarının genetik yönden dünya atçılığına katkı sağlayacak mühim genetik özellikleri vardır. Bundan dolayı Türk atları dünya atçılığı için çok önemlidir. Türk atlarının yağ metabolizması çok hızlı çalışmaktadır. Örneğin Türk atları 1 hafta iyi beslenme ile 30-40 kg dolaylarında yağ depolamaktadırlar. Bu yağ atın karnında depolanmakta ve depolandıktan sonra at bu depolanma sayesinde üç gün hiçbir şey yemeden, içmeden durabilmekte ve güçten düşmeden uzun mesafelere gidebilmektedir (Çınar, 1996: 57).

Türk atlarında kan üretimi çok yüksektir. Avrupa atlarına göre Türk atları 2-3 kat daha fazla kan üretebilmektedirler. Ayrıca Türk atları hastalıklara karşı dayanıklılığı çok yüksek sağlam atlardır. Türk atlarının kanında hastalıklara karşı antikorlar bulunmaktadır. Bundan dolayı Türk atları hastalıklara karşı dayanıklı bir vücuda sahiptir. Beyinden kaslara gönderilen elektrik yükünün çok fazla olması atlara, birim kas gücünün ve çabukluğunun çok iyi olmasını sağlamaktadır. Türk atlarının beyinin büyük olması diğer hayvanlara göre içgüdüsel olarak daha iyi hareket etmesini sağlamaktadır (Güleç, 2005: 26-27).

Türk atları, insana çok yakındır ve onun yoldaşdır. Cesurdur. Sahibiyle her türlü zorluğa göğüs gelmektedir. Enerji doludur (Kılıç, 2016: 170). Duyu organları ise fevkalade gelişmiştir. Her türlü kokuyu, titreşimi, sesi, silueti önceden hissederek sahibini haberdar etmektedir. Tırnakları çok sağlamdır. Nalsız kilometrelerce yol gidebilme özelliğine sahiptir. Kemikleri kalın değildir. Ancak çelik gibi sağlam bir vücuda ve esnek, dayanıklı

bir yapıya sahiptir. Kemikleri her türlü yükü karşılayabilme potansiyeline sahiptir. Eklemeleri güçlüdür. Baş kısmı ise küçüktür (Güleç, 2005: 27-29).

Türk atları 140-150 cm arasında boy yüksekliği olan (Arık, 2008: 38) küçük atlar niteliğindedir. Bunun sebebi Türklerin hafif süvari atlarını tercih etmeleridir. Türkler atlarına bir dost veya arkadaş gibi davranırlar (Çınar, 1996: 56-60). Bu atlar, çok doğurgandırlar ve üreme potansiyelleri son derece yüksektir. En kötü şartlarda bile taylar gelişimlerini sürdürebilmektedirler. Ayrıca 7 yaşına kadar büyüyelebilmektedirler.

Türk atları, binicisi için çok rahat ve yumuşak yapıdadır. Vücut şekilleri çok güzeldir. Karınlı bir yapıya sahiptir. Yağ deposunu karında yapmaktadır. Bu atların yağ deposunun karında yapılmasının sebebi karınlarının büyük olmasıdır. Karınlarının da büyük olmasının sebeplerinden birisi sol bağırsağının çok gelişmiş ve büyük olmasındandır (Güleç, 2005: 28). Dolayısıyla Türk atları en kötü şartlarda kurumuş kaba otları, dikenleri veya kabuklarını yiyecek olarak değerlendirebilme yeteneğine sahiptirler. Böylelikle güçten düşmeden beslenme yapabilmektedirler. Bu yönü ile Türk atı tam bir bozkır atı özelliği sergilemektedir.

Türk atlarının vitamin ve mineral depolama yetenekleri çok yüksektir. Bunları kemik, ilik ve boy yağlarında depolamaktadırlar. Bu nitelikleri sayesinde Türk atları, yerel iklim şartlarına uyum sağlayabilmektedirler. (Agacanov, 2003: 136). Bu atların göğüs çok derin olmamakla beraber geniştir (Arık, 2008: 38). Türk atları üstün dolaşım sistemi ve metabolizma sistemleri ile de diğer atlardan üstün durumdadır. Ayrıca, göğsü derin olmadığı için ön bacakları vücuda göre kısa değildir. Bu da atların uzun adımlarla yürümelerini sağlamaktadır. Nitekim Türk atları uzun yürüyüşleri çok kolay yapmaktadır. 1432-1433 yılları arasında Türk ülkesini baştanbaşa gezen Fransız soylularından Bertrandon De la Broquiere göre; "*Türkler geniş adımlı ve uzun süre dörtnal koşabilen atları*" tercih etmektedirler. Türk atlarının yürüyüşleri seridir ve adımları uzundur (Güleç, 2005: 29).

Türk at ırklarının ortak özellikleri tarihin ana kaynaklarından sayılan Divanu Lügati't-Türk'te de yerini almıştır. Atlarla ilgili birçok kelime ve eylem adları eserde kullanılmıştır. Atların vasıflarından ise şu şekilde bahsedilmiştir: *Ozuk at*, koşu ve koşuya benzer şeylerde ileri giden ve başka atları geçen attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/66). *Olduk at*, nalsız ata denir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/101). *Ikılaç*, yakışıklı, yüğrük ata denir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/139). *Bulak at*, boyu kısa, sırtı geniş attır (Kaşgarlı Mahmud 1985: I/379). *Seşük at*, çözülmüş attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/390). *Kewel at*,

yürüyüşlü, küheylan attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/395). *Salga at*, gem almaz, başı sert attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/425). *Munduz at*, yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen ata denir (Mahmud, 1985: I/458). *Kulunluğ kısırak*, tayı olan kısırak olarak adlandırılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/500). *Kölergen at*, her zaman karnı şişen ve yere yayılan ata denilmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/523). *Yandık at*, soysuz attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/44). *Yügrük at*, koşucu, geçici attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/45). *Yabıtak at*, üzerinde eğeri çulu bulunmayan attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/48). *Yularlıg at*, yularlı attır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/49). *Yügürgen at*, koşucu at anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/54). *Tosun*, haşarı atlar için kullanılmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 1985: IV/642). *Ulaga*, savaş atına denir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: IV/689). Divanu Lügati't-Türk'te genel olarak atların güçlü, dayanıklı ve dirayetli oluşlarına vurgu yapılmıştır.

3.2. Sibirya ve Ötüken Atları

Avrasya coğrafyasının büyük bir bölümünü kapsayan Sibirya Bölgesi coğrafi konumu ve tarihi açısından Türkler için büyük bir önem arz etmektedir. Özellikle Türk kültürü ve tarihi araştırmalarında sıklıkla Sibirya adı geçmektedir. Bu bölge içerisinde yer alan Ötüken, bünyesinde birçok Türk kavimlerine ve devletlerine ev sahipliği yapmıştır. Türkler, Sibirya coğrafyasına özgü Türk atlarını yetiştirerek onlara yaşamlarında yer vermişlerdir. Yetiştirilen bu atlar Orta Asya'nın vazgeçilmez binek, yük ve muharebe aracı olmuşlardır.

3.2.1. Bozkır Atı (Prezewalski)

Prezewalski atı, son vahşi at türü konumundadır. Prezewalski atı, kendinden önce ehlileştirilmiş olan atların neslinden gelmektedir. 1985-1990 yıl aralığında yapılan araştırmalar neticesinde Prezewalski yani bozkır atının doğada soyunun tamamının tükenme noktasına geldiği görülmüştür. Hollanda'da kurulmuş olan Prezewalski derneğinin Askania Nova ve Ukrayna'daki yetiştirmesinden sorumlu yetkililerinin gayretleriyle 1992 yılında iki birleştirilmiş at yetiştirme grubu Prezewalski atlarını açık steplere sunma hedefiyle Moğolistan'a götürmüşlerdir (Koçkar, 2012: 153).

Prezewalski atı, ismini de aldığı, Rus bilim adamı Albay Prezewalski tarafından 1881 yılında keşfedilmiştir (Kalkan, 1997: 1133). Prezewalski Derneğinin ulaştığı bir bilgiye göre de iki Avrupalı bu atı, Rus bilim adamından çok daha önce fark etmiştir. Ayrıca Rus İmparatoru Büyük Petro tarafından Çin büyükelçiliğine gönderilen İskoçya vatandaşı bir doktor tarafından “*St. Petersburg’dan Pekin’e 1719-1723*” adlı eserinde Prezewalski’den bahsetmektedir (Koçkar, 2012: 153).

Biraz önce isminden bahsettiğimiz eser yazılmadan önce Bavyera vatandaşı Hans Schiltberger, Türkler tarafından esir alınmak suretiyle Timurlu hükümdarı Timurlenk’e satılmıştır. Timur’da onu Schiltberger’i *Egedi* isimli bir Moğol prensine sunmuştur. Schiltberger, Tiyeşan adlı dağlarda haftalarını, aylarını, yıllarını geçirmiş ve hatıralarını yazdığı “*Kâfir Bölgelere Yolculuk*” isimli eseri incelendiğinde vahşi atları anlattığı görülmektedir. (Koçkar, 2012: 153). Ayrıca bu vahşi atların rahmetli tarihçi B. Ögel’e göre Orta Asya’da yaygın olarak kullanılan yerli atlardan birisi olduğunu söylemek mümkündür (Kafesoğlu, 2011: 206).

Rotterdam’da bulunan Prezewalski yani Bozkır Atlarını Koruma ve Yaşatma Derneği sadece birkaç Prezewalski atının ehlileştirilebileceğini bildiriyor. Aynı zamanda bu dernek yaptığı kan testleri neticesinde Prezewalski’nin benzeri olan atların ortak noktalarına ek olarak sadece Prezewalski’e has birçok iz de bulmuştur.

Prezewalski atı; küçük, gösterişli ve genç bir yapıya, dik bir yeleye ve düşük ölçüde bir kuyruğa sahip olmasına karşın ehlî olan atlara çok benzemektedirler. Yaygın olarak bilinen renkleri, boz ve kızıl dorudur. Atların sırtlarında, omuzlarında ve bacaklarında olan çizgiler, karınlarında ve burunlarında olan (Ek. 6) çizgilere göre daha açık renktedir (Kalkan, 1997: 1133).

Prezewalski atlarının soyunun tükenmesi endişesinden dolayı yetiştiricilerinin, atın nüfusunu arttırma amaçlarına katkıda bulunmak ve bu at soyunun birbirleriyle çiftleştirilmesini azaltmak maksadıyla 1979 yılında uluslararası bir soyağacı kitabı oluşturmaya karar verilmiştir. Bu at türü, esir olarak bulunan vahşi hayvan türleri için bilgisayar tabanlı bilgi sistemi olan Uluslararası Türler Envanter Sistemi’nde de yerini almıştır. Kuzey Amerika Devleti ve Rusya arasında bu tür için damızlık değiş tokuşları yapılmıştır (Koçkar, 2012: 154-155).

Prezewalski atının boyu 127 veya 132 cm civarında bulunmaktadır. Fiziki yapı olarak kafası büyük, yüz bölümü uzun, boyun ise kalındır. Boy alçak, beden geniş ve derindir. Bacaklar ise sağlam yapıdadır. Ağız kenarı ve karın aşağısı açık renkte kıllarla

çevrelenmiştir. Sirtında koyu surette bulunan ester bir çizgi bulunmaktadır. Omuz çizgileri az belirgindir. Bacak kısımları, yeleşi ve kuyruk kısmı koyu renktedir. Prezewalski'in başı da çavdar rengine bürünmüştür. Yeleleri kısa ve diktir. Kuyruk üst kısmı ise kıllarla çevrilidir (Batu, 1952: 133). Görünüşü, eşek veya yaban eşeğini anımsatmaktadır (Doruker, 1995: 242).

Bozkırın; hırçın, agresif ve sert yapısında varlığını korumaya çalışan Prezewalski, bozkır insanının vazgeçemediği at ırkları arasındadır. Siyasi birlik kurmada, sosyo-ekonomik yaşamda, kültürel hayatın canlanmasında, savaşların kazanılmasında ve günlük işlerin kolaylaşmasında Türk'ün yanında her zaman Prezewalski atı bulunmaktaydı.

3.2.2. Altay Atı

Altay atları, Altay Bölgesi'nin zorlu iklim koşullarından ve anavatanları Taiga Dağı'nın kendine has şartlarından etkilenecek şekilde gelişmişlerdir. Genellikle Altay atının baş yapısı ortalama uzunlukta olup, büyüktür. Boyun kısmı geniş şekilde bulunmaktadır. Sırt uzun ve basık bir haldedir. Atın bacakları kısa ve düzgündür. Ortalama ölçüleri; kürek kemiği arası yükseklik, 140 cm, göğüs kolanı kısmı 170 cm, incik kemiği etrafı 19 cm'dir. Renkleri; siyah ve grinin yanında kestane, doru, bazen de benekli (Ek. 7) olmaktadır (Koçkar, 2012: 155).

Altay atı, yıl boyunca meralarda otlatılmaya alışkın bir hayvandır. Altay ve safkan melezleri çok iyi performanslar sergilemektedirler. Yönetimleri kolaydır. Sağlıklarının da yerinde olmasının yanında daha iri ve güçlü olurlar. Hastalıklara karşı çok dirençlidirler (Keskin, 2021: 11). Et verimi fazla olan bir at cinsi üretmek amacıyla Altay atı, Rus ve Sovyet ağır yük çekme atıyla melezleme faaliyetleri yapılmaktadır. Bu melezlemeler, Sovyetler Birliği hükümetince yapılmıyordu. Rus devrimden sonra da yapılmaya devam etmiştir. İlerleyen yıllarda da melez atlar “safkan” olarak üretilmesine başlanmıştır (Selvaggio, 2018).

Bu tür atlar, Altay Dağları'nda yüzyıllar boyunca beslenilmiştir. Sert iklim şartlarına çok iyi uyum sağlamışlardır. Bu bölgede atlar, kabile insanları ve göçebeler için büyük bir öneme sahipti. Bölge insanları sağlam kalbi, ciğerleri, kuvvetli kasları ve sert ayaklarıyla güçlü tendonları bulunan atlara ihtiyaç duymaktaydılar. Onlar için ayağı sağlam yere basan bir at çok önemliydi. Bunun sebebini kayaların oluşturduğu dik dağ patikalarında yol almaları ve hızlı bir şekilde akan nehirleri ve dereleri geçmeleri

oluşturmaktaydı. Altay atının gelişimi onu dirayetli, sağlam bir hayvan olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır (Koçkar, 2012: 156). Ayrıca Altay atı ve bölgedeki atlar, kendisine destanlarda da yer bulmuştur. Altay destanlarında atlar; ilahi menşeli olarak su ve dağ ruhundan yaratılmış olarak nitelendirilmişlerdir.

3.2.3. Yakut Atı

Yakut atları, Orta ve Kuzey Sibirya, Rusya'da bulunan Yakutya'da gelişmiş bir attır (Yılmaz, 20212: 33). Yakut atları, benzerlerine göre daha iri yapıdadır ve büyüktür. Yakut atlarını; kuzeyde bulunan Yakut atı, geliştirilmiş türlerle melezlenmemiş olarak bulunan daha küçük ve güneyli tip olarak bilinen Yakut atı, yerli Yakut atını geliştirmek için kullanılan at türlerini benzeyen daha büyük güneyli tip olan Yakut atı ve ağır yük çekme işlemini geliştirmek için kullanılan; Orjonikidze, Megino-Kanglass ve Amga bölgeleriyle orta Yakutya bölgelerinde yaygın olarak bulunan Yakut atı olmak üzere dörde ayırabiliriz (Koçkar, 2012: 157).

Yakut atları içerisinde kuzeyde bulunan Yakut atları, en ihtişamlı ve değerli atlardır. Diğer at tiplerine göre daha büyük boy yapıları bulunmaktadır. Genel olarak baş geniş, boyun kısmı düz ve orta uzunluktadır. Kürek kemikleri arası alçak ve düşük, sırtı geniş ve uzundur. Ayaklarına bağlanan zincirler eğiktir. Göğüs kısmı geniş ve derin bir haldedir. Bacaklar kısa ve sağlam toynaklı bir şekilde bulunmaktadır (Ek. 8). Yelesi ve kuyruğu kalın şekildedir (Yılmaz, 2012: 33). Uzundur. Boy kılları kalın surette ve kışları uzunluğu 8 cm'ye kadar çıkmaktadır. Sibirya steplerinde -30°C, -40°C arasında yaşayabilmektedirler (Koçkar, 2012: 158; Güleç, 2005: 180).

Daha büyük olan güneyli tipi Yakut atları; Megezh ve Olekminsk at türlerinin soyundan gelenleri içermektedir. Yük çekmede kullanılan Yakut atı kanı içermektedirler. Boy ölçüleri ise şu şekildedir: Kısıraklarda, 136 cm, 150 cm, 176 cm ve 18,4 cm aygırlarda; 141 cm, 149 cm, 182 cm ve 18,4 cm'dir. Bu ölçülere bakıldığında Yakut atlarının ağırlığı oldukça fazladır. 450 kg ortalamalarıyla, kg'ları 430-470 kg arasında değişiklik göstermektedir (Koçkar, 2012: 159).

Yakut atı, çok iyi bir et ve protein kaynağı konumundadır. 6 aylık bir Yakut atının ağırlığı yaklaşık olarak 105 kg'dır. Bu et ağırlığı; 2,5 yaşında 165 kg'a, yetişkin olduğunda ise 228 kg'a kadar ulaşmaktadır (Işık, 2021). Yakut atlarının süt üretimi de et üretiminde olduğu gibi kayda değer verim alınabilmektedir. Yakut Tarım Enstitüsünün deneysel

çiftliğinde bulunan kısraklar, 6 aylık süt verme dönemlerinde 1200-1700 kg arasında satılabilen süt üretmektedirler (Koçkar, 2012: 159).

Yakut atları genel itibariyle hızlı, dirayetli ve cana yakın atlardır. Baş biraz ağırdır. Gözler küçük olarak bulunmaktadır. Boyun kalın yapıdadır ve kısadır. Bel uzun, kuyruk ve yeleleri gür şekildedir. Ayrıca kalın kemikli, topukları tüylü durumdadır. Bu sebeple ayakları soğuğa karşı dayanıklıdır Tırnakları sert ve ziyadesiyle geniştir (Yılmaz, 2012: 33). Kışın, karlar üzerinde rahatça hareket edebilmektedirler. Yürüyüşü ve dörtlinal gidişi seridir. Her türlü yemi yiyebilirler. Bu atlar soğuğa ve olumsuz iklim koşullarına dayanıklı atlarıdır (Güleç, 2005: 180).

Yaygın olarak yapılan ilkel yönetimli ve idarecilik melezlemeler istenilen neticeleri vermediğinden Yakut atlarında safkan yetiştirme daha uygun görülmektedir. Günümüzde Yakut yetiştirme kuruluşları; Rusya, Karl Marx Kolektif Çiftlikleri ve Yakut Otonom Cumhuriyeti'ndeki Leninski Devlet Üretim Çiftliğidir (Koçkar, 2012: 159).

3.3. Kazak Atları

Orta Asya'nın büyük bir kısmını kapsayan Kazak coğrafyası, uzun yıllar boyunca Türk kavimlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafyada göçebe olarak yaşayan Türkler, yaşamlarında Kazak atlarına büyük bir önem vererek onları yetiştirmişlerdir. Biz çalışmamızda bu atlardan Jabe (Dzhabe) ve Adaev atlarına değineceğiz.

3.3.1. Jabe (Dzhabe) ve Adaev Atları

Jabe (Dzhabe) ve Adaev atları, M.Ö. V. yüzyıla kadar Kazakistan bozkırlarında sayıları çok fazlaydı. O zamanlardan sonra Kazak atları, Karabayır, Arap ve Akhal-Teke, Moğol, gibi birçok türden etkilenmiştir. XX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Kazak atları, Safkan olarak geliştirilmekteydi (Koçkar, 2012: 159).

Kazakistan atları, yıl boyunca meralarda bulunurlar ve genellikle Kazakistan'ın batı bölgesinde bakılırlardı. Bu geniş bölgede Kazak atları, türlü ekolojik tip ve türlere ayrılmışlardır. Jabe atları, Aktubinsk bölgesinin kuzey kısmında ortaya çıkmıştır (Işık, 2021). Bütün Kazakistan coğrafyasına yayılmaya buradan başlamıştır. En önemli nitelikleri; sağlam bir kafa yapısı, kalın şekilde bulunan boyun, geniş bir gövde ve derin bir göğse sahip olmalarıdır. Sırtı düz bir şekilde ve ayak zincirleri kaslı halde bulunmaktadır.

Bacakları düzgündür ve güçlüdür (Ek. 9). Derisi kalındır (Koçkar, 2012: 160). Renkleri koyu doru ya da kızıl, bazılarında da demir kırdır (Işık, 2021).

Aygırların ölçüleri şöyledir; kürek kemikleri arası yüksekliği 144 cm, incik kemiği kolanı 19 cm, göğüs kolanı 180 cm, kısraklar ise aygırlara oranla daha küçük ölçülerdedir. Kısrakların kürek kemikleri arası yüksekliği 142 cm, incik kemiği kolanı 178 cm ve 18,8 cm'nin altındadır (Koçkar, 2012: 160). Küçük ölçüleri göz önüne alındığında, Jabe tipi atların canlı ağırlığı 400-500 kg arasındadır (Dmitriez, N.G ve Ernst, L.K. 1998: 517).

Jabe atlarının et ve süt üretme potansiyelleri çok yüksektir. Çeşitli kısraklar el ile sağmada 20 kg'a kadar süt verebilmektedirler. Ayrıca bu atlar, çok çabuk kilo alırlar (Koçkar, 2012: 160).

Adaev tipi atların binek aracı olarak kullanılması daha yaygındır. Bu atlarının isminin kökeni Kazak kabilesi “*Adai*”ye dayanmaktadır. Bu kabilenin isminden yola çıkılarak Adaev atının ismi türetilmiştir. Diğer Kazak atlarına kıyasla daha uygun bir vücut orantıları vardır. Hafif bir baş, uzunca bir boyun, düzgün şekilde bulunan kürek kemikleri ve düz halde bulunan bir sırta (Ek. 10) sahiptirler (Koçkar, 2012: 160). Ancak modern olmayan bakım koşulları sebebiyle dar bir göğse sahip ve ince kemikli Adaev atlarına da rastlanılmıştır (Dmitriez, N.G ve Ernst, L.K. 1998: 517).

Kazak atları genel olarak kısa adımlıdırlar. Çokta dayanıklıdırlar. Günlük koşullarda aygır Zolotnik günde 264 km ve Adaev atları ise 297 km yol almışlardır. Jabe atları et verimlerinin çok iyi olmasıyla bilinmektedirler. Kesimde et verimleri % 57-60 civarındadır. Bu at cinsinin sayısı 300.000'nin üstündedir (Koçkar, 2012: 160).

3.4. Kırgız Atları

Orta Asya'da bulunan Kırgızistan, bugün küçük bir devlet konumunda olsa da tarihsel süreç içerisinde Kırgız Türkleri, Türk siyasi ve kültür tarihine derin izler bırakmışlardır. Yetiştirilen Kırgız atları, göçebe yaşamda Kırgızların işini kolaylaştırmasının yanında Orta Asya'nın coğrafi koşulları düşünüldüğünde sağlamlığı ve çevikliğiyle bu koşulların üstesinden rahatlıkla gelmiştir. Ayrıca Kırgız edebiyatında atlardan sıklıkla bahsedilmektedir.

3.4.1. Kırgız Atı

Kırgız atı, Kırgızistan ve Kazakistan topraklarının dağlık bölgelerinde yetiştirilmektedir. Bu atlar, eski Türk atları ve Moğol atlarından türetilmiştir. Kırgız atlarını Türk toplulukları yüzyıllardır yetiştirmektedir. Son zamanlarda tarım için çiftliklerde iri ve sağlam at haceti olması sebebi ile 1930 yıllarından sonra Kırgız atları, İngiliz ve Don atlarıyla melezlenme işlemi yapılmıştır. Bu melezleme sayesinde atların cüsseleri iri ve dayanıklı hale getirilmiştir. Böylelikle bu melez atlardan yeni bir at ırkı vücuda getirilmiştir (Ek. 11). Bu at ırkına “*Novo*” ya da “*Kırgız*” adı verilmiştir (Yılmaz, 2012: 31). Dernek kurularak bu atların 1954 yılından sonra soy kütükleri tutulmaya başlanmıştır. Bu atlar, kendilerinin iyi bir binek atı ve yük çekmede kabiliyetli olduklarını ispat etmişlerdir (Güleç, 2005: 171).

Kırgız atların kısrakları da günümüzde kımız üretiminde kullanılmaktadır. Kendileri bol süt verimine sahiptirler. Novo-Kırgızların şekil itibarıyla İngiliz atı gibi ince tip atlarla, ağır iş yapabilen kalın atlar arasında çeşitlilik arz etmektedir. Ancak hemen hemen hepsi güzel ve dik bir baş, düzgün bir bel yapısına, kısa ve hafif meyilli, kaslı sağrı (atlarda bel ve kuyruk arasında bulunan yuvarlak şekilde olan bölüm) at tipi özellikleri göstermektedirler. Bacaklarının boyu kısadır ve güçlüdür. Tırnakları sağlam ve sert yapıdadır (Yılmaz, 2012: 32).

3.4.2. Yorga Atı

Yorga atı, çok eskiden beri Türklerde kullanılmaktadır. Ekonomik olarak önemi de diğer atlara göre çok yüksek olan atlardır. Misafirlğe, yaylalara, köylere, kız istemeye Yorga atıyla gitmek asaletin, yüceliğin bir sembolü olarak görülmüştür (Türkmen, 1998: 58). Yorga atlarının diğer bir adı ise *Rahvandır*. Kırgızlar yetiştirdiği bu atı yaşamlarının her alanında kullanmışlardır.

Yorga atları, uzun süre yürüyüş stilini bozmadan düzgün bir şekilde yürürler. Diğer birçok at ırkı bunu başaramaz. Ancak bazı Türk at ırklarından olan Yomud, Deliboş, Karabayır, Yakut gibi atlar doğuştan yürüyüş stilini bozmadan yürüyemezler. Verilen eğitimin ardından istenilen yürüyüş stilini yerine getirmektedirler. (Ömürzakov-Musin, 1973: 39-49).

Türkler, tarihin her döneminde çok sayıda atlar yetiştirdikleri ve yetiştirdiği bu atları ihraç ettikleri; bu yolla siyasi, ekonomik, askeri alanda güç devşirdikleri bilinmektedir.

Yorga atı, M.Ö. 900 yıllarında Karasuk kültür çevresinde Kırgız Türkleri tarafından kullanıldığı bilinse de kendisine ilk kez M.S. 745'te yazıya dökülmüş olan Göktürk Yazıtlarında rastlanılmaktadır (Türkmen, 1998: 58). Bu yazıtlardan sonra Yorga atı, Türklerin sosyal yaşamlarının her safhasında yer aldığı görülmüştür.

Orta Asya coğrafyasından Anadolu'ya göç eden Türklerin bu atları yanında getirdikleri bilinmektedir. Kaynaklarda Konya'da "*Filubet Sahrası*"nda bulunan çok sayıda olan ve çok güzel, zarif Yorga atların Türkler tarafından yetiştirildiğinden bahsedilmektedir (Eflaki, 2011: 38). Yorga atı, Osmanlı Devlet Saray'ı yakınlarında ve devletin sınır boylarında ve Avrupa'da yetiştirildiğine dair bilgilere tarihi kayıtlarda görülmektedir (Çelebi, 1968: 244). 1856 yılına kadar dünyaya at ihraç etmiş olan Türkler, bu yıldan sonra Osmanlı aracılığıyla at ithal etmeye başlamışlardır (Batu, 1938: 25-28). Tarihi süreç içerisinde meydana gelen savaşlar ve kargaşalardan çıkılarak Anadolu'nun bazı yörelerinde Orta Asya menşeli Yorga atları korunabilmiş ve yetiştirilmesi yapılabilmektedir. Bu atlar, çok sert ve asabi yapıda olmalarına karşın, zeki, dinamik ve çeviktirler. Boy yüksekliği 132-140 cm civarındadır (Türkmen, 1998: 58). Bunların yanında en iyi, en güzel ve en zarif Yorga atları, Anadolu'da Kastamonu'nun Daday ilçesinde yetiştirilmektedir.

Orta Asya Türkleri Anadolu Türklerinde olduğu gibi son iki yüz yıldır aynı kaderi paylaşmışlardır. Bundan dolayı atçılık her iki bölgede de gerileme göstermiştir. Ancak Asya bölgesindeki Yorga atları Türkiye'ye göre daha iyi korunmuşlardır. Orta Asya'da Kırgızistan'ın başını çektiği Yorga atı yetiştiriciliğine Kazaklar ve Başkırtlar da katılmışlardır. Bu atların şu şekilde türlere ayrılmış ve yetiştirilmiştir: Su, Koşma, Dökme, Sapkın, Toypalama, Varma, Koyun ve Yol Yorga atlarıdır. Bunlar içerisinde de Su, Taypalama ve Dökme Yorga atları maddi ve manevi değeri yüksek olan ve çok fazla tercih edilen atlardır (Türkmen, 1998: 59).

3.5. Özbek Atları

Özbek Bölgesi, tarihi süreç içerisinde Orta Asya coğrafyası içerisinde Özbek Türklerine ev sahipliği yapmıştır. Bugün Özbekistan, geçmişe nazaran dar bir sınırlar içerisinde yer alsa da Özbek Türkleri, siyasi, askeri, sosyo-ekonomik yapılarıyla tarihe derin izler bırakmışlardır. Bizler, bu izlere yetiştirdikleri Özbek atlarında da rastlamaktayız. Özbek atları dayanıklılığı, çevikliği, yoldaşlığı ve dostluğu gibi özellikleriyle ön plana çıkmaktadır.

3.5.1. Lokai Atı

Lokai atı, Özbekistan'da bulunan Türkler tarafından yetiştirilen bir at türüdür. Bu atlar Özbekistan'ın batı bölgesindeki vadilerde bulunmaktadır. Karabayır ve Arap atlarının melezlenmesiyle vücuda getirilmiştir. Boyları yaklaşık olarak 150 cm'dir. Bacakları uzundur. Tırnakları dayanıklı ve sağlam olup, (Lokai, 2000) nalsız olarak iş yapabilmektedirler. Renkleri doru, kır ve aldır. Lokai atının baş kısmı çok güzeldir. Gözleri parlaktır (Ek. 12). Dağlık bölgelerde daha çok tercih edilmektedir. Her türlü işte kullanılabilirler. Ancak en çok binek aracı olarak kullanılmaktadırlar (Güleç, 173: 173).

Bu atlar, özellikle Türklerin oynamış olduğu dana kapma oyununa en uygun at türüdür. Lokai atlarının boynu kaslı bulunmakta ve kuvvetli olmaktadır. Göğüs genişçe bir yapıda ve derindir. Ayaklar çok sağlam yapıda ve dayanıklı olmaktadır. Omuzlar kaslı olup düz yapıdadır (Dmitriez, N.G, Ernst, L.K. 1998: 517). Vücut eğimleri azdır. Cesur bir karaktere sahiptirler. Yere çok sağlam basarlar. Dengeleri sağlam olup, güven veren bir attır. Eğitimi kolaydır ve sahibine sadıktır. Sahibinin en yakın sırdaşı ve dostu konumundadır (Güleç, 2005: 173).

3.5.2. Karabayır Atı

Karabayır atı, Türkler tarafından Orta Asya coğrafyasında yetiştirilen çok eski bir at türüdür. Bu atların yüksekliği yaklaşık olarak 145-150 cm olmasına karşın, çok güçlü ve dayanıklıdır. Üzerlerinde 120 kg ağırlıkla dağ yollarından bir gün içerisinde 150 km yol alabilmektedirler. Bu atlar çok sakin, insanı dost bilen bir yapısı vardır. Çok iyi bir binek aracı olarak kullanılabilen atlardır (Resulov, 1995: 359). Cüsselerine göre hızları neredeyse mükemmel seyretmektedir. Dengeleri de hızları gibi mükemmeldir. Özellikle bu atlar, post ve dana kapma gibi oyunlarda kullanılmaktadırlar. Türkiye'de de post oyunu bir zamanlar

oynanmaktaydı. Değerli bilim insanı Nurettin Aral'ın *Türkiye'de Yetiştirilen Hayvan Türleri Yetiştiricilik Tarihi ve Teknolojisi* adlı eserinde post oyunu için şu ifadeler kullanılmaktadır: "*Post yarışları, en fazla Samsun ilinin Bafra ilçesi tarafında yaygın olup, günümüzde yine bu bölgede düğünlerde bu gibi oyunlara ve yarışmalara rastlanılmaktadır. Bu yarışlarda atın hızı ve binicisinin kuvvet ve hüneri ahenkli bir şekilde yapıldığından düğünlerde at yarışlarından sonra muhakkak post götüren yarış yapılmaktaydı. Son zamanlarda Bafra'nın Haris dolaylarında böyle bir yarışa tanık oldum. Köylülerin anlattıklarına göre post yarışı çok eski dönemlerden beri burada adettir*" (Güleç, 2005: 168).

Karabayır atı, genel olarak binek aracı olarak kullanılmaktadır. Bu atların muazzam bir dayanıklılığı ve sağlamlığı bulunmaktadır. Renkleri al ve karanın yanında dorudur. Karabayır atı, kısa boylu ve şişman bir attır. Başı normal büyüklüktedir. Ayrıca şekil olarak düz veya konveks olarak bulunabilmektedir. Boyun düz ve kalındır. Bel bölgesi kısadır. Yapıları kaslı ve yuvarlaktır. Bacakları düzgün bir yapıda olup, bacak kemikleri çok dinamiklidir (Ek. 13). Bu atların tırnakları ise çok sağlamdır. Karabayır atları genel olarak Özbekistan'ın dağlık bölgelerinde beslenilmektedir. (Yılmaz, 2012: 30).

3.6. Türkmen Atları

Türkmenistan Devleti bugün Orta Asya'nın güneybatı kısmında yer almaktadır. Bu bölge Türk tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Türkmenistan hem kara hem de deniz yolu ile Ortadoğu ve Anadolu coğrafyalarına açılan yol güzergâhları üzerinde bulunmaktadır. Bu şekilde seyreden bir coğrafyada birbirinden güzel Türkmen atları yetiştirilmiştir. Tarihsel süreçte Türkler tarafından yetiştirilen Türkmen atlarından en gözde olan Akhal-Teke atıdır. Hem zarıflığı, güzelliği hem de dayanıklılığı ve sağlamlığı ile Orta Asya'da en çok tercih edilen at türüdür. Akhal-Teke atı gibi Yomud atı da adından sıkça söz ettirmiştir. Türkmen atları genel olarak Türkler içerisinde en fazla tercih edilmesinin sebepleri arasında cana yakınlığı, dostluğu, dayanıklılığı, sağlamlığı ve yaşanan coğrafyaya rahat bir şekilde uyum sağlayabilmesi gösterilebilir.

3.6.1. Akhal-Teke Atı

XI.-XIII. yüzyıllara ait kaynaklarında Selçuklu toplumlarının savaş atlarının sert tırnaklı oluşu, uçan bir kartal misali çevik, dinamik ve hızlı hareketleriyle kendilerine hayranlık duyulduklarından bahsedilmektedir. Türkmenlerin de bu atlara “*çapar at*” ya da “*yuğruk at*” tabiriyle ifade ettikleri, Türkmen atlarının cüsse ve tür bakımından farklı olmaları nedeniyle de bu atların çok yüksek miktarlara satıldığı yine bu kaynaklarda bahsedilmektedir. Ayrıca XII. yüzyıl şairlerinin bu atların koşuşunu “*deniz dalgalanması*” ve “*rüzgâr hızı*” tasviriyle şiirlerinde anlattıkları görülmektedir (Agacanov, 2003: 137). Günümüzde Akhal-Teke adı verilen bu at türü Türkmen coğrafyasının en değerli atı olarak kaynaklarda yerini almıştır.

Türkmenler, Kopet Dağ’ı dolaylarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu çıkarılan kalıntıları delil alarak Akhal-Teke atlarının geçmişinin M.Ö. 5000 yılına kadar gidebileceğini ileri sürerler. Zarafeti, çevikliği ve güzelliğiyle neredeyse eşi benzeri olmayan Akhal-Teke atları “*Persiyanın Altın Atları*” ve “*Nusay’ın Uçan Kanatları*” gibi güzel ifadelerle vasıflandırılmaktadırlar (Lachyn, 2012: 14).

Akhal-Teke atlarının başları zarif, kulakları uzun ve hareketlidir. Gözleri bademe benzemektedir. Bu atlardan az da olsa gözlerinin mavi renkte olanlarına rastlanılmıştır. Kuyruğu ve yelesi seyrek, göğüs kısmı düz, bacakları ve bedeni ince olup, boyu uzundur (Ek. 14). Akhal-Teke atları, sahiplerine çok sadıktır. Sahibinden başka yabacılardan uzak dururlar. Bu atlar, zor koşullar altında az biraz su içerek ve yemek yiyerek uzun mesafeler alabilmektedirler. Aynı zamanda çok da hızlıdırlar (Yılmaz, 2012: 23). Akhal-Teke atlarının en kıymetlileri parlak altın renginde olanlarıdır (Delice, 2015: 544).

Düğünlerin, şenliklerin merkezinde olan Akhal-Teke atları, Türkmen kavminde özel bir konuma sahiptir. Arkeolojik çalışmalarda rastlanan gümüş veya altın takılarla süslenerek gömülmüş halde olan atlar, insanların atlara olan saygısını göstermektedir (Delice, 2015: 544). Günümüzde de atlar; koşum takımları, gümüş, altın ve kıymetli taşlarla süslenmektedir.

Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Akhal-Teke atlarının neslinin korunması ve üretiminin artırılması için devlet politikaları yürütmüştür. Ayrıca Türkmenistan Devleti, At Bakanlığının olduğu tek ülke olma niteliğine de sahiptir. Aynı zamanda yılın Nisan ayının son Pazar günü “*At Bayramı*” olarak kutlanmaktadır. Bu bayram sadece Türkmenistan Devleti’nde kutlanan bir bayramdır. Bu bayramlarda at

yarışları düzenlenmektedir (Delice, 2015: 544). Bu yarışlarda Akhal-Teke atı, sıklıkla kullanılmaktadır.

Akhal-Teke atlarının boy yüksekliği 157,6 cm'dir. 1993 yılında birtakım ülkelerde bulunan Akhal-Teke atları üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bunların 88'i Türkmenistan, 21'i Kazakistan ve 51'i de Rusya'dadır (Koçkar, 2012: 163).

5000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu düşünölen Akhal-Teke atı, günümüzde koruma altına alınmıştır. Dünya üzerinde sadece Türkmenistan Devleti'nde olan At Bakanlığınca Akhal-Teke atları, nesilleri korunarak üretilmektedir. Ayrıca Türkmenistan Devleti'nde atçılığın gelişmesi amacıyla devlet politikaları uygulanmaktadır.

3.6.2. Yomud Atı

Yomud Atı; Akhal-Teke atında olduğu gibi Türkmen atından türetilerek vücuda getirilmiştir. Bu atlar yüzyıllardır Türkmenistan Devleti topraklarında yetiştirilmektedir. Yomud atlarına Arap atının kanı karıştırılmıştır. Bu sebeple bu atlar, Akhal-Teke atına kıyasla daha toplu ve küçüktür. Akhal-Teke atı gibi de hızlı değildir. Ancak uzun mesafeye çok dayanıklıdırlar. Sıcağa dayanabilen tam bir bozkır ve çöl atıdır (Türkmen, 2014: 29). Eskiden Türkler arasında süvari atı olarak da kullanılmaktaydı. Günümüzde ise uzun mesafe atı olarak kullanılmaktadır (Güleç, 2005: 182).

Yomud atları, yaklaşık olarak 50 km civarında yarıştırılıyordu. Ancak, bugün 4 km civarında yarış testleri yapılmaktadır. Yomud atları, çok hızlı yürümektedirler. Dörtneal gidişi binicileri için esnek ve çok rahattır (Yılmaz 2012: 34).

Yomud atının başi ince ve düz halde bulunmaktadır. Alın geniş ve gözleri büyüktür. Burun ve burun delikleri geniş, kulakları küçüktür. Sağrı hafif meyilli halde bulunmaktadır. Bel kısmı geniş, boyun uzun ve düz şekildedir. Ayaklar dinamik ve sağlam kemiklidir (Ek. 15). Deri ve tüyler zarif ve parlaktır (Güleç, 2005: 182). Akhal-Teke ve Yomud atları Türkmen kültürünü, sosyo-ekonomik yapısını ve siyasi yaşamını açıkça ortaya koymaktadır. Türkmenler, tarihsel süreçte bu atlar sayesinde yaşamlarını sürdürebilmişler ve siyasi birliklerini kurmuşlardır.

3.7. Kafkas Atları

Kafkasya Bölgesi genellikle dağlık bir coğrafya örneği sergilemektedir. Kafkasya'yı ikiye ayıran büyük Kafkas Dağları bu bölgede dikkat çeken bir unsurdur. Bölge insanı genellikle Çerkez milletlerden oluşmaktadır. Türkler bu topraklarda hüküm sürerken, bu bölgeye has at ırkları yetiştirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Bu at ırklarından bazıları Çerkez toplumların ismi ile anılmaktadır. Bir hayli dağlık olan bu coğrafyada at yetiştirmek zor ve meşakkatli olsa da Karaçay, Kabardin, Terek, Kabartay, Karabağ, Hazar ve Deliboz atları ortaya çıkmıştır.

3.7.1. Karaçay Atı

Kuzey Kafkasya'da atçılık faaliyetleri büyük önem taşımaktadır. Kuzey Kafkasya atçılığın merkezi konumunda olduğunu söylemek mümkündür. Savaşta ve barışta değerlendirilmek üzere çeşitli at ırkları yetiştirilmiştir (Koçkar, 2012: 170). Bu atlardan olan Karaçay atları, yaklaşık olarak XIV-XVI. yüzyılda Elbrus Dağı'nın Kuzey Batı kısmında yetiştirilmesine başlanmıştır (Nikolayevna, 2015).

Bu atların nasıl geliştiği konusunda detaylı bilgiler bulunmamakla beraber, kanlarında İskit, Moğol, Sarmat ve Arap atlarının kanları olduğu görülmektedir. Karaçay dağ atları, yüzyıllardır iş ya da askeri gayelerle kullanılmışlardır. Karaçay atları ile ilgili ilk malumatlar XVII. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

XIX. yüzyılın başlarında Karaçay atları, Karaçay Bölgesi'nin haricinde de ünü yayılmaya başlamıştır. 1828 yılında Macar bilim insanı ve seyyah Jan Charl de Bess, Kafkasya ile ilgili araştırmaları neticesinde ulaştığı bilgilerde şöyle yazmaktadır: *“Karaçaylılar çok güzel, naif atlar beslemektedirler. Bu atların birkaçı 2 bin Frank civarı olmalıdır. Boyları hafif atlı süvarilerin kullanabilmesine uygun olarak çok elverişlidir. Yürüyüşleri hafif ve güzeldir. Çok dirayetlidirler ve yorulmadan dağlarda gezebilir”* (Koçkar, 2012: 171).

General Babiç, 1878 yılında Kafkas dağlarının buzullarında olan bölgesine yapmış olduğu seferin akabinde Kubanskiye Oblastı'na Vedomosti gazetesine verdiği röportajda şu ifadeleri kullanmaktadır: *“O şartlara sadece Karaçay atları dayanabilirdi...”*. Bu dönemlerde V. Şevtsov şöyle ifade ediyordu: *“Karaçaylıların atları, bugün en iyi atlar arasındadır. Çok cesur ve Kafkas dağlarında onlar hiçbir engel tanımamaktadırlar. O dik olan engellerde çok rahat bir şekilde yol alabilirler...”* (Parfenov, 2012: 171) Kuzey

Kafkasya’da at besicileri arasında Caraşdıyev’in atlarının en güzel ve en iyi atlar olduğu söylenirdi. Bu atlar en kıymetli hediyelerden sayılmaktaydılar (Koçkar, 2012: 171).

XX. yüzyılın başlarında Karaçay atları, bütün Kuzey Kafkasya’ya yayılmaya başlamıştır. Çokça ün ve nam sahibi olan Veteriner Doktor A. Atamanskiy, 1913 yılında yayınlanan Yugo-Vostochniy Hozyayn dergisinde şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Karaçay atlarının yüksek nitelikleri ona çok muazzam bir pazar oluşturmuştur. Terskiy, Kubanskiy ve Zakaşkaza Atlı Süvari Alayları bu atları kullanmaktadırlar. Bu durumda Karaçaylıların katkısı büyüktür. Çünkü Karaçaylılar, bu süvari alayları için yılda on bin adet at yetiştirmektedirler...”* (Parfenov, 2012: 171).

Savaş yılları geçtikten sonra 1920’li yıllarda bitme noktasına gelen atçılığın Kuzey Kafkasya’da yeniden canlanması için planlı, sistemli bir şekilde Karaçay atlarının beslenilmesine büyük önem verilmiştir. 1927 yılında Devlet Binicilik ve Atçılık Harası (Çiftliği) kurulmuştur. 1929 yılına gelindiğinde ise Karaçay Bölgesi’nde Devlet Damızlık Yetiştirme Çiftliği kurulmuştur. 1930 yılında da bu çiftliğin adı Karaçayevsk At Yetiştirme Çiftliği Harası olarak değiştirilmiştir (Nikolayevna, 2015).

1937 yılında Karaçay atlarını daha verimli kılmak amacıyla birçok devlet, Karaçay Atı Damızlık Yuvası adı altında kuruluşlar kurmuşlardır. Bu uygulamalar Karaçay atlarının yaygınlaşmasında önemli bir görev gördüğü gibi Karaçay atının safkan olarak kalmasını da sağlamıştır. İ. Kovtun ve P. Dragilev şöyle demektedir: *“Bugün Karaçay atlarına baktığımızda diğer ırkların çok az karıştığı görülmektedir. Karaçay atları, Don Atları ve Kabardin Atlarıyla denktir. Hatta bazı nitelikleri ile onlardan daha üstün oldukları görülür...”*. Sovyetler Birliği’nde yazılan atların nitelikleriyle ilgili ilk eserde Karaçay atı, nitelikleri çok iyi olan 19 at arasında gösterilmektedir (Parfenov, 2012: 172).

1943 yılında Karaçay halkı Stalin tarafından Orta Asya coğrafyasına sürgüne gönderildiğinde Karaçay atının yetiştirilmesi de askıya alınmıştı. Karaçay aygırları bu yıldan sonra Kabardin atlarının niteliklerini geliştirmek maksadıyla kullanıldığı görülmektedir. Karaçayevsk At Yetiştirme Çiftliği’nden alınan 90 tane aygır, Kabardin atlarının geliştirilmesinde kullanılırken; Karaçay atların, niteliklerini değiştirmek maksadıyla da 3 adet Kabardin aygırı kullanıldığı görülmektedir.

Kimi çevreler bu uygulamaları at üretiminde ayrımcılık getirildiği iddiasıyla tepki göstermiştir. Tepkilerden sonra bu uygulamalardan vazgeçilmiştir. Daha sonra da Karaçay at ırkının tekrar canlandırılması ve üretilmesi girişimleri başlatılmıştır. Bu atlar bugün

Karaçayevsk At Yetiştirme Çiftliği'nde ve çeşitli özel çiftliklerde beslenilmekte ve yetiştirilmesi yapılmaktadır.

1930'lu yıllarda kısırakların boy yüksekliği 140,3 cm, ayak tarağı 17,9 cm, göğüs genişliği 170,4 cm idi. 1952 yılında boy yüksekliği 151,7 cm, ayak tarağı 18,5 cm, göğüs genişliği 177,2 cm'ye ulaşmıştır. Çeşitli özel çiftliklerde ise boy yüksekliği 150,3 cm, ayak tarağı 18,9 cm, göğüs genişliği 181,9 cm olarak (Ek. 16) kayıtlara geçmiştir (Koçkar, 2012: 173).

İrkin geliştirilmesi için başlatılan çalışmalar sonuç vererek yetiştirilen “*Dausuz*” isimli aygırla başlayan Karaçay atının nesli bugün belirgin bir şekilde çok güçlü ve doğurgan durumdadır. Tüm bu araştırmalar ve çalışmalar neticesinde elde edilen bulgular başarılı olmuştur (Parfenov, 2012: 173).

“*Orusov*” ailesine mensup bu kıymetli atın neslinden üretilenler genellikle binicilik şöenlerinde ve Sovyetler Birliği'nin önemli fuarlarından biri konumunda olan Büyük Ulusal Ekonomi ve Tarım Fuarı'nda çeşitli ödüller almıştır. Bu fuarda ödül almış olan “*Duboçek*” isimli aygır, günümüze kadar ulaşan Karaçay at neslini oluşturmaktadır. Bir diğer ün sahibi aygır da “*Argamak*” isimindeki aygırdır. Bu attan üretilen atlar da atlı sporlarda kayda değer başarılar elde etmişlerdir. Argamak'ın neslinden gelen atların boy yükseklikleri 160-162 cm'ye kadar ulaştığı görülmektedir. Bu atlar, Show Jumping yarışmalarında 150 cm atlayarak dereceye girmiştir (Koçkar, 2012: 173).

Son zamanlarda yetiştirilen Anglo-Karaçay atlardan “*Luvr*” isimindeki at yeni bir nesli oluşturmaktadır. Bu atın kanından yetiştirilenler oldukça fizikli, doğurgan, süratli ve dinamik atlar olmuştur. Bu atlarla birlikte Karaçay atı, son şeklini almıştır. Bugün Karaçay atının nitelikleri; orta boylu, zayıf ve nazik başlıdır (Temizkan, Çatalkılıç, 2019: 194). Kambur bir burun yapısı vardır. Kulakları küçüktür. Boynu orta uzunlukta ve adalelidir. Yelesi uzun ve düz şekildedir. Sırtı son derece sağlam ve beli düz haldedir. Ayrıca adaleli, genişçe ve orta uzunlukta eğik sağırlı, yuvarlak göğüslü bacakları orta uzunluktadır. Dayanıklı toynakları bulunmaktadır (Parfenov, 2012: 172). Bu niteliği ile nalsız halde bile olsa dağlarda rahatca yürüyebilmektedir (Koçkar, 2012: 174).

Karaçay atının genel olarak renkleri koyu doru, yağız ve kestane dorudur. Argamak ve Zurab at neslinden gelenlerin rengi genellikle doru olur. Abrek ve Zaur neslinden gelenlerde ise altın doru rengine olurlar. Ayrıca Karaçay atlarının kuyrukları ve yeleleri çok gösterişli dalgalı ve uzundur (Nikolayevna, 2015).

Karaçay atlarını en büyük nitelikleri çok dinamik, çalışkan ve dayanıklı olmalarıdır. Çeşitli yarışlarda bu atlar ne kadar dayanıklı bir yapıya sahip olduklarını göstermektedirler. Karaçay atlarını diğer at ırklarından ayıran önemli niteliklerden birisi de uyumlu bir şekilde olan yürüyüşleridir. Saatte yaklaşık 12 km yürüyebilen bu atlar, atın üzerindeki binicisine de bu yürüyüş esnasında son derece rahat olmasını sağlıyorlardı. Kuzey Kafkasya’da “*Riding*” turlarına katılan turistler, bu atların üzerinde son derece rahat ettiklerini söylemektedirler. Rusya’nın diğer bölgelerinde de Karaçay atının bu muazzam niteliklerinden bahsedilmektedir. Bu sebeple birçok at çiftliğinde ve atçılık kulüplerinde Karaçay atı özenle yetiştirilmekte ve çeşitli amaçlar için kullanılmaktadır (Koçkar, 2012: 175).

3.7.2. Kabardin Atı

Kabardin atları; düzgün adım atabilen, beslenmesi ve bakımı kolay olan atlardır. Engebeli, dik arazilerden ve yamaçlardan inişlerde dayanıklıdırlar. Sağlam ve sabırlı bir yapıya sahip olarak bilinmektedir. Kafkas at ırklarının en başta gelen üyesidir. Geniş bir coğrafyada Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye’de kullanılmaktadırlar. En zarif ve en güzel Kabardin atları, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti, Rusya’da ve Kabardey-Balkar Cumhuriyeti’nin dağlık ve engebeli kısımlarında yetiştirilmektedir. Türkiye’de ise Uzunyayla Bölgesi’nde bölge ismiyle bilinen Uzunyayla atlarıyla beraber bir kısım at yetiştiricisi tarafından yetiştirilmektedir (Koçkar, 2012: 176).

Kabardin at ırkı Kafkasya’nın yüksek dağlarında, hızlı olarak akan nehirlerinde, en zor tabiat şartlarında ortaya çıkmıştır. Karakter olarak rahat bir şekilde kontrol edilebilen ve itaatkâr bir attır. Bu ırk, XVI. yüzyıldan itibaren Rusya Devleti’nde zorlu şartlara göre en çok tercih edilen at ırklarından biri olmuştur.

Kabardin atlarının hikâyesi yaklaşık 2000 yılının öncesine kadar dayanmaktadır. Ortaya çıkmasında Moğol, Arap, Kafkas, Karabağ, İran ve Türkmen at türlerinin etkisi oldukça fazladır. Bunun yanında iklim, Kafkas Bölgesi’ndeki çayırlar, Kafkaslardaki buzullarının bahar suları ve dağların havası da bu ırkın gelişmesinde etkilidir. Güçlü toynakları, dayanıklılıkları, sade duruşları ve askeri amaçlar için uygun nitelikli karakter yapılarından dolayı takdire şayan görülmüşlerdir (Koçkar, 2012: 177).

Kabardin atı, yetiştiği çevre, Kafkas dağlarının karakteristik olarak sert ve çetin geçen iklimi; engebeli, dağlık ve zor arazi şartları, yüksek rakımlı yaylaları sebebiyle gelişim göstermiştir. Bu şartlarda yetişmiş olmasına karşın hayret verici bir şekilde düzgün adımlıdır. Kabardin atları, çok az tökezlemektedir. Soğuk havadan etkilenmez. Dolu, kar ve yağmura karşı dayanıklı atlardır. Kayalıklardaki kaymalar olduğunda paniklemeyen bir yapıya sahiptir. Eğer bir çoban Kabardin atının üzerindeyse sürüsüne rahat bir şekilde ulaşabilmekte ve hâkim olabilmektedir. Kabardin atları, karanlık ve sisli havalarda yolunu çok kolay bulabilmektedirler (Parfenov, 2012: 177).

Yükseklik arttıkça Kabardin at türünün diğer atlara olan üstünlüğü daha belirgin bir şekilde görünmektedir. Helikopterlerin bile bazı şartlarda ulaşamadığı alanlara çıkmaktadırlar. Geçmiş zamanda Kabardin atının üstünde bir binici Kafkas Dağları'nın en yüksek noktası konumunda olan Elbrus Dağı'na çıkmıştır. Kabardin atının hikâyesini anlatmak kolay değildir. Bu atların, kurtlarla nasıl tek başına mücadele ettiğini, buzlu toprak üzerinde bir taydan bir kırsığa nasıl dönüşebildiğini, yemek tüketimi yapmadan saatlerce insanı nasıl sırtında taşıdığını, savaşlarda kahramanca binicisine nasıl eşlik ettiğini ve Kafkas coğrafyasının insanının neden ondan vazgeçemediğini anlatmak uzun zaman alabilir. Kabardin at ırkı, bütün bunlar bir yana üzerindeki koşum takımlarıyla engebeli ve dağlık arazide rahat bir şekilde hareket edebilen bir yük hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Koçkar, 2012: 177-178).

Kabardin atı da Karaçay atında olduğu gibi dağ şartlarına muazzam bir şekilde uygunluk göstermektedir. Bu at ırklarının kanı yüksek ölçüde oksitlenme kapasitesine sahip bulunmaktadır. Ciğerleri, tendonları, kalpleri ve adaleleri güçlüdür. Yedikleri besinlerde bulunan yağları çok hızlı bir biçimde depolayarak daha sonra kullanılmak üzere saklayabilmektedirler.

Kabardin atlarının sırtları düz bir şekildedir. Boyu da kısadır. Düzenli olarak çalışan bir adale yapısına sahiptirler. Bel kısmı güçlü olmasına karşın üzerinde küçük ve ince bir çukur bulunmaktadır. Avrupa standartlarına göre yüksek bir hareketliliğe sahip olmasına karşın omuzları geniş ve düzgündür. Boyun kısmı orta uzunlukta ve güçlüdür. Boynunun üst taraflara doğru incelendiği görülmektedir (Parfenov, 2012: 178).

Kabardin atları büyük ve kalın bir kafa yapısına sahiptir. Ayrıca kökenleri ilk Asya türlerine ve Tarpan at ırklarına dayanan Kabardin atlarının kafa yapıları, klasik bozkır atları niteliği göstermektedir. Kulakları arasındaki mesafe dardır. Kabardin atlarının

bilindik niteliği sık tüy yapısına sahip kuyruk ve yelelerinin bulunmasıdır. Ancak yelesi düz değildir. Kulakları çok keskin duyuya sahiptir ve esnektir (Koçkar, 2012: 178).

Bilekleri ve ayakları güçlü ve kuvvetlidir. Ön ayakları belirgin niteliklere sahiptir. Kemik ölçüleri normal at kemiklerine göre 17-20 cm daha uzun bulunmaktadır. Arka adaleleri orak şeklindedir. Bacakları dağ şartlarına en uygun haldedir. Toynakları çok serttir. Bundan dolayı sorun yaşamamaktadırlar. Kabardin atlarının büyük bir kısmına engebeli ve dik arazilerde nal takılmamaktadır. Kabardin at ırkının üstün nitelikli olanların renkleri genelde doru ya da koyu doru (Ek. 17) ve yağızdır (Koçkar, 2012: 179).

Ortalama bir Kabardin aygırının boy yüksekliği 155 cm, göğüs çevresi 183,5 cm ve diz altı kemik uzunluğu 20 cm'dir. Kısrağların boy yüksekliği 153 cm, göğüs çevresi 178 cm ve diz altı kemik uzunluğu 18,7 cm'dir (Parfenov, 2012: 179).

Kabardin at ırkları sürü halinde yetiştirilmektedirler. Kabardinler, çalınmalar veya kayboldular bu gibi durumlardan bir şekilde kurtulduklarında sürüden ayrılış zamanları ne kadar olursa olsun sürülerini rahatlıkla bulabilmekteydiler. Kabardin kısrağları çok doğurgan bir yapıları bulunmaktadır. Sütleri ve süt verimi boldur. Bazılarının yirmisinde dahi doğurganlıkları devam edebilmektedir. Onlar muazzam derecede annelik içgüdülerine sahiptirler. Bu içgüdülerini sayesinde koruyucu nitelikleri bulunmaktadır (Koçkar, 2012: 180).

Mayıs ayının başları itibarıyla at sürüleri Kafkas Bölgesi'nin yamaçlarına doğru çıkmaya başlarlar. Karların geri çekildiği son noktaya kadar hatta bazen ötesine dahi geçmektedirler. Yaz aylarını kendi hallerinde ve sakinçe geçirirler. Yaz aylarında sadece tuza ihtiyaç duyarlar. Ağustos ayının başında aygırlar sürülerinden ayrılmaktadır. Sadece kısrağlar bir arada tutulmaktadır. Eylül ayında, karın yağmasıyla sürüler kendi yerlerine doğru göç ederler. Kış mevsimini ahır içerisinde ve yeri geldiğinde ahır dışında otlanarak geçirirler. Sütten kesilmeleri ise genellikle Kasım ayında olmaktadır. Yaşlarına göre sürüden ayrı otlatılırlar. Çünkü bu şekilde eğitilmektedirler (Koçkar, 2012: 181).

Kabardin at ırkının bir türü olan Angola-Kabardin atı dikkat çekmektedir. Bu at ırkı, Kabardin ve İngiliz atlarının çiftleştirilmesiyle elde edilmiştir. Anglo-Kabardinler, normal Kabardinlere göre daha dayanıklı ve büyüktürler. Fiziksel nitelikleri olarak İngiliz atlarına daha yakın yapıları vardır. Daha kısa sırtı ve boynu; daha kaslı, kalçaları bulunmaktadır. Yarışlarda da oldukça hızlıdır (Parfenov, 2012: 181).

3.7.3. Terek Atı

Terek atı Kabardin ve Karaçay atlarıyla birlikte Kafkasya dağ atı sınıfındadır. Bu at cinsinin dağlardaki nesli 1920’li yıllara gelindiğinde tükenmek üzereydi. 1920-1950 yıllarını kapsayan dönemde Kafkasya’nın Terek havzası ve Stavropol bölgelerinde bulunan çiftliklerde Rus Orlov aygırları, Rus Budyonny atları, Anglo-Arab ve Thoroughbred yani İngiliz kanları karıştırılarak yapılan faaliyetler neticesinde Terek atları elde edilmiştir. Bu şekilde uygulanan bir yöntem ile ortaya çıkan Terek atı, iri gözlü ve çok dayanıklı yapıda idi. 1948 yılına gelindiğinde ise Terek at ırkı resmi olarak tescil edilmiştir (Koçkar, 2012: 181-182).

Üç tür Terek atı bulunmaktadır. Bunlar; Osnavnoy (Ana), Vostochny (Doğu) ve Gustoy (Kalın) türlerdir. Bu türlerdeki atların genellikle atletik bir yapıları bulunmaktadır. Çok hareketlidirler. Orta sayılan bir büyüklükte ve vücudu ile orantılı bir kafası vardır. Kısa uzunlukta bir sırt yapısı ve yuvarlak sağrısı bulunmaktadır. Bacakları kas yüklü ve düzgündür. Tendon bağları ve kasları kurudur. Güçlü kemiklerinin yanında enerji yüklüdürler. Kolay öğrenirler. Unutma içgüdüğü azdır ve sevecen bir yapıya sahiptirler (Koçkar, 2012: 183).

Terek atları; binicilik sporu, dayanıklılık yarışmaları, gösteriler ve sirkler için kullanıma çok uygundur. Turistik olarak da Terek atları tercih edilmektedir. II. Dünya Savaşı esnasında Sovyetler Birliği’nin ordusunda kayda değer işler yapan Terek atları, yaklaşık 800 km’lik yolu yük çekmek ya da taşımak suretiyle 21 günde tamamlamışlardır. Ayrıca Terek atları, 1600 m olan mesafeyi 1dk 48sn. 2400 m olan mesafeyi 2dk. 46sn.de, 3200 m olan mesafeyi de 3dk. 47sn.de koşmaktadırlar (Parfenov, 2012: 182).

1947 yılında Rusya Federasyonu ve Kuzey Osetya halk sanatçısı Alibek Kantemirov’un tarafından kurulmuş olan “*Alibek’in Atlıları*” isimli atlı sirkte uzun zamandır Terek atları kullanılmaktadır. Bu sirkte Türkiye de dâhil dünyanın birçok ülkesinde gösteriler, şöenler yapan Alibek Kantemirov’un, ilk biniciliğini yaptığı Terek atı Desperado, verdiği birçok tay ile neslinin de devam etmesine imkân vermiştir (Koçkar, 2012: 182).

2011 yılında yapılan 22. Olimpiyat Oyunları’nda Tsheti isimli Terek atı, Triathlon takım yarışlarında dereceye girerek Rusya’ya altın madalya kazandırmıştır. Steyer, Terskol ve Ripple isimli atlar Çekoslovakya Devleti sınırları içinde düzenlenen Steeplechase yarışmalarında ilk üç sıraya girmek suretiyle derece almışlardır. Dressage yarışmalarında son zamanlarda en çok aranan atlardan biri konumunda olan Terek atlarından Boyets isimli

aygır, 2000 yılında Dressage’da Rusya şampiyonluğunu kazanmıştır. Böylelikle bu alanlarda yapılan yarışmalarda Terek atının üstünlüğü bir kez daha kanıtlanmıştır (Koçkar, 2012: 182).

Terek atları yaklaşık olarak 143-151 cm boy yüksekliğinde bulunmaktadır. Bu atların düz bir kafası, orta uzunlukta bir burnu bulunmaktadır. Sırtı düz bir şekilde olup, geniştir. Göğüs bölgesi derin ve geniş haldedir. Omuz bölgeleri uzun olmakla birlikte eğimli bir yapıdadır. Bacakları birbirine orantılı ve düzgündür (Ek. 18). Boy yapısı güzel bir görünüşe sahiptir (Dmitriez, N.G ve Ernst, L.K, 2015).

Terek atları genel olarak kırmızı ya da kestane rengine bulunurlar. Az da olsa albino ve doru renklerinde olanları da görülmüştür. Rusya Federasyonunda, Kafkasya’daki Kabardin-Balkar Cumhuriyeti, Kuzey Osetya-Alania Cumhuriyeti, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan’daki at üretme çiftliklerde yetiştirilmesi yapılmaktadır (Koçkar, 2012: 183).

3.7.4. Kabartay Atı

Kabartay atı, Kafkas Türkleri tarafından Arap atı, Akhal-Teke atı, Karabağ atı ve Nogai atının melezlemesi ile üretilmiştir. Bu atlar, çok güçlü ve dayanıklı bir yapıya sahiptirler. Kabartay atları, orta büyüklükte, 3000 cm yüksekliğinde, zarif ve güzel bir dağ atıdır. Bu atlar, gaga burunlu olup, sivri uçlu kulakları bulunmaktadır (Topçu, 2010: 54). Arka bacakları içe doğru hilâl şeklindedir. Tırnakları çok sağlam yapıdadır. Bu sağlamlık onlara toynaklarına nal çaktırmaya gerek olmayacak şekli vermiştir. Kabartay atları, Malokarachayevski ve Malkinsky at üretme çiftliklerinde yetiştirilmektedir. Kabartay atları, yük çekme, taşıma ve binek işlerinde kullanılmaktadır (Güleç, 2005: 164).

Kabartay atlarının başı boy olarak uzun, yapı olarak da incedir. Gözleri orta büyüklüktedir. Boyun kısmı orta uzunluktadır ve kaslıdır. Omuz kısımları düz şekildedir. Sağrı ise düşüktür. Ayaklar çok sağlam yapıda, kemikli ve kuvvetlidir (Yılmaz, 2012: 29). Boy yükseklikleri 150 cm civarındadır. Bu atlar, genellikle doru ve siyah renkli olurlar (Ek. 19). Daha çok binek aracı olarak kullanılmaktadırlar (Güleç, 2005: 164). Ayrıca çok dayanıklı, dirayetli ve dengeli bir hayvandır. Dağlarda, engin kayalarda cesaret ve hünlerle yürümektedir. Ayrıca yürüyüşleri de çok seridir (Topçu, 2010: 54).

3.7.5. Karabağ Atı

Karabağ atı, dağ, bozkır, yarış ve binek hayvanıdır. İsmi, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Bölgesi'nden almıştır. Bu atın aslında bu bölgede geliştirildiğini söylemek mümkündür. Bu atlar sağlam karakterleri ve hızlarıyla bilinmektedir. 2004 yılında, Azerbaycan'ın Agdam Bölgesi'nden Kishmish isimli bir Karabağ atı, 1000 m mesafeyi 1dk 9 sn. 1600 m mesafeyi de 1dk 52 sn.de koşmak suretiyle rekora ulaşmıştır (Koçkar, 2012: 166).

Karabağ at ırkı, güçlü, hırslı ve dayanıklı yapıdadır. Yere çok sağlam ve kuvvetli basmaktadır. Genel fiziki görünüşü itibariyle çok büyük değildir. Boy yüksekliği 145-150 cm'dir. Küçük ve çizgili kafaları, geniş alınları bulunmaktadır. Bunların yanında burun delikleri genişlemeye elverişlidir. Boyunları yukarda, ortalama bir uzunlukta, kaslı, güzel ve zariftir (Ek. 20). İyi bir boy hattına sahiptir (Yılmaz, 2012: 30). Omuzlar ekseriyetiyle dik vaziyettedir. Bu atların derin bir yapıda göğüsleri, meyilli sağrıları ve uzun, ince ve kuvvetli bacak yapıları vardır. Akhal-Teke faktöründen dolayı bu atlar dar olup kolanları ise derin olmamaktadır (Koçkar, 2012: 166).

İnce bir şekilde derileri ve yumuşak parlak tüyleri vücudunda barındırmaktadır. Genel olarak bu at ırkının renkleri, altına çalan kestane ve dorudur. Ancak gri rengine de sahip olabilmektedirler. Bazen de üzerlerinde beyaz lekeler barındırabilirler. Süratli ve tetik oldukları gibi iyi, sakin, istekli ve cesur huyludurlar (Yılmaz, 2012: 30).

Orta Asya ve Türkmenistan sınırlarında yetiştirilen Akhal-Teke ve İran'da yetiştirilen Turkoman atlarıyla yakın ilişkileri vardır. Bazı tarihçiler, eski dönemlerde bu atların aynı aileye mensup olduklarına ve Arap at ırkının gelişiminde önemli etkileri olduğunu dile getirmişlerdir. Bazı kaynaklar, VIII-IX. yüzyıllarda Azerbaycan'ın Arap egemenliği esnasında altın ve kestane renkleri olanlarının görüldüğünü dile getirmişlerdir. Bu renkler Karabağ atlarının karakteristik rengi konumundadır. Ayrıca bu kaynaklar on binlerce atın Araplar tarafından alındığından da bahsetmektedir (Koçkar, 2012: 167).

Bu at ırkı, son halini ve karakteristiğini XVIII-XIX. yüzyıllarda Karabağ Hakanlığı sırasında aldı. Karabağ hakanı İbrahim-Khalil Han'ın (1763-1806) 3.000-4.000 adet attan meydana gelen ve genellikle Karabağ ırkı olan bir at sürüsünü hâkimiyeti altına aldığına dair deliller bulunmaktadır. 1823 yılındaki büyük satışlardan birisinde bir İngiliz tüccarı, Karabağ Hakanlığının son hakanı Medhi-Kulu Han'dan 60 safkan Karabağ kısrağı satın almıştır (Koçkar, 2012: 167).

Medhi-kulu Han'dan sonra, kızı Khurshud Banu Natavan bu at ırkıyla yakından alakadar olmuştur. Bir dizi başarılı çalışmalarla Karabağ aygırları XIX. yüzyılda çeşitli fuarlarda en büyük ödülleri kazanmıştır. 1867 yılında Paris'te uluslararası bir gösteride Han ismi Karabağ atı gümüş madalya kazanmıştır. İkinci olarak, 1869 yılında Tüm-Rusya fuarında Meymun isimli Karabağ atı gümüş madalya kazanmıştır. Bir diğer aygır Tokmak bronz madalya kazanmıştır. Ayrıca Alyetmez isimli üçüncü bir aygır sertifika alarak, Rus kraliyet ahırının üretici aygırı konumuna gelmiştir (Koçkar, 2012: 168).

Rus Don atlarının üretilmesinde Karabağ atları kayda değer bir rol oynamışlardır. 1836 yılında Rus General Madatov'un varisi 200 Karabağ kısrağının da içinde bulunduğu atların hepsini bir at yetiştiricisine satmışlardır. XX. yüzyıla kadar Karabağ atları, Rus Don atlarının karakteristiğini geliştirmek amacıyla kullanılmıştır.

XX. yüzyılın başlarında, Karabağ atları Kafkaslarda ve bir kısım da Karabağ'daki sivil ve etnik muharebelerden dolayı sayı olarak azalmıştır. Karabağ hakanları tarafından kurulmuş ve varislerinin de geliştirmiş olduğu at yetiştiriciliği yatırımları, 1905'te durdurulmuştur. Birçoğu safkan şekilde bulunan Karabağ atı, safkan olmayan atlarla karışmıştır. Bunun neticesinde karakteristik niteliklerini kaybetmişlerdir. Karabağ atları boyut olarak küçülmüştür. 1949 yılında, bu at ırkı Azerbaycan'da bulunan Agdam at üretim çiftliğinde birçok karakteristik nitelikleri göstermesi için yenilenerek üretimine başlanmıştır. 1956 yılına gelindiğinde Zaman isimli Karabağ aygırı bir Akhal-Teke olan Mele-Kush'la beraber Sovyet Hükümeti aracılığıyla İngiliz Kraliçesi II. Elizabeth'e arz edilmiştir (Koçkar, 2012: 168).

Karabağ at ırkı, Dağlık Karabağ üzerindeki Ermenistan-Azerbaycan çatışması esnasında yine bir gerileme yaşamıştır. 1993 yılında Ermeni kuvvetlerinin Agdam'ı almadan önce Karabağ atlarının büyük bir kısmı Agdam at üretme çiftliklerinden kurtarılmıştır. Bu atlar, günümüzde Azerbaycan'da olan Barda ve Agjabadi illerinin arasında bulunan Karabağ düzlüklerindeki ovalarda, kışlık meralarda yetiştirilmesi, üretimi ve bakımı yapılmaktadır (Koçkar, 2012: 168).

3.7.6. Hazar Atı

Hazar Atı, İran'ın kuzeyinde Elburuz Dağları yakınlarında Azeri Türkleri tarafından yaklaşık 1000 yıldır yetiştirilmekte ve bakımı yapılmaktadır (Yılmaz, 2012: 27). 1965 yılında bu atlar, bazı yabancı bilim insanları tarafından incelenmiş ve nitelikli genetik

yapılarından dolayı İran Şahı'nın da marifetiyle İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya'ya gönderilmiştir. Bu atlar böylelikle Dünya'nın hizmetine sunulmuştur (Güleç, 2005: 160).

Bu at ırkı çok güzeldir. Alınları geniş, gözleri büyük olup; kulaklar, küçük ve birbirinden uzak vaziyettedir. Burun ise geniştir. Vücudu dar bir vaziyet almıştır. Boyun uzun, göğüs kısmı derin, bacaklar sağlam ve dayanıklıdır (Glover, F.J.H, 2011: 343). Tırnaklar ise oval şekildedir (Ek. 21). Atletik yapılarının yanında hızları da dikkate değerdir. Bir anda hızlanabilmesi en büyük niteliklerinden birisidir. Boy yükseklikleri 100-120 cm arasındadır. Hazar atları renk olarak; kır, al, doru, seyrek olarak krem ve siyah olabilmektedirler (Güleç, 2005: 160; Yılmaz, 2012: 28).

Bu atlar İran'da yük taşıma işlerinde kullanılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise küçük yapısı sebebiyle çocukların kullandığı bir at olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde bu atlar üzerine robot yapımlı jokeyler bindirilerek, elektronik şekilde uzaktan kumanda yardımıyla yarışlar yaptırılmaktadır (Güleç, 2005: 160).

3.7.7. Deliboz Atı

Deliboz atı, Azerbaycan'ın Akstafa, Kazak ve Tauz bölgeleri ile Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin buraya komşu olan kısımlarında yetiştirilmiştir. Bazı eski kaynaklar Deliboz atını Azerbaycan'ın Kazak atı veya Azerbaycan atı olarak tanımlamışlardır. Uzmanlar, 1930 ve 1940 yıllarında geniş at sürüleri üzerinde çalışmak suretiyle nitelikli Deliboz türünü belirlemişlerdir. Belirlenen Deliboz atları, Arap ve Karabağ binek türü aygırlardan geliştirilmiştir. Deliboz atları Batı Azerbaycan Bölgesi'nde geniş bir alana yayılmışlardır. 1943 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde at varlığını korumak ve arttırmak üzere, Devlet Yetiştirme Kooperatifi kurularak faal hale getirilmiştir (Koçkar, 212: 168).

1950'li yıllardan bu yana Azerbaycan atları olarak bilinen Karabağ atları ayrı yetiştirilirken, Arap ve Terek atalarını bir arada geliştirme çalışmaları sürdürülmüştür. Bu çalışmalar neticesinde yapılan melezleme Deliboz türü atları vücuda getirmiştir. Deliboz Atları, açık bir alına sahip ve kısa bir burnu bulunmaktadır. Deliboz atının, kısa bir başı, ağır bir şekilde bulunan boyunu vardır. Kaburgalı geniş bir gövdesi, uzun bir sırt ve bel yapısı ile diğer at türlerinden ayrılmaktadır (Ek. 22). Eklemleri geniş halde ve çok

dayanıklı konumdadır. Tırnakları sert şekilde bulunurlar ve çabuk büyürler. Bu sebeple bu atlarda tırnak hastalığı pek fazla görülmez (Yılmaz, 2012: 26). Kuyruk kısmı ekseriyetiyle gösterişlidir (Güleç, 2005: 151). Ayrıca binicileri için gerçek bir dost, sırdaş ve can yoldaşıdır.

Deliboz atının karakteristiği, dengesiz olan mizacı ve baskın rahvan yürüyüşüyle bilinmektedir. Boy yüksekliği yaklaşık 152 cm, göğüs kısmı 172 cm ve incik kemiği çevresi kısmı 19,4 cm'dir (Frock, 2012). Deliboz atları sağlam ve dirayetli bir çalışma performansı gösterirler.

Bugün Deliboz atının nesil çekirdeği, Terek aygırları Tselostat ve Pygmalion'un torunu konumundaki atlar tarafından temsil edilmektedir. Bu sebeple yerel atların yetiştirme çekirdeklerinin nasıl tekrar oluşturulacağı hususunda problem karşımıza çıkmaktadır. Dashyuz At Üretim Çiftliği, yüksek miktarda Terek kanına sahip üretim kısırakları dâhil olmak üzere 140 adet en bilindik Deliboz atına sahiptir. Öncelikle safkan yetiştirme planlaması yapılmıştır. Fakat melezlerin kıymetli niteliklerini korumak için az miktarda Terek atı kanı taşıyan iki aygır kullanılmak suretiyle geri melezleme işlemi yapılmıştır (Koçkar, 2012: 169).

3.8. İdil ve Güney Rusya Atları

İdil Nehri'nden Güney Rusya Bölgesi'ne kadar uzanan coğrafya içerisinde Don ve Başkırt Türk at ırkları yetiştirilmiştir. Yetiştirilen atlar, Orta Asya'nın hırçın, sert ve agresif yapısına uyumlu; cana yakın, Türk'ün dostu ve sırdaşıdır. Binek ve yük aracı olmasının yanında savaşta Türk'ün en yakın silah arkadaşıdır.

3.8.1. Don Atı

Don atı, Kazak Türklerinin; Bozkır atı, Pers Atı, Karabağ atı ve Akhal-Teke ile aralarında melezleme yapılmak suretiyle yetiştirilmişlerdir. Bu atlar çok dayanıklı ve çeviktir. Bir günde üzerindeki binicisiyle 300 km yol alabilmektedirler. Zenit adı verilen Don atı ise bir günde 311 km yol alarak kendi alanında rekor kırmıştır (Yılmaz, 2012: 26). Bu atlar çok güçlü, kaslı, zarif ve güzel hayvanlardır. Kazakistan ve Kırgızistan'da yetiştiriciliği yapılmaktadır. Don atları, her türlü zorlu iklim ve tabiat şartlarına dayanıklıdır. Napoleon'un Moskova seferinde ağır geçen kış koşullarında on binlerce

Fransız atı ölmüş olmasına rağmen Don atlarına hiç bir şey olmamıştır. Kazak atlı süvarileri enerji yüklü Don atlarıyla Napoleon'u mağlup etmişlerdir (Güleç, 2005: 153).

Don atları ufak atlar olup, bu atlar daha sonraları ıslah çalışmalarına dâhil edilerek, nesli iyileştirilmiş ve günümüzdeki mükemmel denilebilecek halini almıştır. Don atlarının başları İngiliz atının başına benzemektedir. Gözlerinin arası geniş olup, boyun kısmı orta uzunluktadır. Ayakları uzun, kaslı ve sağlamdır. Bilekler dik haldedir (Ek. 23). Tırnaklar çok geniştir (Yılmaz, 2012: 27). Bu atların Yüksekliği 150-160 cm arasındadır. Bu atlardan tarım işlerinde faydalanılmaktaydı. Binek aracı olarak da kullanılmaktaydı. Ayrıca uzun mesafeli alan yarışlarında yarış atı olarak yarış pistinde yerini almıştır. Don atları, Don ve Volga nehirlerinin yanı sıra Karadeniz kıyılarında da yetiştirilmesi ve bakımı yapılmaktadır (Güleç, 2005: 153).

3.8.2. Başkırt Atı

Başkırt atı, Başkırt Türk topluluğu tarafından Ural dağlarında yetiştirilmiş ve bakımı yapılmış bir at ırkıdır. Çok eski bir at ırkı olan Başkırt, Türklerin yaşamlarının her alanında kullandıkları atlardır. Bu atlar, çok uysal, çevik ve dayanıklıdır. Tarım işlerinde, yük taşımada, binek aracı olarak kullanılmakta ve etinden, sütünden faydalanılmaktadır. Bu atların kışın tüyleri kıvrıcık olur. Bu tüylerin 15 cm kadar uzadığı görülür. Dolayısıyla bu atlar -40°C soğuklara kadar dayanabilmektedir. Bu atların postunun tüyleri uzun olmasından dolayı post ve kürk yapımında kullanılmaktadır. Bu atların genç kısrakları yaklaşık 14-27 litre süt vermektedirler. Dünyada en iyi süt veriminin alındığı atlar olduğunu söylemek mümkündür (Yılmaz, 2012: 24).

Bu atların önemini, çevikliğini ve kalitesini kavrayan Amerikalılar, XIX. yüzyılda Çarlık Rusya'dan Başkırt atlarını almışlardır. Kaynakların aktardığına göre 10 adet kadar Başkırt atı Ural dağlarından alınmak suretiyle Sibiry coğrafyası bu atlarla geçilmiştir. Yaklaşık 10.000 km olan meşakkatli yolculuk yapılarak Bering Boğazı'na gelinmiştir. Daha sonra atlar, bir sal yardımıyla Alaska Bölgesi'ne getirilmiştir. Böylelikle bu değerli atların Amerika Birleşik Devletleri sınırlarına girmesi sağlanmıştır. Amerikalılar, kış mevsiminde Başkırt atlarının tüyleri, kıvrıcık bir şekilde uzadığından dolayı atlara "*Kıvrıcık Amerikan Başkırt Atı*" ismini vermişlerdir. Amerikalılar, devlet yardımı ve halkın katkısı aracılığıyla bu atları yetiştirmek için Çiftçiler Birliği isimli derneği 1971 yılında Nevada kurmuşlardır. Başkırt atlarının soy kütüğünü tutmuşlardır. Nihayetinde de 50 kg

süt veren ve tüyleri koyun tüyü gibi ince olan, kıvrıkcık Amerikan Başkırt atları yetiştirmeyi başarmışlardır. Kısacası Amerikalılar, Başkırt atlarının; sütünden, gücünden, etinden, derisinden yararlanmışlardır (Güleç, 2005: 153).

Başkırt atının sütünden peynir, kımız, kefir, kaymak, yağ ve yoğurt gibi yiyecek ve içecekler yapılmaktadır. Kımız insan sağlığı açısından faydalı bir içecektir. Bu sebeple Amerikalılar at sütünden yapılan kımızı üretmeyi de hedeflemektedirler.

Başkırt atlarının tüyleri yaz mevsiminde dökülmektedir. Kış mevsiminde ise soğuktan korunmak için tüyler uzamaktadır. Kısacası Başkırt atları iki tip postlu olmaktadır. Kış mevsimi postu uzun tüylü olurken, yaz mevsimi postu ise kısa tüylü, güzel ve zarif görünümlü olmaktadır. Başkırt atı oturaklı, dirayetli ve çevik bir attır. Büyük başlı, sırtı düz, sağrı güzel, kısa ve kalın boyunludur. Ayaklarının boyu kısa ve yapısı kemiklidir (Yılmaz, 2012: 24). Yele ve kuyruk boyu uzun ve gür bir şekilde bulunmaktadır. Ortalama boy ölçüleri; aygırlarda boy uzunluğu 144 cm, göğüs kolan kısmı 180 cm; kısraklarda ise boy uzunluğu 145 cm ve yele ve kuyruk uzunluğu 178 cm'dir. Bu atların en yaygın şekilde olan renkleri kestane, doru, koyu gri (Ek. 24) ve demir kırıdır (Koçkar, 2012: 156).

IV. BÖLÜM

4. ORTA ASYA TÜRK TARİHİ COĞRAFYASINA ÖZGÜ ATLARIN BAKIMI

Orta Asya Türk yaşamında en çok tercih edilen hayvan attır. At, o günün koşulları düşünüldüğünde siyasi, sosyal, ekonomik, askeri ve kültürel hayatta muazzam bir rol oynamaktaydı. Türkler atlarını sadece bir binek, yük ve muharebe aracı görmenin yanında onları sırdaşı, yoldaşı ve dostu olarak da kabul etmekteydiler.

Türkler; atların barındırılmasına, beslenmesine, tımarının yapılmasına, nallanmasına ve hastalandığında tedavi edilmesine büyük bir önem veriyorlardı. Her şeyden önce atlarının bakımının yapılacağı yerin temiz olmasına dikkat ediliyordu. Özellikle de tımar işlemi yapılırken bu hususa çok dikkat edilirdi. Atların bakımında Orta Asya'nın yaşam koşulları temel etkendi. Biz çalışmamızın bu bölümünde Orta Asya Türk tarihi coğrafyasına özgü yetiştirilen atlarının bakımı üzerinde duracağız ve öncesinde Türklerde at yetiştiriciliği ve at eğitimi hakkında bilgiler vereceğiz.

4.1. Türklerde At Yetiştiriciliği

Orta Asya coğrafyası iklim gereği yazları sıcak ve kurak; kışları da soğuk ve sert geçmekteydi. Sulama olanakları iklime bağlı olarak gelişmemiştir. Yağışların azlığı tarımı kısıtladığı gibi insanların yaşamlarını da derinden etkilemekteydi. Sulama imkânlarının yetersizliği bozkırlıları zorunlu olarak hayvancılık yapmaya itmekteydi. İnsanlar suya kavuşmak, hayvanlarına gür otlak bulmak ve yaşamlarını sürdürmek için sürekli bir göç halindeydiler. Bu amaçla farklı coğrafyalar gezmekteydiler. Göçler, yazları, yaylalara kışları ise kışlaklara yapılmaktaydı. Her iki mevsimde de yapılan göçler kitleler halinde olmaktaydı. Gür otlak bulma amacı göçlerde ön plana çıkmaktaydı.

Sürekli olarak göç halinde bulunan Türkler, yaşamlarında her türlü zorluklarla ve çetin mücadeleler ile karşı karşıya kalmaktaydı. Ancak bu zorluklar Türkleri ayırmak veya dağıtmak şöyle dursun aksine birbirlerine olan bağlılığı ve dayanışmayı daha da çok arttırmaktaydı. Türkler, zorlu koşullarda beraber hareket ederek, aralarında dayanışma sağlayarak ve yardımlaşarak hayatta kalmayı ve temel ihtiyaç maddelerine ulaşmayı

başarıyorlardı. Bu denli zor bir yaşamda ve coğrafyada Türklerin en baş dostu, sırdaşı şüphesiz ki attır.

At, Türklerin Orta Asya’da en çok tercih ettiği ve kullandığı hayvandır. Yaşanılan coğrafyada iklim koşullarına uygun olarak yetiştirilen Türk atları, dayanıklılığı, sağlamlığı ve cana yakınlığı ile ön plana çıkmaktaydı. Türkler bu coğrafyada at sayesinde hayvanlarına çobanlık yapabilmekteydi. Kendisini, ailesini ve eşyalarını at ile taşıyabilmekte ve savaşlara at ile hücum etmekteydi. Atın Türklerde siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik olarak birçok fonksiyonu bulunmaktaydı. Türkler atlarını büyük bir özveri ile yetiştirmekte, korumakta ve bakımını yapmaktaydı. Daha önce de belirttiğimiz üzere at Türksüz, Türk’te atsız yapamıyordu.

Türklerde at, askeri gücün temelini oluşturduğundan dolayı çok fazla sayıda at yetiştirilmekteydi. M.Ö.127’de yapılan bir araştırmaya göre Hunların sürülerindeki hayvan sayısı kişi başına 15-25 büyük baş hayvan arasında değişiklik gösteriyordu (Roux, 2008: 122). M.S. 46 yılında yapılan bir araştırmada Hunlardaki at sayısının 12 milyon olduğu tahmin edilmekteydi. M.Ö. 49 yılında bir Hun ailesinin 7000 atı, M.S. 83 yılına gelindiğinde ise başka bir ailenin 20.000 atı olduğu tespit edilmiştir (Roux, 2008: 122).

En iyi at ırkları, Orta Asya olarak bilinen Yenisey ile Tanrı Dağları’na kadar uzanan ve gür otlak bakımından çok zengin olan geniş ovalarda özellikle de Fergana Bölgesi’nde yetiştirilmiştir (Ögel, 2014: 80). Çin kaynakları Fergana’da bulunan bu asil Türk atlarından bahsetmektedir. Nitekim Fergana dolaylarında taşlar üzerine çizilmiş at figürleri, Çin kroniklerinin bu konuda verdikleri bilgileri doğrular niteliktedir (Ögel, 2014: 81).

Hun Türklerinin göl aygırlarından türemiş cins at ırkı yetiştirdiklerini bilen (Vural, 2016: 138) ve M.Ö. 104-101 yılları arasında Fergana’ya iki sefer düzenlemiş olan Çinliler, Türk atlarının güzelliğine, zarifliğine, dayanıklılığına ve gücüne hayran kalmış ve onları “*kan terleyen atlar*” diye adlandırmışlardır. Çinliler, bu atları elde etmek için Hunlarla savaşmak yerine iyi ilişkiler kurmuşlardır. Hatta Fergana atlarının adını gök yani cennet atları olarak değiştirmişlerdir (Taşağıl, 2016: 101). Askeri sistemleri tümüyle atlı birliklerinden oluşan ve yerleşik topluluklara sürekli akınlar yapan Hunlar karşısında zor durumda kalan Çinliler, birçok tedbirler almışlardır. Öncelikle Türk ordusunu taklit etme yolunu tercih etmişlerdir. Bu yolla ilk olarak Hunların askeri kıyafetlerini giymişler daha sonra da Türk topluluklarından alınan cins atlarla okçu süvari birlikleri meydana getirilmişlerdir (Altheim, 1969: 18; Sertkaya, 1995: 26; Taşağıl, 2016: 52). Bu Hun usulü

reform, meyvesini kısa sürede vermiş ve Çinliler askeri alanda Hun ordusuna karşı üstünlük kurmuşlardır (Taşağıl, 2016: 52).

Göktürk Yazıtlarında sıklıkla *Kurıkan* diye bir kavim adı geçmektedir (Ergin,1970: 4,7,18, 20). Göktürkler döneminde Baykal Gölü'nün batısında yaşamakta olan ve kayalar üzerine resim yapan bu topluluk çok güzel atlar yetiştirmekteydiler. Kurıkan atları, Orta Asya Türk atlarına göre çok büyük ve boyları uzun olan atlardı. Göktürklerin zaman zaman bu bölgeden cins atlar getirdikleri ve bu atları kullandıkları bilinmektedir (Ögel, 1971: 53; Ögel, 2014: 205). Yine Büyük Hun İmparatorluğu döneminde Mete'ye bağlı "*Hu-te*" ismindeki Türk kavminin de çok güzel atlarının olduğundan bahsedilmektedir (Taşağıl, 2016: 52). X. yüzyılda Uygur başkentleri Turfan'ı ve Beşbalıg'ı ziyarette gelen Çin elçisi Vang Yen-tö'den, Uygur Türklerinin hayvan yetiştirmede ve eğitmede ne kadar tecrübe ve bilgi sahibi olduklarını öğreniyoruz: "*Beş-Balık dolayları, at yetiştirmeye çok uygun bir bölge konumundadır. Bu bölgede pek çok sayıda at sürüleri bulunmaktadır. Uygur hakanlarının karısı, oğulları ve diğer hanedan üyelerinin hepsi de ayrı ayrı at sürüsüne sahip bulunmaktaydılar. Her sürü ayrı otlaklarda otlatılmaktaydı. Hakanların, hatunun ve prenslerin atları ise ayrı renkte olurlardı. Herkesin malı kendi atının rengine göre belirlenirdi. Bu sayede atlar birbirlerine karışması engellenirdi. At sürüleri daha çok, Beş-Balık Vadisi boyunca otlatılırdı ve sayıları belirsizdi*" (Ögel,1971: 121).

Uygur atlarını büyük bir hayranlıkla anlatan Çinli elçinin verdiği bilgiler arasında 1052 ve 1089 yıllarında Hitay Devleti'ne haraç olarak verilen meşhur kısraklarla Kansu Uygurların 1006 yılında hediye olarak gönderdikleri Arap atlarının da isimleri geçmektedir (Ögel, 2014: 396). Uygur boyları ve ileri gelenleri yetiştirdikleri bu atların her birine özel bir işaret ile damga vurmakta ve sürülerin birbirlerine karışması halinde ise her aile kendi hayvanını vurulan bu damga aracılığıyla tanımaktaydı (Ögel,1971: 120).

1246 yılında Papa'nın elçisi olarak Moğolistan Devleti'ne giden Plano Carpini, atların çokluğu karşısında duyduğu hayreti şöyle ifade etmektedir: "*Hayvanları deve, koyun, keçi, sığır ve attır; bu bakımdan çok zengin insanlardır. Onlardaki atların, kısrakların fazlalığı dünyanın hiçbir yerinde bulunmamaktadır.*" (Carpini, 2015: 42).

Türklerin, İslamiyet'i kabulünden sonra Orta Asya'dan başka Anadolu'da yetiştirdikleri atlar Türkistan'dan getirdikleri atların soyundandı. Bu atlar, XII. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'ye ihraç edilmeye başlanmıştır. Anadolu atları, Suriye ve Mısır devletlerinde "*iğdiş*" ismiyle anılmıştır. Bu atlara iğdiş denmesinin sebebi de Türklerin ve Moğolların 4-5 yaşına giren aygırlardan bir kısmını damızlık olarak kullanılması için

ayırdıktan sonra geri kalanlarını ise mutlaka iğdiş (hadım) etmelerinden dolayıdır (Sümer, 1983: 15).

At yetiştirme geleneği Anadolu beyliklerinde ve daha sonra Osmanlılarda da devam etmiştir. Batı Anadolu Türkmenlerinin yetiştirdiği “*Türkuvan*” atları ile Doğu Anadolu ve Urmiye Gölü yakınlarında Türkmenlere ait atlar çokça kullanılırdı. Karakoyunluların yetiştirdiği “*Argamaki*” atlarının namı ise Çin’e kadar yayılmış ve Çin hükümdarı bu atlardan istemiştir (Togan, 1981: 219). Kastamonu-Sinop bölgesinde o dönem Candaroğulları Beyliği egemenliği yöresindeki atlar ve Germiyanogulları egemenliğinde bulunan Kütahya-Eskişehir yöresinde yetiştirilen Germiyan atları, Anadolu atlarının en kıymetlileri olarak görülmüştür. Germiyanoglu hükümdarı Süleyman Bey, Osmanlı hükümdarlarından I. Murad’a hediye olarak bu atlardan göndermiştir. XV. yüzyıla gelindiğinde Kastamonu ve Germiyan atlarının yerini bu defa Karamanoğulları Beyliği döneminde yetiştirilen Karaman atları almıştır (Sümer, 1983: 18). İslamiyet’le Türklerin yaşamında atlar ve yerini korumuş ve gelişerek devam etmiştir.

Osmanlılarda süvari teşkilatının temelini akıncılar oluşturmaktaydı. Osmanlı ordusuna yıllarca hizmet veren bu teşkilat, Orhan Gazi döneminde Köse Mihal Bey tarafından daha organize bir güç konumuna getirilmiştir (Aral, 1927: 22) I. Murat döneminde de Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa’nın gayretleriyle “*Ebnâyi Sipahiyân*” ismiyle Kapıkulu Süvarisi (Sipahi Ocakları) ve Eyalet Askerleri (Tımarlı Sipahiler) kurulmuştur (Uzunçarşılı, 1944: 254-263). Ankara Savaşı’ndan (1402) sonra Amasya’da görev yapan Şehzade Mehmet Çelebi’nin, kardeşini yenip tahta çıkabilmesi için ihtiyaç duyulan çevik kuvveti karşılaması için iki atlı bölük kurulmuş, bunlardan Amasya ahalisinden oluşan atlı bölüğe *Bamyacılar*, Merzifon ahalisinden oluşan bölüğe de *Lahanacılar* ismi verilmiştir (Kahraman, 1995: 445). Osmanlı ordusunun temelini oluşturan Sipahiler, kapıkulu süvarileri ve akıncılar Osmanlı Devleti’nin büyüme dönemlerinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Kapıkulu süvarilerinin 50 bine, Tımarlı süvarilerinin ise 90 bine ulaştığı dönemler görülmüştür (Esin, 2017: 1322).

Cumhuriyet döneminde ise ilk yıllarda at yetiştiriciliği konusuna yeterince önem verilmemiştir. Daha sonraki yıllarda spor amaçlı düzenlenen at yarışları ile eski bir Türk geleneği olan cirit ve çevgan oyunları için Karacabey, Çukurova, Çifteler, Konya, Altındere ve Sultansuyu’nda özel at çiftlikleri diğer adıyla haralar kurulmuştur (Esin, 2017: 1323). Günümüzde ise at ve at yetiştiriciliği askeri amaçlardan ziyade spor, sanat ve kültür

işlerinde atların kullanılması için yapılmaktadır. Bu yolla da ciddi ekonomik gelirler elde edilmektedir.

4.2. At Eğitimi

Türklerde atın eğitimi, atın doğumundan hemen sonra başlamaktadır. At yavrusu doğduktan sonra ilk eğitiminin ve terbiyesinin verileceği yere gitmeden evvel, bulunduğu yerde yiyeceği otun bol olması sağlanırdı. Genellikle at yavrusu, 1 veya 1,5 aya kadar annesinin yanında kalırdı. Sonra *nokto* ismi verilen yular başına geçirilmek suretiyle ilk eğitiminin verileceği yere götürülür ve oraya bağlanır. Bu şekilde yavaş yavaş sahibine alışmaya başlamasına imkân verilirdi. (Belek, 2017: 1047).

Türklerde atın eğitimi için özellikle atın yaşına dikkat ediliyordu. Bu konuda eğitilecek atın belli bir yaş dönemini aşması ve zayıf olmaması gerekirdi. Bunun yanında atın cinsiyeti de büyük önem arz etmekteydi. Genel olarak dişi atlar önceden belirlenen ve at eğitimi için uygun olan yerlerde boş bırakılırdı. Bu atlar, binilmek maksadıyla eğitilmezlerdi. Dişi atlar bu şekilde terbiye edildikten sonra erkek atların eğitimine geçilirdi. Erkek atlar, binek aracı olmak için eğitilirdi. Bununla birlikte sahipleri, atlarının eğitilmesinde onların yaş döneminin en az 1 veya 2 yılı aşması gerektiğini düşünürlerdi. Eğer sahipleri, at yavrusunu, yaşı 1 veya 2 yılı geçmeden eğitimine başlarsa ve onu sürekli taşıt ve binek aracı olarak kullanırsa; at çok iyi büyümeyi ve yetişmez. Özellikle uzun seferlere çıkıldığında ayakları bedenini taşıyamaz hale gelirdi. Örneğin Kırgızlarda, böyle durumlarda ömrü boyunca büyümeyen atlara kolu Tarpan at yani ayağı sakat kalan Tarpan at adı verilirdi. Tarpan, eski çağlarda Gobi Çölü dolaylarında yaşayan boyları küçük bacakları kısa olup bir çeşit yabani at cinsidir (Alyılmaz, 2016: 507-511).

At eğitiminin gerçekleştirilmesinde önce bir ağıl (ehlî küçükbaş hayvanların barındığı çit veya duvarla çevrili yer) içerisinde olması sağlanırdı. Atın ağılda yakalanması için *ukruk* veya *arkanduu ukruk* ismi verilen 3 veya 4,5 m uzunluğundaki ağaçtan yapılmış olan bir değnek hazırlanır. Ukruk olan değneğin başına 7 veya 10 m boyunda *arkan* ismi verilen urganın bir ucu ilmik hâlinde bağlanması sağlanırdı. Arkanın geri kalan kısmı, değneğe paralel olacak şekilde atı yakalayarak sahibinin elinde tutulurdu. Ukruk ismi verilen değnek sapından tutulmak suretiyle arkan kısmı atın boynuna geçirilirdi. Bu şekilde at yakalanırdı. Ukruk ucundaki urgan atın boynuna geçtiği zaman değnek düşer. Urganın ucu da atın sahibinin elinde kalırdı. Bu sırada atın sahibinin yanında bulunan insanlar da

atı, yakalamaya yardımcı olarak koşarlardı. Atın sahibi bir eliyle yakalanmış halde olan atın bir kulağını çevirerek tutar ve diğer eliyle atın boynuna *nokto* ismi verilen yuları atın başına geçirerek dolaştırırdı (Sümer, 1983: 65, 105). Bundan sonra at, ahırın içinde veya dışında olsa da *mamı* ismi verilen dikili sırığa bağlanırdı (Belek, 2017: 1048).

Atın sahibi birkaç gün atı ahırda devamlı olarak yularından tutarak otlatma işlemini yapardı. Suya götürerek kendisine alışmasını sağlardı. Böylelikle at, sahibine iyice alıştıktan sonra üzerine binme hareketleri için hazırlıklar başlatılırdı. Bu kapsamda önce atı eğitecek güçlü, kuvvetli bir gencin olması ve boş, yumuşak topraklı bir arazinin hazırlanarak seçilmesi gerekirdi. At eğitimi için belirli bir niteliklere sahip gencin seçilmesinin nedeni atın herkes tarafından eğitilememesidir. Bunun yanında atı eğitmek kolay olmadığı için yumuşak bir toprak zemin seçilirdi. Türkler, at eğitimini genel olarak ilkbahar mevsiminde yeni ekilecek tarlalarda, bataklıkta veya ırmak üzerinde yapıyorlardı. At eğitiminde *cügön* veya *suuluk* ismi verilen gemin de olması gerekiyordu. Bunun nedeni gem atın sürülmesinde, kontrol edilmesinde ve durdurulmasında oldukça önemli bir rol oynamasıdır. Yaşı genç olan atın başına yular veya başlık yani gem takıldıktan sonra eysiz olarak ona hemen binilirdi. At koşu koşu yorulur ve yavaşlar. Bu durum her gün devam etmekteydi. Ata defalarca binilirdi. Artık at, binmeye iyice alıştıktan sonra koşumların ve diğer takımların ata takılmasına sıra gelmiş oluyordu. Bunun yanında bazı durumlarda yeni eğitilecek ata eyer ve diğer koşum takımları da konularak kışın kalın kar üstünde eğitilebilir durumda olması sağlanırdı (Belek, 2017: 1048).

4.3. At Bakımı

At bakımı ilkel dönemlerden beri yapılmaktadır. Ancak gelişen teknik imkânlarla bu bakım günümüzde daha rahat ve kolay yapılabilmektedir. Türklerde at, Türk insanının sırdaşı, yoldaşı, dostu gibi görüldüğünden bakımına da büyük bir önem verilmiştir. Türk atları Orta Asya'nın tabiat, iklim ve yaşam koşullarına göre yetiştirilmekte ve bakımı yapılmaktaydı. Özellikle çetin geçen göçebe yaşamın vazgeçilmez unsuru olan atın, bu yaşama uygun olması için her türlü imkân sağlanırdı. Atların bakımında atın bulunduğu yerin kuru ve temiz olmasına dikkat ediliyordu. Atın bakımından amaç atı, her koşula ve duruma hazırlamaktır. Bu bakımdan bakımını binicisi ve binicisinin ailesi üstlenmekteydi. Türk hükümdarlarının özel olarak atlarla ilgilenmesi ve bakımını yapması için özel görevlileri de bulunmaktaydı.

4.3.1. Atların Barındırılması

Eski Türk ailesinin yaşıması, genellikle konar-göçer bir haldeydi. Bundan dolayı, göçebe Türk ailesinin sabit bir meskeni yani evi bulunmamaktaydı. Onun evi, derme-çatma çadırlardan oluşuyordu. Çadırlar da kağnılar, develer veya katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere daima taşınıyordu. Bu □ çadırlara “*çum*”, “*kapa*”, “*alaçık*” “*yurt*”, “*keregü*” gibi isimler veriliyordu (Koca, 2002: 12).

□ Türk çadırı, basit şekilde uçları tepede olan bir halka etrafında birleştirilmiş sıranklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafeslerden oluşuyordu. Sırankların veya kafeslerin üzeri keçe veya kıl çadırlarla kaplanmaktaydı. Evdeki konfor, çadırda da bulunmaktaydı. Sıcığa ve soğığa karşı korunaklı konumdaydı. Sökülmesi ve kurulması Türk ailesi için çok kolaydı (Koca, 2002: 12). Türk çadırı Türk ailesini barındırdığı gibi ailenin kavgalarını, sevinçlerini, başarılarını, mutluluklarını ve hüznelerini de bünyesinde taşımaktaydı. Bu çadırlarda hayvanlara pek rastlanılmazdı. Daha çok insan yaşıması temel alınarak çadırlar kurulurdu.

Öte yandan bozkır coğrafyasının bünyesindeki konar-göçer yaşımanın temelini başta koyun ve at olmak üzere çeşitli hayvanlar oluşturmaktaydı. Göçebelerin sosyal yaşımadaki bu temel nitelik, bozkır ahalisinin daha organize bir toplum yaşımasına geçmelerini ve buna bağılı olarak devlet ve askerî teşkilatlarını daha hızlı oluşturmalarını sağlamıştır. Ehlileştirilerek yetiştirilen hayvanlardan biri olan ve en eski dönemlerden bu yana Orta Asya göçebe uygarlığının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yaşımadaki önemini belirttiğimiz at, bu uygarlığın en kıymetli unsurlarından biri olmuştur. Atın hızlı oluşu, gücü, zarıflığı, çevikliği ve asilliği göçebe uygarlığının tarihi ve kültüründe ona ayrı bir önem kazandırmıştır. Ayrıca atın sürati, akınlarda ona ayrı bir önem verilmesini de sağlıyordu (Belek, 2015: 114).

Avcılıkta da ata önemli vazifeler düşüyordu. Avlarda giyilecek elbiseler ve beslenme ürünleri at sayesinde temin ediliyordu. Konar-göçerlerin hayatı için temel ihtiyaç maddelerinin önemli bir bölümü attan faydalanılarak elde ediliyordu (Eberhard, 2011: 120). Bunun için bozkırlarda sayılamayacak kadar at sürüsü yetiştiriliyordu. Yetiştirilen atlar, yazın yaylak ve geniş otlaklarda kışın ise soğuktan korunmak maksadıyla kışlaklarda barındırılıyordu (Ögel, 1979: 23-27). Türklerin yerleşik hayata geçişiyle beraber taşınmaz mimarilerin yapımına şahit olunmuştur. Bu bağlamda atların taşınmaz mimarilerden olan ahırlarda beslenilmesine ve bakımının yapılmasına başlanmıştır. Türk ahırlarına “*Aran*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/76) ismi verilmektedir. Atların bakımını yapan kişilere de

“*Elbaşı*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/49) tabiri kullanılmıştır. Günümüzde ise Türk atları, modern koşullarda çiftliklerde ve ahırlarda barındırılmaktadır. Atların buralarda beslenilmesi ve bakımı yapılmaktadır.

4.3.2. Atların Beslenmesi

Orta Asya, bünyesinde karasallığı ve kuraklığı barındıran bir coğrafyadır. Bu coğrafyada tarım kısıtlı olarak yapıldığından hayvancılık, bu coğrafyada yaşayan Türkler için temel geçim kaynağı konumundadır. Hayvancılığın merkezinde de at bulunmaktadır. Atın beslenilmesinde ise Orta Asya’nın iklimi, sosyo-ekonomik yapısı ve yetiştirilen tarım ürünleri etkin bir rol oynamaktadır.

Türkler, bozkırın hırçın, agresif ve sert yapısında atlarını sırdaşı, yoldaşı ve dostu olarak gördüğünden atlarının beslenmesine büyük önem vermişlerdir. Nitekim “*Ata arpa yiğide pilav, atın ölümü arpadan olsun, eşkin at yemini artırır, boş torba ile at tutulmaz*” (Aksoy, 1984: 142-143), *atı kamçı ile sürme yemle sür, yürük at koşmaz, bakım koşar*” (İsmail, 1995: 50-51) gibi Türk atasözleri atların beslenmesi konusundaki önemi vurgulamaktadır.

Baytarnamelerde atların beslenilmesine ve bakımının yapılmasına büyük önem verilir. Bu husus Tanrı’nın bir buyruğu olarak vurgulanır. Atların bulunduğu yerin temiz ve kuru olması, içecek suyunun eksik edilmemesi, tımarının yapılması ve at terli haldeyken su içirilmemesi gibi hususlar sıklıkla baytarnamelerde dile getirilmektedir (Çınar, 1993: 62).

Türklerde atın beslenilmesine doğumdan hemen sonra başlanır. Yeni doğan ata, ilk 40 gün anne sütü içirilir. 40 günden sonra sütün yanında yemde verilirdi (Çınar, 1996: 49). Özellikle atın ilk eğitiminin başlanacağı zamanlarda bulunduğu yerde otlanacağı otunun bol olmasına dikkat edilirdi. Çin tarihçilerinin vermiş olduğu bilgilere baktığımızda Özbekistan’da yetiştirilen Türk atlarına arpa ve yonca verilirdi (Resulov, 1995: 362). Günümüzde ise Özbekistan atlarına hâlen yonca verildiği bilinmektedir. Özbeklerden başka Kırgızlarda da atların beslenilmesine büyük önem vermiştir. Kırgızlar bu bağlamda atlarına yulaf, arpa ve saman vermekteydiler (Belek, 2008: 50). Atlarına sabahları öncelikle su içiren Kırgızlar daha sonra onlara arpa veya yulaf verirlerdi. Akşam olduğunda ise vazifeden gelen atların terli olup olmadıkları kontrol edilir. Terli olmayan atlar otlatılmaya çıkartılırken, terli olan atlar da teri soğuduktan sonra otlatılmaya

çıkartılırdı. Buradaki amaç atın teri soğumadan sıvı besinler almasını ve bundan dolayı da hastalanmasını önlemektir.

Öte yandan konar-göçer yaşam düşünüldüğünde Türkler, atlarının beslenmesi için yaylakların ve kışlakların seçiminde gür otlakların bulunmasına önem veriyorlardı. Nitekim bu durum Manas ve Alpamış destanlarında otlu ve sulu coğrafyaların göç edilecek yerlerin seçilmesinin vurgulanması olarak kendini göstermektedir. Atlar, hareketli konar-göçer yaşamda daha çok ot, buğday, arpa, süt ve yumurta ile beslenilmektedir (Çınar, 1996: 48). Türk atlarının az bir yemekle uzun mesafeli yolları gidebildikleri bilinmektedir. Örneğin, İran Türkmenleri hakkında değerlendirmelerde bulunan Fransız Konsolosu Türkmen atlarının üç-dört günlük yolu iki veya üç çanak buğdayla katettiklerini söylemektedir (Lipets, 1984: 178).

Türk ailelerinde atların bakımını ve beslenmesini genel olarak kadınlar yapmaktadır. Türk kadını atına evladı gibi bakardı. Onun yemlenmesini büyük bir özveri ile yapardı. Bu da Türk kadını ile atının arasındaki bağı güçlendirmekteydi. Ancak savaş zamanlarında kadınların bakımda ve beslemede geri planda olduğu durumlara da tanık olmaktadır. Savaşta atın bakımını ve beslenmesini atın kahramanı sayılan erkekler üstlenmekteydi.

Atların beslenilmesinde kayda değer diğer bir husus ise atlarla beraber çıkılan askeri seferlerdir. Seferlere çıkılmadan önce atların açlığa, susuzluğa dayanmaları ve cesaretli olmaları için özel eğitimler yapılmaktaydı. Seferler için özel eğitime alınan atlar, kapalı olarak bulunduğu mekânlardan dışarı bırakılmaz ve yemi, suyu da verilmezdi. Kimi atlar da karanlık ortamlarda büyütülerek karanlığa alışması sağlanırdı (Lipets, 1984: 183). Bu eğitimlerden geçen atlar, açlığa ve susuzluğa dayandıkları gibi tembelleşmeyerek de cesaretli oluyorlardı. Ayrıca seferlerde mola zamanı geldiğinde atlara beslenmeleri için otlanmalarına imkân veriliyordu. Böylelikle hem beslenmiş hem de dinlenmiş oluyorlardı.

4.3.3. At Tımarı

Tımar, atın derisinde bulunan kir ve tozların temizlenmesi işlemine verilen addır. Eyer ve kolon kılları arasında bulunan kir, toz ve ot çöpleri deriye rahatsızlık verir. Bu gibi durumlarda atın huzuru kalmaz, şaha kalkar hatta binicisini sırtından dahi atabilir. Deri sıyrıklarına sebep olabilir. Bu sıyrıklar tedavi edilene kadar ata binilememektedir (MEB, 2017: 70).

“İki tımar bir yem yerine geçer” (TDK, 2009), atasözü atın bakım ve temizliğine özen gösterilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Türklerin at sırtındaki göçebe yaşamı düşünüldüğünde tımarın önemi daha da artmaktadır. Sürekli doğa ile iç içe olan Türk insanını takip eden Türk atı, insanlar kadar temiz ve bakımlı olmalıdır. Temizliği ve bakımı yapılmayan atın ömrü az olduğu gibi Türk yaşamındaki istenilen gereksinimleri de karşılayamayacaktır. Bundan dolayıdır ki Türkler, atlarına kendi temizlikleri kadar önem vermişlerdir.

Atların tımarı yapılırken dikkat edilecek hususlar bulunmaktadır. Tımar işleminin gerçekleşeceği yer ahır gibi kapalı bir mekân ise mekânın havadar olması çok önemlidir. Havalanmanın yetersiz olduğu mekânlarda yapılan tımar sağlık açısından risk taşımaktadır. Hijyen açısından yetersiz olan ortam da yapılan tımandan çıkan tozlar insan ve atlar tarafından solunmakta bu da hem insanlarda hem de atlarda birtakım hastalıklara yol açmaktadır. Tımar yapılırken amaç sadece temizlik olmalıdır. Atın tüyleri üzerinde uzun vakit geçirmek hayvana zarar verecektir. Temizlikte toz ve kirler arındırılmalıdır. Yapılan bu işlem seri şekilde yapılmalıdır. Bütün bunların temel amacı at tımarının güzel ve verimli olması içindir (MEB, 2017: 70).

Türklerde tımar, el ya da bir araç yardımı ile yapılmaktaydı. Türklerde tımar işleminin günde bir defa yapılmasına özen gösterilirdi. Eğer imkânlar bunu uygun değilse hafta da iki kez yapılmasına dikkat edilirdi. Ancak zorlu iklim koşulları ve göçebe yaşama bir de siyasi mücadeleler eklenince at tımarının yapım işleminin zorunlu olarak uzadığı zamanlar da oluyordu.

Tımar işlemine atların sol tarafından ya da boyun kısmından başlanırdı. Tımar yapacak kişi; atın boynunu sağ eli ile tutup, sol eli ile de tımar aracını atın boynuna sürerek yapmaktadır. Boyun temizlendikten sonra tımarı yapan kişi, sol eli ile atı boyundan tutar. Sağ elindeki tımar aracını atın karnı ve ayakları üzerinde gezdirilirdi. Tımar aracı yardımıyla atın bütün vücudu tüy yatımına veya tersine sürülmek suretiyle kirlerden arındırılırdı (Güleç, 2006: 88; MEB, 2017: 73).

Daha sonra tımar aracı sağ ele alınarak boyunun sol tarafından ve tüylerin tersi yönünden kol uzunluğunca sürülmeye başlanırdı. Boyunla beraber atın vücudu temizlenirdi. Bütün bu tımar işlemleri için denilebilir ki tımar bir at için su, yem ve hava kadar önemlidir. Bundan dolayı Türkler atlarını sürekli tımar etmişlerdir (Güleç, 2006: 88).

Tımar tarak, kaşığı, havlu, süngeri, fırça gibi araçlarla yapıldığı gibi el ile de yapılabilir. El tımarı, atın vücudu üzerinde boyu uzamış şekilde bulunan kılların alınması maksadıyla deriye yapılan bir tür masaj işlemi olduğunu söylemek mümkündür. El tımarı ile deriye ziyadesiyle kan gönderilerek güçlü bir beslenme sağlanabilir. Atın değişen hava koşullarına karşı direncini arttırmaktadır. Uzun kılların çabuk dökülmesini ve parlaklığını sağlamaktadır. Ayrıca el tımarı atların dinamik ve sağlam bir yapıda kalmasını da sağlıyordu.

El tımarı şu şekilde yapılmaktadır: Öncelikle iki el suya batırılarak ıslatılması sağlanmaktadır. Eller ıslandıktan sonra fazla olan su atılır. Sonra araç yardımıyla yapılan tımar da izlenen yön ve bölgelerden başlanarak avuç içi tüy yatımının tersine doğru güçlü bir şekilde bastırılır. Parmaklar aralanır ve tüy yatımı yönünde çekilir. Böylelikle atın bütün vücudu el tımarından geçirilmiş olur (MEB, 2017: 74-75).

Tımar işleminden sonra atların performansının yükseldiği görülmektedir. Ayrıca tımar işlemi esnasında Türk atı ve binicisi arasında kuvvetli olan bağ daha da çok güçlenmektedir. Atın ve binicisinin morali yükselir. Atlar temizlenmesiyle güzel bir görünüme sahip olurlar. Daha ilgi çekici hale gelirler.

4.3.4. Atların Nallanması

Nal, atın tırnağını taş ve toprak gibi sert maddelerden korumak, arındırmak ve atın tırnaklarını aşınmasını engellemek için çakılmaktadır. Bununla birlikte nal, sadece atın tırnak sağlığının korunması ve tırnağın, karşılaşılan güçlülere kaşı dayanma gücünü artırmak için değil, aynı zamanda atların ayaklarında görülen bazı hastalıkların giderilmesi maksadıyla da kullanılmıştır. Bilimsel çalışmalar, demirden yapılan nalların ilk kez Türkler tarafından kullanıldıklarını ortaya koymaktadır (Çerikan, 2014: 245).

Orta Asya'nın zorlu koşulları düşünüldüğünde Türk atlarının rahat hareket edebilmesi, sağlığını koruyabilmesi ve yüklenilen görevleri layıkıyla yerine getirebilmesi için nal çakımı zorunlu bir hal almıştır.

Türkler, demir madenini kullanmasıyla nal ustaları yetiştirmeye başlamış ve bu konuda maharetli eller çıkararak, Türk atlarını nallamışlardır. Türk atları, nal sayesinde toprak, taş, çivi, çakı gibi yollarda bulunabilecek sert maddelerden ayağını ve tırnaklarını korumuşlardır. Görevlerini de en güzel şekilde yerine getirmişlerdir. Türk atlarına vurulan

nalın ortası delik olmamakla beraber sağlam bir yapıdadır. Bu nal, hayvanların ayaklarını çok iyi korumaktadır.

Atların nallanması işlemini yapan nalbantların kullandığı dört tür nal bulunmaktadır. Bunlar; düz nal, askeri amaçlı kullanılan nal, demirli lastikli nal ve demirsiz lastikli naldır. Düz nal, tümü saçtan yapılmış ortası kapalı olan ve et kalınlığı bir cm'ye yakın olan nallardır. Askeri amaçlı kullanılan nal, ortası boş olan, kenarları 1,5 cm eninde, et kalınlığı 1 cm civarında olan klasik alafranga olarak da adlandırılan (Güleç, 2006: 72). nallardır. Bu nal, diğer nallara göre daha az hacim kapladığından ve hafif olduğundan dolayı yarış atları için daha çok tercih edilmektedir. Demirli lastikli nal, genellikle at arabaları için kullanılan atların ayaklarının, taşlarla kaplı yollarda kaymaması için yapılan nallardır. Öncelikle bir lastik tabakası nal ile hayvanın toynağı arasına yerleştirilir. Demir nal ile yere basılacak kısma, kesimi özel olarak yapılmış halde bulunan 1 cm et kalınlığında otomobil dış lastiği gibi bir kaplama geçirilmek suretiyle nallama işlemi gerçekleştirilir. Demirsiz ve yalnızca lastikten olan nal ise, hafif işlerde kullanılan binek ve yük hayvanlarının ayaklarına çakılmaktadır (Diyarbakırlıoğlu, 2010: 45-51).

Nal, ayağa uygun olmalı ve çivileri tırnağın canlı tabakasına kaçırmadan çakılma işlemi yapılmalıdır. Nal düzgün çakılmazsa oynar veya düşer. At nallanırken yanlış çakılmış bir mih sonucunda at sakat kalabilir. Bu sebeple atları nallayan usta çok maharetli olmalıdır (Güleç, 2006: 72) Bugüne kadar Türk milletinin kullandığı atlara yerli Türk nalı çakılmıştır. Türk nalı genellikle çivisiz 280-300 g ağırlığında, 9,5-12 cm genişliğinde olan ve 4.67 mm kalınlığında demir bir levha şeklindedir (Sümer, 1983: 57).

Nal çakım işlemi tamamlandıktan sonra nalın birtakım sebeplerden dolayı ömrünü tamamlaması ya da zedelenmesi sonucu nal, sökülmetedir. Nal sökülürken öncelikle perçinler açılır. Perçinler açıldıktan sonra nalın açık ucundan başlayarak kerpeten veya ona benzer başka bir araçla içe doğru baskı uygulayarak nal çıkartılır (MEB, 2017: 96). Nal sökülürken atın ayağının ve tırnağının zarar görmemesine dikkat edilirdi.

4.4. At Hastalıkları ve Tedavi Şekilleri

At hastalıkları atların beslenildiği, yetiştirildiği ve bakımlarının yapıldığı bütün coğrafyalarda ve bölgelerde görülmektedir. Atlar, hastalıklardan dolayı sağlık sorunları yaşamakta bazen bu sağlık sorunları neticesinde kendilerine yüklenen vazifeleri yerine getirememektedirler. Bazen de hastalıklardan kurtulamamakta ve ölümleri

gerçekleşmektedir. Türklerde atın hastalanması Divanu Lügati't-Türk'te geçen “*At kemlendi*” yani *at hastalandı* (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/338) tabiriyle açıklanmıştır.

4.4.1. Çıban Çıkması

Mundar hayvanların içerisinde taşıdıkları dertleri muhakkak dışa vuracakları düşüncesi hâkimdir. Yani mundar hayvan içerisinde dert saklamaz. Bu sebeple de atta görülen bütün çıbanlar bir felaketin habercisi durumundadır. Bu çıbanlar atın boğazında, belinde ve bacaklarında açıkça görülmektedir. Çıban, yarma lapası, yumurta akı ve üzerlik külü gibi malzemelerle sıvanarak bekletilmektedir. Daha sonra olgunlaşan çıbanın içi boşaltılır. Yaraya yeniden malzemeler uygulanarak iyileştirilmeye çalışılır (Bozkurt, 2010: 40-41).

Anadolu coğrafyasındaki Güney Anadolu Türkmenleri bu hastalığa “*sıraca*” ismini vermişlerdir. Bu hastalığı kükürtle tedavi etmektedirler (Yalman, 2011: 73). Divanu Lügati't-Türk'te “*Çılday*” diye adlandırılan bu hastalık, “*Atın göğsünde çıkan bir hastalıktır, dağlanarak geçer*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/240) ifadesiyle bu hastalığın ne olduğu ve nasıl tedavi edildiğinden bahsedilmektedir.

4.4.2. Yağır

Aşırı yükte uzun süreli mesafelerin alınmasından dolayı atın, bel kemiği üzerinde meydana gelen yaraya yağır ismi verilmektedir. Kaşgarlının divanında yağır, “*At, katır ve eşek gibi hayvanların sırtları üzerinde semerin ve eyerin vurulmasıyla meydana gelen yara*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/9) olarak tanımlanmaktadır. Atın yağır olan bölgesinde bir daha tüylenme görülmez. Yağır olan bölgeye söğüt kabuğunun külü sürülmek suretiyle uygulanır ve o bölgenin kabuk bağlaması beklenir. Yağır olmak bir kusur olarak görülür ve iyileşse de yara izi at ölünceye kadar geçmemektedir.

4.4.3. Sakavu

Sakavu, atın insanlardaki soğuk algınlığı durumu gibi burnunun akması, gözlerinin sulanması, kaşınması ve de tüyünün bozulması halidir. Terli at, teri gerektiği gibi soğutulmaz veya terli bir şekilde serin ahıra çekilirse sakavuya yakalanabilir. Sakavu, tedavisi olan hafif bir hastalıktır türüdür. Bu hastalığa yakalanan atı tedavi etmek amacıyla

kaynatılmış halde bulunan ince saman, atın torbasına konularak başına asılır. Atın ağzından, burnundan suların dökülmesi görününceye kadar bekletilir. Bu işlem birkaç saat sürebilmektedir. Ahırın her yeri kapatılır. Sıcak tuzlu suya un karıştırılmak suretiyle elde edilen karışım içirilir. Böylelikle atın iyileşmesi sağlanır (Bozkurt, 2010: 38).

Kazaklar ise bademciğin büyümesi neticesinde meydana gelen bu at hastalığına “*sakav*” ismini vermişlerdir (Altay, 1981: 37). Bu hastalığın adı Anadolu coğrafyasında bulunan Doğu ve Güneydoğu’daki bölgelerde “*sekev*” şeklinde anılmaktadır (Başbuğ 1986: 14). Güney Anadolu Türkmenlerinde sakavunun ilerlemiş haline “*mangavu*” adı verilmektedir (Yalman, 2011: 73). Divanu Lügati’t-Türk’te ise, “*Sengregü*” şeklinde geçmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/387). Divanda, “*Atın burnundan irin gibi sümük akar.*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III/387) ifadesiyle bu hastalık anlatılmıştır.

4.4.4. Etilgen ve Çildek

Yukarıda anlattığımız hastalıklar dışında Kaşgarlı Mahmud’un Divanu Lügati’t-Türk eserinde “*etilgen*” ve “*çildek*” adlarında at hastalıklarından da bahsedilmektedir. Etilgen, atlarda bulunan bir hastalık olarak tanımlanır ve “*Bu bez hastalığıdır ki bezler yarılarak geçer*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/158) şeklindeki açıklama ile bu hastalığın nasıl tedavi edildiğinden bahsedilmektedir. Divanda çildek için ise “*Atın göğsünde çıkan bir çibandır. Bu çibandan sarı su ile irin akar; dağlanırsa geçer*” (Kaşgarlı Mahmud, 1985: I/477) açıklaması yapılmıştır.

Bunlardan başka baytarnamelerde de at hastalıklarından bahsedilmektedir. Baytarnameler, genel olarak İslam dünyasında ehlîleştirilmiş hayvan hastalıklarını ve tedavi şekillerini anlatan tıp kitapları niteliğindedir. Özellikle Türklerin atlı süvari birliklerini kurması bu eserlerin yazılmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda baytarnamelerde daha çok at hastalıklarına ve tedavi şekillerine yer verilmiştir (Şen, 1995: 190). Baytarnamelerde; atların terine ve suyuna dikkat edilmemesi, kan dengesinin bozulması ve bulunduğu çevre koşullarının etkisi gibi nedenlerden dolayı atların hastalandıklarından bahsedilmektedir (Eliaçık, 2018: 243).

Baytarnamelerde, attan çıkan nasır hastalığı *aran* olarak adlandırılmakta ve aran olan bölgenin sıcak suyla yıkanması neticesinde geçeceğinden bahsedilmektedir. At tırnağının aşağı ve yukarısında kıl dönemiyle oluşan *şukâk* hastalığı, atın hastalıklı bölgesinin soğuk sirke ile yıkanması daha sonra üstünün bağlanması ve yapılan merhemden üstüne

sürülmesiyle tedavi edilmektedir. Atın inciğinde veya sırtında görülen *menşeş* hastalığı atın ayaklarının şişmesine sebebiyet vermektedir. Menşeşe benzeyen bir de *hûye* hastalığı bulunmaktadır. Hûye, atın kulaklarında şişliğe sebep olmaktadır. Kulak şişliği boğaza da sirayet ederek atın, yutkunmasını zorlaştırmaktadır. Menşeş ve hûye hastalıklarının tedavisi şiş olan kısımların kesilmesiyle yapılmaktadır. Ancak şiş kısmın kesilmesinden önce *üç dirhem zerût, üç dirhem nar kabuğu üç dirhem de zâc'ı yaraya konulursa* ve yara iyileşirse şiş olan kısmı kesmeye gerek olmadığı baytarnamelerde vurgulanmıştır. Atın tırnaklarında görülen *seretân* hastalığı, yumurta akının ve gül yağının seretân olan bölgeye merhem gibi sürülerek tedavi edilmektedir. Atın karnında görülen *deşnî* adlı bir hastalık da bulunmaktadır. İlk olarak karında başlayan bu hastalık zamanla atın bütün vücuduna yayılır. Bu hastalık vücutta derin yaralar bırakır. Yaralar delinip, içinden su aktığı da olmaktadır. At, bu hastalıktan zor bir şekilde kurutularak sağlığına kavuşmaktadır (Erzurumi, 2018: 46-48).

Bunların dışında baytarnamelerde, atların uzun süre ayakta durmasından dolayı oluşan *nefta*; atların etlerinde şişmelerin görülmesiyle meydana gelen *hûdde*; atların çok yürümesinden dolayı ayaklarını yere vurmasıyla görülen *ukâl*; atların iki ayağını genişleterek birbirlerine uzak basması sonucunda ortaya çıkan *ebhah*; atların bazılarında görülen ve arka ayaklarından birinin beyaz olmasıyla oluşan *erçel*; atlarının kuyruğunun ya sonradan ya da doğuştan eğri olması nedeniyle ortaya çıkan *a'zel* gibi at hastalıklarından bahsedilmiştir (Erzurumi, 2018: 47).

SONUÇ

At, memeli, tek tırnaklı ve zorlu iklim koşullarına dayanıklı bir hayvandır. Türkçede; “at” kökünden türeme birçok kelime vardır. Atın dinamik yapısı göz önüne alındığında at kökünden türetilen kelimelerin anlam olarak birbirini tamamlayıcı unsur oldukları görülecektir. Çin kaynakları Türklerin ehlîleştirdiği at kelimesinin anlamını daima bir güç ile sıçramaya istekli olarak dile getirmişlerdir.

Atın ehlîleştirilmesi sürecine baktığımızda, bu hayvanın M.Ö. 3000 yıllarında Orta Asya'da ehlîleştirildiği birçok bilim insanı tarafından kabul edilmiştir. Orta Asya'da Kafkaslardan Çin'e kadar uzanan geniş bir bölgede hem Tarpan hem de Prezewalski yabani at örneklerinden ehlîleştirmeler vuku bulmuştur. Daha sonraları ise Kuzey Avrupa'da ehlîleştirilen at türleri görülmüştür. İnsanların önceki zamanlarda atı bir et üretim hayvanı olarak avladıkları ve sütünden faydalandıkları görülmüştür. Çünkü tarihi kaynaklar, atın bir iş hayvanı ve savaş aracı olarak kullanılmasının sonraki dönemlerde rastlanıldığına işaret etmektedir.

Atın ilk önce Türkler tarafından ehlîleştirildiği ve bu hayvanı binek hayvanı olarak kullanan ilk insanların da Türkler olduğu yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde ortaya konmuştur. Bu durum, Batılı bazı araştırmacılar tarafından da onaylanmakta ve kabul görmektedir. Ancak karşıt görüşte olanlar atın ve atlı göçebe kültürünün kökenini farklı coğrafyalara ve farklı uluslara bağlamaktadırlar.

Dünyanın en eski kıtası olma niteliğine sahip olan Asya, coğrafi ve tarihi şartlar gereği beş kısma ayrılmıştır. Bu ayrım neticesinde Orta Asya coğrafyası geniş bir halde tarih sahnesinde yerini almıştır. Geniş bir coğrafya sahip olan Orta Asya'nın iklimi yer yer değişiklik gösterse de genel olarak karasal iklim kendisini güçlü bir şekilde hissettirmektedir.

Karasal iklime bağlı olarak görülen kuraklık, kışların sert ve soğuk geçişi, yazlarının ise yağışın az olması; buna bağlı olarak da tarımın istenilen ölçüde yapılamayışı, bu coğrafya için hayvancılığı zorunlu kılmıştır. Bozkır coğrafyasının temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Ayrıca bozkır Türk devletlerinin ve insanların yaşamında at başta olmak üzere keçi, koyun, deve gibi hayvanlar kullanılmıştır.

Orta Asya'da hayvancılıkla beraber göçebe yaşamın egemen olduğu bir durum ortaya çıkmıştır. İklimle bağlı olarak sulama olanaklarının gelişemeyişi ve tarımın yapılamayışı neticesinde bozkırlılar zorunlu da olsa yaşamlarını sürdürebilmek ve

hayvanlarına gür otlaklar bulmak için sürekli bir göç halini benimsemişlerdir. Göçebe yaşam kışları kışlaklarda yazları ise yazlıklarda geçmektedir. Her iki mevsim içinde yapılan göçlerde, temel etken gür otlakların bulunmasıdır.

Göçebe yaşamda Türk'ün sırdaşı, yoldaşı, dostu at hayvanıdır. Bozkırın hırçın agresif, hırslı ve sert yapısına dayanabilen at, Türklerin yaşamının her alanında kendisini göstermektedir. Türklerin sosyo-ekonomik, siyasi, askeri, kültürel, edebi, sanat, dini yaşamında atın izlerine sıklıkla rastlanılmaktadır.

At, Türklerin ekonomik yaşamının en önemli parçalarından biriydi. Hayvancılıkla geçimini sağlayan Türkler, yaşamlarında bu kadar etkili olan bu hayvanı gelir getiren kaynak olarak da görmüşlerdir. Bu bağlamda at yetiştiriciliğine büyük önem vermişlerdir. O zamanlarda sadece 1 atı olanlar çok fakir; 5, 15, 20 ve 50 atı olanlar normal; bunlardan daha çok sayıda ata sahip olanlar ise zengin sayılırdı. Ayrıca diğer hayvan türlerinden farklı olarak at sürüleri sahibine maddi gücün dışında sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri yaşamda itibar da sağlıyordu.

Uluslararası ticarete de kendisine yer bulan at, diplomasiye de etki ediyordu. Bu etkilerden birine örnek olacak gelişme şöyledir: Göktürk hükümdarlarından Bumin Kağan'ın 551 yılında Çin İmparatoru öldüğünde taziyelerini bildirmek maksadıyla 200 atı Çin sarayına hediye olarak göndermiştir. 560 yılında ise Çin sarayından Göktürklerle para ve ipek hediye gönderilmiştir. Bu durum atın diplomatik temaslarda öneminin ipekle eşdeğer olduğunu kanıtlamaktadır.

Ekonomik hayatta bu kadar itibar gören at, Türklerin sosyal yaşamında da itibar görüyordu. Bozkırın zor ve bir hayli agresif yapısı düşünüldüğünde Türk'ün bu coğrafyada sırdaşı, yol arkadaşı ve dostu her zaman at olmuştur. At, sayesinde mesafeler kısalmış, yaşam kolaylaşmış ve karşılaşılan zorlukların üstesinden gelinmiştir. Başka bir deyişle Atın hızlı oluşu; gücü, asaleti ve çevikliği göçebe kavimlerin tarihi ve kültüründe ona ayrı bir değer kazandırmıştır. At, sadece bir ulaşım ya da savaş aracı değil, aynı zamanda toplum içerisinde saygı gören bir hayvan konumundadır.

İlerleyen teknik gelişmelere paralel olarak at arabalarının yapımı görülmüştür. At arabaları, o dönemin koşulları düşünüldüğünde hem savaş meydanlarına cephaneye ve insan taşımaya yardımcı hem de göçebe yaşamda yer değişikliklerine kolaylık sağlayan bir araç olarak yerini almıştır. Ayrıca at ile hayvan sürüleri kolaylıkla kontrol edilmiştir. At üzerinde olan Türk çobanı yayan olarak kontrolünde zorlandığı hayvan sürülerini rahatlıkla

idare edebilme kabiliyetine sahip olmuştur. Kısacası Kaşgarlının da dediği gibi “*at, Türk’ün kanadı*” olmuştur.

At, Türklerin sosyo-ekonomik ve siyasi yaşamında önemi yadsınamaz. Ancak at, Türklerin yaşamında esas rolü askeri hayatta oynamaktaydı. At, bir muharebe aracı olarak kullanılmaktaydı. At üzerinde savaşlar kazanılmakta, kaleler fethedilmekte, düşman atlı süvari birliklerinin oynadığı savaş taktikleri ile saf dışı bırakılmaktaydı. Öyle ki askeri alandaki bu başarılar Çin İmparatorluğunu derinden etkilediğinden, imparatorluk savaş konusunda Türkleri taklit etme yoluna gitmiştir.

Öte yandan Türk dini yaşantısında da kendisine yer bulan at, Türklerin onları tanrılarına kurban sunmasında kendisini göstermektedir. Ayrıca ölen kişinin gömüldüğü kurganlarda at iskeletlerine sıklıkla rastlanılmaktadır. Bu durum yaşamın her alanında Türk’ün sırdaşı, yoldaşı ve dostu olan bu hayvanın, Türk insanına mezarında da yer edinecek kadar yakın olduğunun göstergesidir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda kurganlardan at koşum takımlarından gemlere, yularlara, kamçılara, dizginlere ve üzengilere rastlanılmıştır. Ayrıca kurganlardan eyer örtüleri ve süslemeleri çıkarılmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında öteki dünya inancı önemli bir rol oynamıştır. Türkler öldükten sonra dirildiklerinde diğer eşyaları gibi atlarını da kullanacağına inandıklarından dolayı atlarını yanlarına defetmişlerdir. Kurganlardan çıkan at koşum takımlarına, eyer örtülerine ve süslemelere Türk kültürlerinden Tagar ve Taştık kültüründe sıklıkla rastlanılmıştır.

Sanat, edebiyat ve mitolojik açıdan da bir değere sahip olan Türk atları, yapılan taşınabilir eşyalarda ve duvar süslemelerinde, Türk destanlarında, ilk Türk yazılı eserlerinde, Türk atasözlerinde kendisine bir hayli fazla yer bulmuştur. Türk mitolojisinde ve Türk destanlarında atlar, kahramanlıkları ile ön plana çıkmışlardır. Bazı destanlarda atlar, insanlar gibi konuşturulmuştur. Binicisinin en yakın sırdaşı, yoldaşı ve dostu olarak görülmüştür. Türk atasözlerine bakıldığında at, yaşamın her alanında elde edilen tecrübelerin, acıların, hüznlerin, mutlulukların, zaferlerin yansıması olarak söylenen sözlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum zaman zaman atlarla ilgili Türk deyimlerinde de kendisini göstermektedir.

Türklerin, at yetiştiriciliğinde ileri düzeyde olduklarını söylemek mümkündür. Atların yetiştirilmesinde üzerinde yaşanan coğrafyanın etkisi çok büyüktür. Bozkırın karasal iklimi düşünüldüğünde yetiştirilen Türk atlarının bu iklime uyum sağlaması

gerekiyordu. Atların dirayetli, sağlam, çevik olması hususu üzerinde hassasiyetle duruluyordu.

Kuşkusuz Türklerde at, askeri gücün kaynağını oluşturduğu için çok sayıda at yetiştirilmekteydi. En iyi cins atlar, Orta Asya diye tanımlanan Yenisey'den Tanrı Dağları'na kadar uzanan ve otlak bakımından çok zengin olan geniş ovalarda özellikle de Fergana olarak bilinen bölgede yetiştirilmiştir. Çin kaynakları Fergana'nın bu seçkin atlarından bahsetmektedir.

Türk atlarını, oldukça küçük boylu, dayanıklı, sahibi tarafından çok sevilen, iyi bakılan, Türk yaşam tarzı içerisinde bir insan gibi yer alan bir bozkır hayvanı olduklarını söylemek mümkündür. Türk atları için ortak kabul edilen unsurlardan birisi de naldır. Türk atlarına vurulan nal, sağlam bir yapıdadır. Ayrıca hayvanların ayaklarını çok iyi korumaktadır.

Orta Asya coğrafyasına özgü yetiştirilen Türk at ırkları arasında Sibiry ve Ötüken atları, Kazak atları, Kırgız atları, Özbek atları, Türkmen atları, Kafkas atları, İdil ve Güney Rusya atları bulunmaktadır. Bunlar arasında da bozkır atı (Prezewalski) ve Türkmen atı olan Akhal-Teke atı ön plana çıkmaktadır. Ayrıca atlar, askeri gücün sembolü olarak görüldüğünden çok fazla sayıda yetiştirilmektedir.

Türklerde at yetiştiriciliğinde diğer bir önemli husus ise atların eğitimi ve bakımındır. Atlar, doğumundan hemen sonra eğitime alınır ve at talimine başlanırdı. Atların bozkırın coğrafi ve iklim koşulları dikkate alınarak eğitimleri yapılırdı. At eğitiminde ölçüyü ata yüklenen vazifenin yerine getirilmesi oluşturmaktadır. At eğitiminde yaş, kilo ve kullanım şekli önemli bir etkidir. Ayrıca eğitimler aşamalar halinde ilerlemekteydi.

Atların eğitiminin yanında bakımları da büyük bir öneme sahiptir. Atların barındırılması, beslenilmesi, tımarlarının yapılması ve nallanması gibi hususlara çok dikkat edilmekteydi. Atlar, yazın yaylak ve geniş otlaklarda kışın ise soğuktan korunmak amacıyla kışlaklarda barındırılıyordu. Günümüzde ise Türk atları modern koşullarda çiftliklerde ve ahırlarda barındırılmaktadır. At bakımında diğer bir önemli husus ise at tımarıdır. Atlar elle ya da bir araç yardımıyla tımarı yapılabilirdi. Atların görevlerini ifa ederken tüylerinde ve derilerinde oluşan tozların, toprakların ve zarar verici maddelerin giderilmesi tımarın asli işlevidir.

Her ne kadar atların bakımı titizlikle yapılırsa da atların hastalandıkları da oluyordu. At hastalıklarında içinde yaşamış oldukları coğrafyanın koşulları etkin bir rol oynamaktaydı. Hastalanan at hemen tedavi altına alınır ve hastalığının niteliğine göre

tedavi şekli uygulanırdı. Hastalığın tedavisindeki amaç atın tam anlamıyla sağlığına kavuşturmaktır.

Netice itibariyle Türk atları Türklerin yaşamının her alanında kendisine yer bulmuştur. Yeme ve içme kültüründe, giyimde, diplomasi ve siyasette, sosyo-ekonomik yaşamda, dini inançlarda, mitolojide, dilde, sanatta ve edebiyatta atın izlerine rastlamak mümkündür. Son olarak diyoruz ki Türk atsız, atta Türksüz kalamaz ve kalamamıştır.

KAYNAKÇA

- Aça, M. ve Olgunsoy, B. (2010). Tuva Kahramanlık Destanlarında Yarış ve Sınamalar, *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*. 2.
- Agacanov, S. G. (2003). *Oğuzlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Akman, E. (2003). Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At, *Kastamonu Eğitim Dergisi*. 11.
- Aksoy, M. (1998). Türklerde At Kültürü ve Kımız, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*. 112.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akün, Ş. R. (1952). Eski Türklerde At Sevgisini Gösteren Arkeolojik Bir Buluş Dolayısıyla, *Türk Askeri Veteriner Hekimleri Dergisi*. 198.
- Alaca, E. (2016). *Orta Asya'dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü (MÖ 5000-MS 2016)*. Ankara: Vadi Grup Ciltevi.
- Altay, H. (1981). *Anayurttan Anadolu'ya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altheim, F. (1697). *Asya'nın Avrupa'ya öğrettikleri*, Emin Türk Elçin, (Çev.). İstanbul: May Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2010). Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında atlar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*. 4.
- Aral, M. N. (1974). *Türkiye'de At Yarışları Türkiye'de Yetiştirilen Hayvan Türleri Yetiştiricilik Tarihi ve Teknolojisi*. Ankara: TJK Yayını Metin Matbaası.
- Arık, M. (2008). *Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Atabeyoğlu, C. (1984). Orta Asya Türklerinin Ulusal Sporları 5, *Yıllar Boyu Tarih Dergisi*, V.
- Atalay, İ. (2002). Türk Dünyası'nın Coğrafyası. *İslam Ansiklopedisi* (C I, 319-348). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Atılğan, İ. (1974). *Gerçek Milli Sporumuz Cirit*. Erzurum.
- Babüroğlu, S. (1974). *Erzurum ve Milli Sporlarımızda Cirit*. Ankara.
- Bacon, E. E. (Tarihsiz). *Tercüman 1001 Temel Eser*. Tansu Say, (Çev.). İstanbul: MEB.
- Banarlı, N. S. (1997). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 1*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bars, E. M. (2008). Köroğlu Destanı'nda At, Kadın, Silah, *Turkish Studies Dergisi*. 3.
- Barthold, W. (2019). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: TTK.
- Başbuğ, H. (1986). *Aşiretlerimizde At Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.
- Başbuğ, T. (2011). Çağdaş Türk Resim Sanatında At Tasvirleri, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*. 10.
- Baştav, Ş. (Tarihsiz). *Eski Türklerde Harp Taktiği*. Ankara: Türk Kültürü.
- Batu, S. (1952). *Türkler ve At*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Veterinerlik Fakültesi.
- Batu, S. (1962). *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Veterinerlik Fakültesi yayınları.
- Baykara, T. (2020). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Bekki, S. (2003). Merkez Simgeciliği ve At Çakı, *Folklor Edebiyat Dergisi*. IX.

- Bekki, S. (2008). Çorum-Dodurga’da Bir İnanç Merkezi: Mehmetdedetekke Köyü ve At Kurbanı, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*. 47.
- Belek, K. (2008). *Kırgızlarda At ve At Kültürü*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Belek, K. (2015). Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği), *Gazi/Türkiyat*. 16.
- Belek, K. (2017). Göçebe Uygarlığı Işığında Türk Atının Yetiştirilmesi ve Mülkiyet (Kırgız Kültürü Örneğinde), *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 6.
- Beşen, Delice, T. (2015). Türkmen Kültüründe At, *International Journal of Sport Culture and Science*. 3.
- Bıyıklı, M. (2019). Türklerde At Kültürü ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri Ve Önemi, 5. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi*. 19.
- Bonvalot, G. (Tarihsiz). *Eski Yurt*. M. Reşat Uzman, (Çev.). Tercüman 1001 Temel Eser. İstanbul: MEB.
- Bozkurt, S. (2010). *Kayseri Yöresinde At Kültürü*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Caferoğlu, A. (2010). Türk Onomastiğinde At Kültü, *Türkiyat Mecmuası*. 10.
- Çelebi, E. (1968). *Seyahatname (1662-1682)*. Ankara: TTK.
- Çelik, N. (2012). Divanu Lügati’t-Türk’te At Kültürünün Yansımaları, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 2.

- Çerikan, F. U. (2014). *Türk Kültüründe Demir*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınar, A. A. (1993). *On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, HAGEM Yayınları.
- Çınar, A. A. (1993). *Türklerde At ve Atçılık*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çınar, A. A. (1996). *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınar, A. A. (1998). Türkmen Halk Edebiyatında At Kültürü Ve Atın Türkmen Hayatındaki Rolü, *Bilig*. 7.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (1992). *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2002). Hun Sanatı, *Türkler Ansiklopedisi*. (C X, 54-76).Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı-İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Dağlı, H. (2019). Azerbaycan Türkçesinde Atla İlgili Atasözlerinin Sözdizimsel Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Takvim-i Vekayi*. 7.
- Dal, S. (2019). Uygurların “At” Konulu Atasözleri, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. 14.
- Deer, J. (1954). İstep Kültürü, Ankara Üniversitesi *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XII.

- Demirağ, Y. (2003). *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirbilek, S. (1993). *Türklerde At ve At Kültürü*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Diyarbakırlıoğlu, M. A. (2010). *Kaybolan Meslekler ve Son Ustalar*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Diyarbakirli, N. (1973). *Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Dmitriez, N. G. ve Ernst, L. K. (1989). *SSCB'nin Hayvan Genetik Kaynakları*. Roma: Hayvansal Üretim ve Sağlık Kağıdı Yayınları.
- Dmitriez, N. G. ve Ernst, L. K. Terek Atı. (2015, Ekim). 2 Ağustos 2022 tarihinde alındı, <http://afs.okstate.edu/breeds/horses/tersk/index.html/>
- Doğan, O. (2006). *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dokuman, F. (Tarihsiz). *Markopolo Seyahatnamesi* (Cilt I). Tercüman 1001 Temel Eser. İstanbul: MEB.
- Donuk, A. (1982). 26-30 Ağustos 1922 Taarruzu ve Turan Taktiği, *Tarih Enstitüsü Dergisi*. 12.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul.

- Durant, W. (Tarihsiz). *İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser. İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Durmuş, İ. (1996). Sarmatlarda Sosyal ve Ekonomik Hayat, *Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*. 1.
- Durmuş, İ. (1997). Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At, *Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2.
- Durmuş, İ. (1997). *Sarmatlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Durmuş, İ. (1998) Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları, *Prof. Dr. M. Abdulhaluk Çay Armağanı*. I.
- Durmuş, İ. (2002). İskit Kültürü, *Türkler Ansiklopedisi*. (C IV, 15-25). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Eberhard, D. W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. Ankara: TTK.
- Eberhard, W. (1940). Çin kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat, *Ülkü*. 16.
- Eflaki, A. (2006). *Menakıbu'l-Arifin*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ekrem E. (1995). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri* (M.Ö.2146-318). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Elçin, Ş. (1963). Atların Doğuşları İle İlgili Efsaneler, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*. 162.
- Eliaçık, M. (2018). Baytarnameler, *Z Kültür Sanat Şehir Mevsimlik Tematik Dergi*. 3.
- Eliade, M. (1970). *Şamanizm*. Amerika. S. Rıfat, (Çev.). Ankara.

- Emel, E. (1974). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*. İstanbul: MEB.
- Ergin, M. (2013). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eroğlu, E. (2021). *Bozkır Kavimleri Tarihi Ders Notları*. Amasya: Amasya Üniversitesi.
- Erten, O. (2006). *Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği-Sanat Tarihi Açısından Bir Bakış*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esin E. (1978). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi Ve İslam'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (2002). Türk Sanatında At, *Türkler Ansiklopedisi*. (C IV, 125-143). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Esin, O. (2017). Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At, *Ulakbilge*. 14.
- Frock. (2012, Ekim). Deliboz Atları. 2 Ağustos 2022 tarihinde alındı, <https://kohuku.ru/porodi/verhovo-vyuchnie/1011-loshadi-porody-deliboz.html>
- Gabain, A.V. (1968). Renklerin sembolik Anlamları, *Türkoloji Dergisi*. 3.
- Glover, F.J.H (2011). *Çağlar Boyunca 1000 Ünlü At Gerçek ve Kurgusal*. Xlibris Şirketi.
- Golden, P. B. (2007). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Osman Karatay, (Çev.). Çorum: Karam.
- Gökçimen, A. (2005). Türkmen Atasözlerinde At, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 28.

- Gökyay, O.Ş. (2000). *Türk Dünyasından Seçmeler Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gumilev, L.N. (2002). *Hunlar*. Dr. Ahsen Batur, (Çev.). İstanbul: Selenge yayınları.
- Güleç, E. (2005). *Türk At Irkları*. Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları.
- Güleç, E. (2006). *Ata Nasıl Binilir?* Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği. Yayınları.
- Gülensoy, T. (1995). At Damgaları. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. Emine Gürsoy Naskali, (Ed.). İstanbul: Resim Matbaacılık. 95-119.
- Günel, Z. (2006). *İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Eğitim Kitabevi.
- Günay, Ü. Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Ocak Yayınları.
- Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul.
- Gürbüz O. (1997). Türkiye’de Göçebe Mesken Örneği: Çadır, *Türk Coğrafya Dergisi*. 32.
- Gürsoy Naskali, E. (1995). *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Güven, M. (2003). Oğuz Kağan Destanı’nda Hayvanlar, *Milli Folklor Dergisi*. 57.
- Güven, V. (2019). Atın Türk Kültüründeki Yeri Ve Osmanlı Döneminde Kocaeli Özelinde Türk At Yetiştiriciliği, *Uluslararası Orhan Gazi Ve Kocaeli Kültürü Sempozyumu* V. III.
- Güzel, C.H. Çiçek, K. Koca, S. (2002). *Türkler Ansiklopedisi*. (Cilt III). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Halaçoğlu, Y. (1991). İslami Devirde At, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (DİA), (C IV, 28-31). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Herodotos. (1993). *Herodot Tarihi*. Müntekim Ökmen, (Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumi. (2018). *Kitab Fi-Riyazati'l-Hayl Atçılık Kitabı*. İbrahim Delice (Der.). İstanbul: Asitan Kitap.
- Işık, G. (2021, Nisan). Atlar ve Et Verimleri, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Zootekni II ders notları*. 30 Temmuz 2022 tarihinde alındı, <https://vetreheri.com/atlar-ve-et-verimleri/>
- İlgen, A. (2010). Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 49.
- İnan, A. (1953), Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*. Fuat Köprülü Armağanı.
- İsmail, Z. ve Muhittin, G. (1995). *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*. Ankara: Ergin Yayınevi.
- İzgi, Ö. (2000). *XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile Yaptığı Ticari Münasebetler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: TTK.
- Kaba, A. (2011). *Altay, Tuva, Hakas Ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Kabadaş, O. (2020). *Kazak Türkçesinin At Koşum Takımlarıyla İlgili Söz Varlığı -Tarihi Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kabadayı, O. (2020). Kazakistan’da Yapılmış At Kültürü’ ve Atçılık Terminolojisi İle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, *Karadeniz Araştırmaları XVII*. 66.
- Kafesoğlu, İ. (1953). Doğu Anadolu’ya ilk Selçuklu Akını. *Fuat Köprülü Armağanı*. TTK Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy). İstanbul: MTK.
- Kafesoğlu, İ. (2011). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kahraman, A. (1995). *Osmanlı Devleti’nde Spor*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kalkan, M. (1997). Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atı’nın Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm, *Erdem*.(9.
- Kanlıdere, A. (2011). *Orta Asya Türk Tarihi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi.
- Kaplan M. (1985). Orhun Abidelerinde Mekan–İnsan Münasebeti, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, I.
- Karaca, Ş. (1996). *Türk İslam Kültüründe At ve Ata Binicilik*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karadavut, Z. (2010). Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar, *Milli Folklor Dergisi*. 22.
- Karahan, A. (1976). İslam Türk Tarih ve Edebiyatında Ok ve Ok Atma. *Geleneksel Türk Sporları Semineri*, Ankara.
- Karcıoğlu, U. (2018). *Orta Asya’da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri*. Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karçığa, S. (2016). Orhun Abidelerinde At kavramına Genel Bir Bakış, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9.
- Kaşgarlı Mahmud. (1985). *Divanu Lügat-it-Türk* (Cilt I-IV), Besim Atalay, (Çev.). Ankara: TDK.
- Keegan, J. (1995). *Savaş Sanatı Tarihi*. Füsun Doruker, (Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Keskin, F. (2021). *Başlangıcından Demir Çağı Sonuna Kadar Equid Gömütleri*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, S. (2016). Türkmen Topluluklarında Sosyo-Kültürel ve Kültürel Boyutları İle At Ve At Süslemeleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Bayram ve Festivaller, *Türkler Ansiklopedisi*. (C III, 51-57). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, *Türkler Ansiklopedisi*. (C III, 15-37). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi, *Türkler Ansiklopedisi*. (C III, 8-53). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Ankara: Kültür Yayınları.
- Koca, S. (2005). *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Koca, S. (2017). Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru, *Asya Araştırmaları Dergisi*. 1.
- Koçkar, T. (2012). *At Irkları ve Dağılımı*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. Mahmudiye Meslek Yüksek Okulu.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kurgan, Ş. (1943). *Eski Metinler Antolojisi*. Ankara.

Kutlu, M. ve Kutlu, L. (2020). Berel'deki 11. Kurgan ve Pazırık Kültürü, *Sanat Tarihi Dergisi*. 29.

Kuzmina, Y.Y. (1994). *Hint-Aryanlar nereden geldi*. Moskova.

Ligeti, L. (1962). *Atilla ve Hunları*. İstanbul: TTK.

Ligeti, L. (1970). *Bilinmeyen İç Asya I-II*, Sadrettin Karatay, (Çev.). İstanbul: MEB.

Ligeti, L. (2002). Bilinmeyen İç Asya. *İslam Ansiklopedisi*. (C I, 1029-1046). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Lipets, R.S. *Obrazı Batıra i Ego Konya / v Tyurko Mongolskom Epose*. Moskova: Navka.

Lisa, S. (2018, Şubat). Altay Atı Hakkında. 30 Temmuz 2022 tarihinde alındı, <https://www.petguide.com/breeds/horse/altai-horse/>

Lokai, (2000, Şubat). Lokai. 31 Temmuz 2022 tarihinde alındı, <http://www.refinerofgold.com/breeds/equines/ponies/lokai.html>

Maksud, F. (2020). Göktürkler Ve Üzenginin Yayılması Üzerine, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2.

Marsadolov, L. S. (1998). 7-5. yüzyıllarda Altay'da yanak parçaları ve at tokaları. Barnaul.

MEB. (2017). *At Irkları ve Atların Bakımı*. Ankara: MEB Yayınları.

Memiş, E. (1987). *İskitlerin Tarihi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.

Memiş, E. (2009). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Mor, G. (2008). Türk Destanlarında, Hikâyelerinde Ve Kırgız, Uygur, Makedonya-Kosova Türkçesinde, At İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Araştırma, *Turkish Studies*. V.

- Muzio, C. L. (2002). Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri, Bülent Keneş, (Çev.), *Türkler Ansiklopedisi*. (C 3, 123-127). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Neverov, S. V. (1998). *Yücenin Üzengileri 7-12 Yüzyıllarda Ob Bölgesi*. Barnaul.
- Nikolayevna, I. (2015, Aralık). Karaçay Atları. 1 Ağustos 2022 tarihinde alındı, <https://ajanskafkas.com/inceleme/one-cikanlar/karacay-atlari/>
- Orkun, H. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: MEB.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Ögel, B. (1979). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (Cilt I-VII). Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*. Ankara: TTK.
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları.
- Ögel, B. (2014). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*. Ankara: TTK.
- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ölmez, M. (2008). Eski Türk yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve Üzerine, *Türk Dilleri Araştırmaları*. 18.

- Özdemir, A. (2014). *Türkmen Türkçesi Ve Türkiye Türkçesindeki At İle İlgili Atasözleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Parfenov, V. (2012). Kafkasya Atları. *At Irkları ve Dağılımı*. Tekin Koçkar, (Der.). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Parmaksızoğlu, İ. (1971). *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*. İstanbul: MEB.
- Polosmak, N. V.(1994). *Bertek vadisi. Gorny Altay, Ukok Yaylası*. Novosibirsk.
- Radloff, W. (1976). *Sibirya'dan Seçmeler*. Ahmet Temir, (Çev.). Ankara: MEB.
- Rasonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Resulov, N. (1995). Özbekistan'da Atçılık. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Emine Gürsoy Naskali, (Der.). İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Lale Arslan, (Çev.). İstanbul.
- Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Rubruck, W.V. (2012). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*. Ergin Ayan, (Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Rudenko, S. İ. (1952). *Gorno-Altay Buluntuları ve İskitler*. Moskova.
- Rudenko, S. İ. (1960). *İskit Zamanında Orta Altay Nüfusunun Kültürü*. Moskova.
- Rudenko, S. İ. (1961). *Altay ve Batı Asya Sanatı*. Moskova.
- Samaşev, Z. (2013). *Antik Nüfusun Ritüel Uygulamasında At Kazak Altay*. Almatı.

- Sayılr, B. Ş. (2012). Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XII. 1.
- Seyidoğlu, B. (1995). Mitolojik Dönemde At. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Emine Gürsoy Naskali, (Der.). İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Seyidov, M. (1988). Gök, Ak ve Karar Renklerin Eski İnançlarla Alakası, Orhan Yavuz, (Çev.). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 52.
- Söylemez, O. ve Aliyeva, L. (2000). Alpamış Batır ve Er Targın Destanlarında Kahraman, Kadın Ve At Motifleri Üzerine Bir Deneme, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*. 14.
- Stepanova, N. F. (2012). *Avrasya Bozkır Kültürleri ve Eski Uygarlıklarla Etkileşimleri*. San Petersburg.
- Sümer, F. (1976). Dede Korkut Destanlarında Bazı Hayvanlara Dair. *I. Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri* (3). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sümer, F. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şen, M. (1995). Baytarnameler. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Emine Gürsoy Naskali, (Der.). İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Şeşen, R. (2004). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- T'ang, C.J. (1968). *Tan'g Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*. Tapei.
- Tarhan, T.M. (1976). Eski Çağlarda Kimmerler Problemi, *Türk Tarih Kongresi*. 1.
- Taş, İ. (2002). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları.
- Taşagıl, A. (2016). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Tavkul, U. (2007). Kafkasya Nart Destanlarında At Motifi, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 3.
- TDK. (2009). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Erişim: 2 Ekim 2022, <https://sozluk.gov.tr/>
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Tekinoğlu, H. (2015). *Uygurlar*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Temizkan, A. ve Çatalkılıç, D. (2019). Atını Yitiren Toplum: Uzunyayla Çerkeslerinin Atçılık ve Binicilik Kültürü Üzerine, *Milli Folklor Dergisi*. 31.
- Teyek, S. (2017). *Dede Korkut Hikâyeleri*. Ankara: MEB.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitapevi.
- Toparlı, R. Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Topçu, M. (2010). Çerkezlerde Atçılık ve At Kültürü, *Nart Dergisi*. 72.
- Toraman, A. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları Ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turan, O. (1969). *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Neşriyat Yayınları.
- Turan, O. (1969). *Türklerin Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları.
- Türkmen, M. (1998). Geçmişten Günümüze Türklerde Rahvan (Yorga) Binicilik, *Gazi Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*. 4.
- Türkmen, T. A. (2014). *Selçuklularda At ve Atçılık Kültürü*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uluslan, S. (2005). Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili), *Bilig*. 32.

Uraz, M. (1992). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Mitologya Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1944). *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları II*. Ankara: TTK Basımevi.

Vural, F. G. (2016). *İslamiyet'ten Önceki Türklerde Kültür ve Müzik Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yalman, R. A. (2011). *Cenupta Türkmen Oymakları*. (Cilt I-II). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yıldırım, E. (2020). *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yıldırım, E. (2020). Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik- Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme, *Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences*. 19.

Yılmaz, A. ve Toraman, A. (2020). Türk Kültüründe At Kuyruğu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler, *History Studies, Uluslararası Tarih dergisi*. 12.

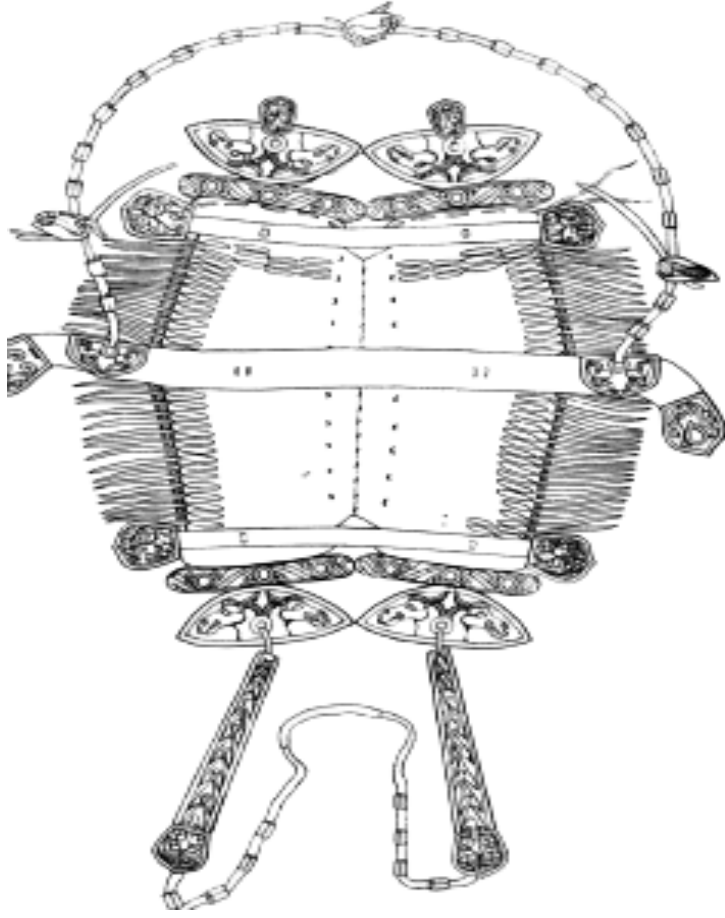
Yılmaz, O. (2012). *Atçılık*. Tokat: Venı Vıdı Vıcı Yayınları.

Yılmaz, O. ve Ertuğrul, M. (2011). Atlarda Don (Boy Rengi), *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi*. 28.

EKLER

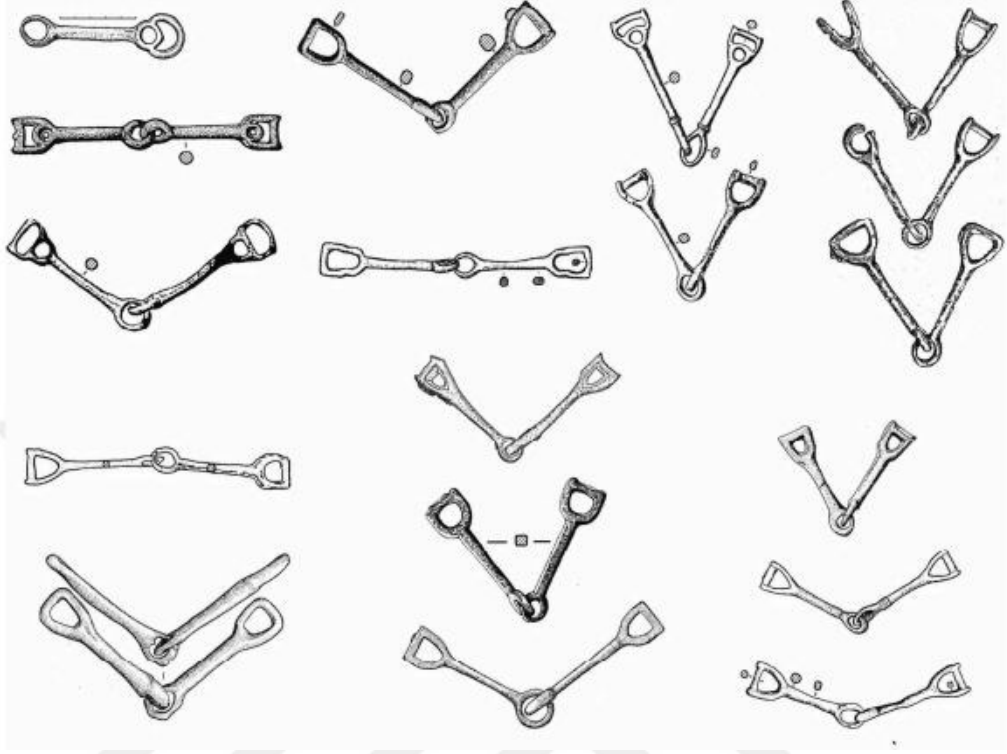
Ek 1. Beşinci Pazırık Kurganı Eyeri (Rudenko, 1952).

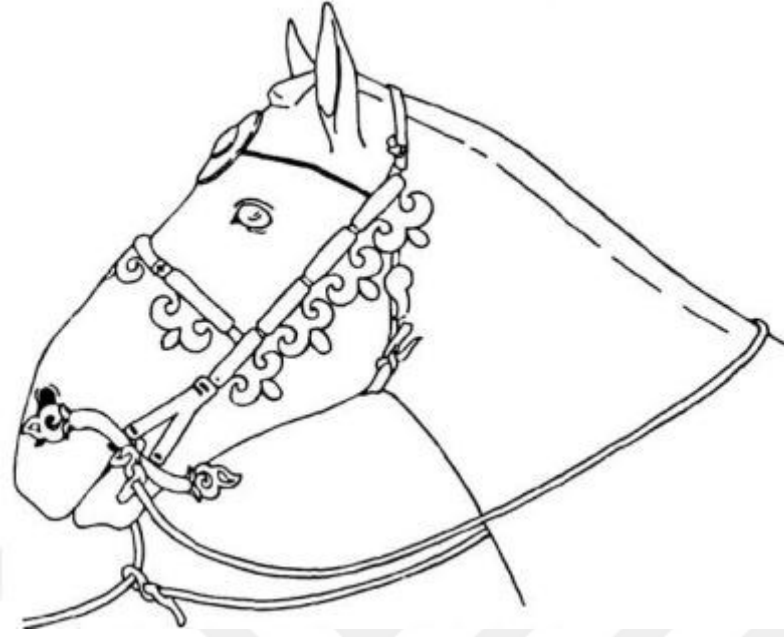
Ek 2. Ak-Alaha Mezarlığı I. Kurganda Bulunan Eyer ve Balık Figürlü Eyer Örtüsü (Polosmak, 1994).

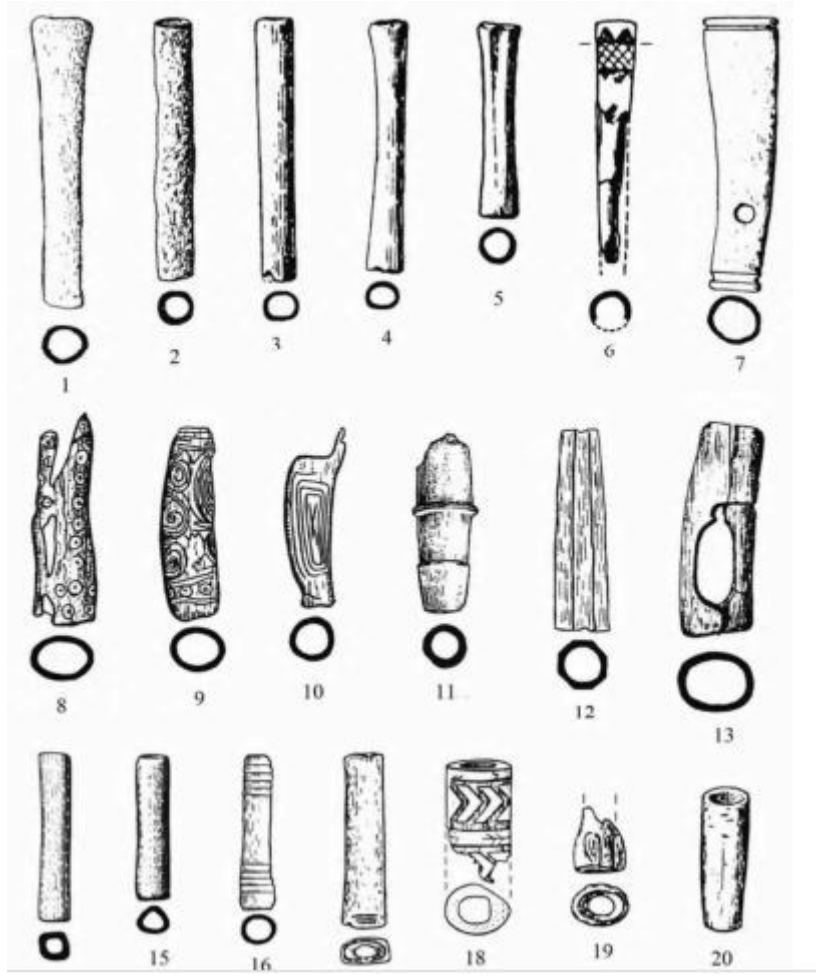
Ek 3. Altay'da İskit Dönemi Bronz Gemler (Toraman, 2018: 235).

Ek 4. Altay'da İskit Dönemi Dizgin Takımı Ak-Alaha Kurganları (Toraman, 2018: 241).

Ek 5. Altay'da Hun Dönemi Kamçı Kabzaları (Toraman, 2018: 256).

Ek 6. Bozkır Atı (Prezewalski) (<https://haflingerciftligi.com/prezewalski-yaban-ati/>).

Ek 7. Altay Atı (<https://www.petguide.com/breeds/horse/altai-horse/>).

Ek 8. Yakut Atı (curious-world.ru/index.php/priroda/mir-zhivotnykh/item/450-yakutskaya-loshad).

Ek 9. Jabe (Dzhabe) Atı (<http://fourhoofs.ru/?r=breeds.local&id=314>).

Ek 10. Adaev Atı (<https://www.atveinsan.com/kazak-atlari-kazakistan-cumhuriyeti-m382128.html>).

Ek 11. Kırgız Atı (Güleç, 2005: 172).

Ek 12. Lokai Atı (<https://www.horsebreedspictures.com/lokai-horse.asp>).

Ek 13. Karabayır Atı (<https://farmer-online.com/tr/karabair-horse-breed/>).

Ek 14. Akhal-Teke Atı (<https://www.binicilikokulu.com/ahal-teke-fotograflari-ve-resimleri/>).

Ek 15. Yomud Atı (Güleç, 2005: 183).

Ek 16. Karaçay Atı (<https://ajanskafkas.com/inceleme/one-cikanlar/karacay-atlari/>).

Ek 17. Kabardin Atı (Koçkar, 2012: 178).

Ek 18. Terek Atı (https://en.wikipedia.org/wiki/Tersk_horse).

Ek 19. Kabartay Atı (<https://ajanskafkas.com/inceleme/one-cikanlar/kafkasyanin-eski-cinsi-kabardey-atlari/>).

Ek 20. Karabağ Atı (Koçkar, 2012: 167).

Ek 21. Hazar Atı (Güleç, 2005: 161).

Ek 22. Deliboz Atı (<https://www.atveinsan.com/deliboz-ati-azerbaycan-m195750.html>).

Ek 23. Don Atı (<https://kohuku.ru/uploads/posts/2012-02/thumbs/1330004364don3.jpg>).

Ek 24. Başkırt Atı (<http://www.theequinest.com/breeds/bashkir/>).

